Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського

ВІТЧИЗНЯНА ГУМАНІТАРИСТИКА
в контексті повоєнного відновлення України та актуальних питань реформування НАН України

ЧАСТИНА 1

Київ
Видавництво ІМФЕ
2023

УДК 341.38:316.422:172.16]:001.32(477)
В-42

РЕДКОЛЕГІЯ

Головний редактор – *академік Ганна Скрипник*
Відповідальний редактор – *Наталія Стішова*
Відповідальний секретар – *Олександр Головко*

В-42 **Вітчизняна гуманітаристика в контексті повоєнного відновлення України та актуальних питань реформування НАН України : у 2 частинах. Частина 1** / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2023. CXLII+76 с.

ISBN 978-617-95337-0-9

Затверджено до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 1 від 04.01.2023 р.)

У науково-популярному виданні висвітлено проблеми збереження, дослідження та охорони пам'яток української мовно-культурної спадщини; узагальнено досвід академічних інституцій Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України з питань вивчення ролі національної науки та культури в системі інформаційної безпеки держави, у подоланні наслідків російської мовно-культурної експансії в українську гуманітарну сферу. У збірнику розкривається роль гуманітарної науки в академічних презентаціях та в популяризації потенціалу національної культури.

Праця адресована найширшому читацькому загалу, якому небайдужий мовно-культурний спадок України.

ISBN 978-617-95337-0-9 © ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2023

ЗМІСТ

**Актуальний академічний дискурс:
вітчизняна україністика у дзеркалі війни
та повоєнного відновлення України**
Переднє слово (від редколегії: ***Скрипник Ганна, Стішова Наталія, Головко Олександр***) V

***Війна проти України –
тема на вістрі часу***

Матусяк Аґнєшка
Імперська генетична спадщина великої російської культури
та українське «розстріляне відродження 3.0» XCI

Даниленко Віктор
Сучасна Росія: ностальгія за імперією
та спроби політичного й культурного реваншу CXV

Лисенко Олександр
Невтішні діагнози російської культури
на тлі війни CXXI

Скляр Володимир
Українська людність у часи воєнного лихоліття
(за матеріалами Харківщини) CXXX

Розділ 1

***Сучасні гуманітарні студії академічних установ
у контексті викликів воєнного часу***

Жулинський Микола
Українська літературна спадщина
в контексті модернізації освітніх програм
та проєкції класичного письменницького доробку
на сучасний культурний простір 5

Широков Володимир
Діалог культур
як мовно-інформаційна платформа розвитку
системи стратегічних комунікацій України 8

Рендюк Теофіл
П'ята хвиля масової еміграції з України:
особливості, проблеми та шляхи їх вирішення 15

Кузьменко Оксана
Антропологія війни: людина, спільнота, культура
перед цивілізаційними викликами
російської агресії в Україні 40

Сергійчук Володимир
Актуалізація топонімічних перейменувань у Києві:
трансмісія культурної спадщини 48

Тараненко Олександр
Словники української мови та їх значення
для збереження й розвитку мовно-культурної спадщини
українського народу 56

Балушок Василь
«Русь», «русини»: попередні назви України
й українців як чинник відсічі агресорові
та консолідації українства. 59

Бех Микола
Історико-етнографічні аспекти національної безпеки
поліського прикордоння в умовах російської агресії
(на матеріалах Коростенського району
Житомирської області) 63

Дєдуш Олексій
Гасло як елемент
громадянсько-релігійного культу в українців
під час московитської навали. 69

АКТУАЛЬНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС:
вітчизняна україністика у дзеркалі війни та повоєнного відновлення України

Переднє слово
(від редколегії)

Увазі читача пропонується збірник доповідей та виступів вітчизняних і зарубіжних учених на засіданнях дискусійної платформи «**ВІТЧИЗНЯНА ГУМАНІТАРИСТИКА В КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ РЕФОРМУВАННЯ НАН УКРАЇНИ**», ініційованої інститутами Відділення літератури, мови та мистецтвознавства (ВЛММ) НАН України й проведеними впродовж квітня, червня, вересня та грудня 2022 року.

Почергові щоквартальні засідання зазначеної дискусійної платформи відбувалися у вигляді циклу тематичних круглих столів, на яких пропонувалися для обговорення проблеми ролі і значення дослідницьких проєктів академічної гуманітаристики (мовознавства, мистецтвознавства, народознавства та культурології) для національної згуртованості і консолідації українського суспільства, утвердження в ньому ідеалів людяності й гуманізму, формування україноцентричної домінанти профілю вітчизняного соціуму. За надскладних умов збройного широкоформатного вторгнення росії, що спричинили екзистенційну загрозу буття нації та безпрецедентне руйнування пам'яток історії і культури, особливої гостроти набули пам'яткоохоронні проблеми та питання культурогенези, цивілізаційно-ціннісної ролі культурно-мистецької спадщини, її пріоритетності в сучасних геополітичних та інформаційно-безпекових доктринах держави. Подібні культуроохоронні практики і культур-

на політика не є випадковістю, адже за найдраматичніших обставин буття людства, у часи воєнних лихоліть і глобального протистояння добра та зла, не тільки зброя, але й засоби мистецтва повертали суспільству духовну рівновагу й філософічне осягнення сенсів і цивілізаційних цінностей, виступали запорукою відновлення миру, справедливості, інтелектуально-емоційного та морально-етичного балансу міжнародного співжиття.

Вітчизняна академічна гуманітаристика володіє потужним арсеналом книжкових видань і документально-джерельних матеріалів, які представляють системну й цілісну панораму розвитку культурно-мистецьких явищ на українських землях, розкривають гуманістичний потенціал національної культури, популяризують її унікальні здобутки в естетичному осягненні світу та в поширенні ідеалів мирного співіснування людства.

Широке коло цих проблем порушувалося в ході академічного дискурсу на зазначених круглих столах:

I – «***Культур-антропологічні аспекти наслідків російської військової агресії проти України***»;

II – «***Українська гуманітаристика: здобутки і наукові рефлексії на виклики російського військового вторгнення***»;

III – «***Українська мовно-культурна спадщина як складова національної безпеки і повоєнного відновлення України***»;

IV – «***Розвиток вітчизняної гуманітаристики в контексті актуальних питань реформування академічної науки***».

Увазі читача редколегія збірника, укладеного за матеріалами виступів учасників цих дискусійних майданчиків, пропонує загальний огляд річних засідань та фрагменти текстів дискурсу за відповідною тематикою, а також повні тексти окремих доповідей та повідомлень.

І засідання

До участі у квітневому засіданні, що започаткувало широке обговорення актуальних проблем розвитку академічної гуманітаристики (в межах тематики наголошеної дискусійної платформи), долучилися іноземні вчені-україністи з Польщі, Молдови, Болгарії, Ізраїлю й Канади та понад 50 учених з інститутів Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України – народознавці, мистецтвознавці, літературознавці й мовознавці.

На цій першій (із зазначеного циклу) науковій акції (під назвою «***КУЛЬТУР-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАСЛІДКІВ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ***») обговорення відбувалося за різними змістовими напрямами, інспірованими повномасштабним вторгненням російських військ на територію України: багатомільйонні міграційні процеси; інтеграція переселенців у нові середовища та адаптаційні практики української людності в умовах війни; інтенсифікація (внаслідок збройної агресії) процесів формування української громадянської ідентичності; загрози екологічних і техногенних катастроф та руйнація культурної спадщини; подолання виявів російської колоніальної спадщини в українському культурно-інформаційному просторі тощо.

Директорка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ ім. М. Т. Рильського) академік ***Ганна Скрипник***, яка головувала на цьому заході, подякувала зарубіжним учасникам за солідарність з Україною та підтримку нашої держави в боротьбі проти російської агресії. Вона вказала на викликані військовим вторгненням Росії зміни суспільних пріоритетів, світоглядно-ціннісних орієнтацій населення; на інтенсифікацію національно-консолідаційних процесів і підвищення ролі держави в громадянсько-ідентифікаційних практиках української людності. Г. Скрипник наголосила на потребі студіювання докорінних трансформацій соціокультурного по-

всякдення, для фіксації яких доцільно застосовувати як етнологічну методику безпосереднього спостереження, так і засоби візуальної антропології. Фото-, відео-кінематографічне та медіаресурсне документування блокадного досвіду населення, його виживання в оточених та окупованих містах і селах; масового вимушеного переміщення людності всередині країни та міграційного руху за її межі дозволить архівувати цілі пласти кризових соціокультурних реалій і зменшити ризики суб'єктивізму та ситуативності в їх інтерпретаціях у майбутньому.

Вчена акцентувала доконечність наукового висвітлення негативних наслідків російського культурного імперіалізму в Україні, актуалізувала першочерговість реалізації завдань з подолання вислідів багатосотлітньої російської культурної експансії і відторгнення символів імперської москвоцентричної гегемонії в культурі та створення україноорієнтованого інформаційного простору, розроблення рекомендацій з упровадження системи державних заходів на емансипацію української культури та України у світі.

Зі словами підтримки України перед онлайн-аудиторією виступила вчена-україністка, старша наукова співробітниця сектору «Етнологія українців» Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови докторка педагогічних наук ***Катерина Кожухар (Республіка Молдова)***. Вона поінформувала про засудження вченими і народом Молдови неправомірних дій РФ щодо суверенної України і запевнила у своїй незмінній підтримці українських учених та народу в цілому.

Професорка Університету імені Адама Міцкевича в Познані докторка філологічних наук ***Галина Корбич (Республіка Польща)*** поділилася спостереженнями про те, що нинішні міграційні процеси з України не мають аналогів в історії європейських народів із часів Другої світової війни; що ця міграційна хвиля, безперечно, вплине на етнодемографічну панораму Європи, на переформатування міжнародних безпекових та гуманітарних європейських структур.

У своєму виступі професорка Варшавського університету ***Валентина Соболь (Республіка Польща)*** підтвердила справді дружні відносини та взаємодопомогу між українським і польським народами в ці критичні й переломні періоди. Україністка з Варшави у своїй доповіді, побудованій на основі глибокого екскурсу в історичну минувшину українського та російського народів, представила численні військово-політичні аналогії колишніх багатосотлітніх імперських зазіхань та збройних вторгнень Росії в Україну із сьогоднішньою російською експансією.

У заході взяла участь професорка Хайфського університету ***Лариса Фіалкова (Держава Ізраїль)***, з якою академічні гуманітарні установи України мають багаторічні партнерські стосунки в дослідженнях кризових ситуацій, катастроф і військових протистоянь в Україні та світі. Вона висловила підтримку українським науковцям від колег-гуманітаріїв Ізраїлю й зауважила, що народ її країни «має глибокі співчуття до подій в Україні та її населення».

Доцентка секції порівняльних фольклористичних досліджень Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм Болгарської академії наук докторка ***Катя Михайлова (Республіка Болгарія)*** у своєму виступі запевнила, що болгарські науковці, як і народ її країни та всі миролюбні європейці, солідарні з українським народом у боротьбі проти російських окупантів.

Відома україністка, професорка і голова кафедри української етнографії імені Петра та Дорис Кулів при Альбертському університеті ***Наталя Кононенко (Канада)*** висловила пропозиції та рекомендації щодо технік і способів збереження українського фольклору, який є важливим джерелом пізнання історії народу і, поза сумнівом, сприяє формуванню національної ідентичності. Н. Кононенко розповіла про створення українськими вченими Канади вебсайту для наповнення його новими записами військового фольклору з метою представлення щирої і героїчної сутності українського суспільства, збереження його ідентичності та сили духу народу.

Вітчизняними учасниками заходу було акцентовано увагу на використанні російським агресором мовних маніпулятивних технологій з метою провокування чергового загострення й «мовного» розколу українського суспільства. Про це йшлося у виступі директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, доктора філологічних наук, члена-кореспондента НАН України ***Богдана Ажнюка***. Він констатував, що російському окупанту, попри всі зусилля, не вдалося посварити українців на мовній основі, навпаки – українська мова як державна набула, як ніколи, високого загальнонаціонального рівня легітимності й визнання. Мовознавець зауважив, що не лише вітчизняні діячі, а й світове співтовариство та лідери провідних європейських країн висловлюють думку про трагічні події в Україні як вияви геноциду українського народу окупантами, з огляду на агресивні акції тотального винищення ним мирного українського населення.

Про значення й роль української мови як засобу загальнонаціональної консолідації йшлося у виступі академіка, керівниці відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України ***Світлани Єрмоленко***. У сучасній агресивній війні росії проти України путінський режим не приховує своєї мети – знищення української державності. Вороги озвучують завдання путінської росії – викоренити українську «бандерівську» мову, тобто знищити народ, який розмовляє цією мовою, живе в цій мові; народ, який творить своєю національною мовою самобутню культуру.

Мова в час війни – це, в прямому значенні, зброя, оскільки є першою ознакою розрізнення свій – чужий. Тому-то, у відновленій Україні маємо розширювати інформацію про забуті імена, невідомі сторінки історії, привертати увагу до нового прочитання української класики, підтримувати повноцінне функціонування української мови у всіх сферах.

Завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка доктор історичних наук ***Володимир Сергійчук*** у своєму виступі наголосив на актуальності ініційованої комунальним підприємством «Київський метро-

політен» акції з перейменування столичних станцій метро, обґрунтував потребу запровадження давніх історичних назв, пов'язаних із долею народу та з його культурними й політичними діячами.

Учасники дискурсу активно обговорювали адаптаційні практики українців у новому емігрантському середовищі, життєву важливість для них налагодження нових побутових контактів і комунікацій. Зокрема, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру ІМФЕ ім. М. Т. Рильського доктор історичних наук ***Теофіл Рендюк*** розкрив особливості українських міграційних процесів, поінформував про кількість переселенців зі Сходу в західні й центральні регіони України та про чисельність біженців, прийнятих європейськими країнами. Учений застеріг від можливих масштабних втрат кадрового потенціалу України внаслідок зазначених міграційних процесів і запропонував до розгляду розроблену ним систему запобіжних заходів для їх нейтралізації.

Провідна наукова співробітниця ІМФЕ ім. М. Т. Рильського член-киня-кореспондентка НАН України ***Леся Мушкетик*** звернула увагу наукової аудиторії на історичне підґрунтя сучасного російського військового вторгнення, яке, на її думку, узасаднюється на різних світоглядних та ментально-психологічних типах українців і росіян. Вона запропонувала студіювання цих відмінних картин світу росіянина та українця в розрізі дослідницьких програм вітчизняного народознавства.

Провідна наукова співробітниця цієї ж установи кандидатка історичних наук ***Галина Бондаренко*** поділилася своїми науковими обсерваціями щодо ролі конфесійно-релігійного фактора в моделюванні поведінки як населення окупованих територій, так і переселенців. Вона відзначила спроби тимчасової окупаційної влади маніпулювати настроями місцевого населення на релігійному ґрунті. Дослідниця торкнулася також міграційної проблеми; на її думку, досвід вимушених українських переселенців з погляду їх рецепцій іншомовного спілкувальницького середовища та поведінкових моделей приймаючої спільноти заслуговує пильного вивчення вітчизняними народознавцями – етнологами та фольклористами.

Ґрунтовний огляд непоправних втрат у царині культурної спадщини внаслідок ворожих обстрілів було представлено в доповіді докторки мистецтвознавства, академіка Національної академії мистецтв України ***Тетяни Кара-Васильєвої***. Учена наголосила на потребі інтенсифікувати пам'яткоохоронні заходи держави, запроваджувати відповідні правові механізми та використовувати досвід європейських країн.

Очільниця наукової частини ІМФЕ ім. М. Т. Рильського кандидатка історичних наук ***Наталія Стішова***, підсумовуючи важливість наукового осмислення порушеної проблематики, наголосила на актуальності наукових оцінок наслідків злочинних військових дій, що відбуваються в Україні. Учена вказала на потребу системних і ґрунтовних спостережень поведінкових моделей різних суспільних груп та вивчення адаптаційних практик і способів виживання населення в кризові часи окупації окремих територій.

Керівник сектору аудіо-візуального мистецтва ІМФЕ ім. М. Т. Рильського член-кореспондент НАМ України ***Сергій Тримбач*** закликав до прискіпливого вивчення нових явищ у вітчизняному кіновиробництві; на його думку, є ще чимало «необжитих культурно територій», які необхідно опанувати й українізувати через кіноекран. Дослідник актуалізував потребу відторгнення москвоцентричної кінематографічної спадщини; творення національного профілю українського кінематографа.

Завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики ІМФЕ ім. М. Т. Рильського кандидатка філологічних наук ***Лариса Вахніна*** висловила пропозиції щодо корегування дослідницької наукової тематики з урахуванням військових дій на території України. Вона вказала на потребу осучаснити наукові студії вітчизняних українознавчих інститутів у контексті здобутків та проєктів пріоритетних культур-антропологічних студій зарубіжної гуманітаристики.

Старші наукові співробітниці відділу музикознавства та етномузикології цієї ж установи кандидатки мистецтвознавства ***Валентина Кузик*** і ***Оксана Летичевська*** у своїх доповідях актуалізували

питання охорони та збереження пам'яток культурної спадщини в контексті руйнівних наслідків збройної експансії російських військ проти України.

У виступі в. о. вченого секретаря ІМФЕ ім. М. Т. Рильського кандидатки історичних наук ***Катерини Бех*** ішлося про новітню культур-антропологічну методику використання інтернет-площин для соціальної комунікації як ґрунтовного й достовірного джерельного матеріалу, а також для належного документування військових подій та їх наслідків в Україні.

Питання інформаційно-комунікаційних технологій та їх впливу на сучасні світоглядно-психологічні процеси певних суспільних груп порушувалися також у виступі докторки філологічних наук професорки ***Наталії Мех***.

Науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського кандидат історичних наук ***Микола Бех*** у своїй доповіді розкрив особливості адаптаційних процесів українців-переселенців у польському середовищі (за результатами інтерв'ювання біженців), наголосив на переживанні переселенцями почуття травми внаслідок втрати рідного дому, на домінуванні ностальгійних настроїв і намірів повернення в Україну.

Наукова співробітниця Українського етнологічного центру ІМФЕ ім. М. Т. Рильського кандидатка історичних наук ***Наталія Литвинчук*** поінформувала про появу в інтернет-просторі новітніх наративів (мемів), які транслюють інформацію про воєнні події в Україні, розкривають відмінності соціальних рефлексій росіян та українців на суспільно-політичне життя.

Про своєрідні аналогії з історії і культури повсякдення часів війни на Балканах та в Україні, а також про фольклористичні обсервації поведінки українських переселенців у Польщу, про помітне зростання між ними почуттів співпереживання й солідарності йшлося у повідомленнях дослідниць-фольклористок ІМФЕ ім. М. Т. Рильського старших наукових співробітниць ***Мирослави Карацуби*** та ***Ірини Коваль-Фучило***.

Учасники платформи прийняли **ЗВЕРНЕННЯ** українських науковців-гуманітаріїв до урядів і народів світу щодо солідарності з Україною в боротьбі проти агресора, яке підтримали в онлайн-режимі 50 провідних учених з різних наукових установ та вишів України.

ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ-ГУМАНІТАРІЇВ ДО УРЯДІВ І НАРОДІВ СВІТУ *

(від 14.04.2022)

Українська наукова спільнота звертається до Організації об'єднаних націй, до урядів провідних країн світу та громадськості всіх континентів із закликом допомогти Україні відстояти свою незалежність у боротьбі з російською агресією. Вторгнення в Україну російських військ здійснюється нацистськими методами і з нацистською за сутністю метою – знищення Української держави та українського народу. Ця широкомасштабна військова експансія стала продовженням війни Росії проти України, яка триває вже дев'ятий рік. Заперечуючи право сорокамільйонного українського народу на свою державу, на збереження своєї національної ідентичності, Росія чинить геноцид проти цілого народу методами, якими діяло гестапо в часи Другої світової війни.

Світ ужахнувся від злочинів, учинених військами агресора в передмістях Києва; від масових убивств та розстрілів, зґвалтувань і знущань, яких зазнали мирні мешканці Бучі й Ірпеня, Бородянки й Гостомеля; ці звірства окупантів мають всі ознаки геноциду українського народу. Не менш трагічними є наслідки російської блокади багатостраждального Маріуполя, де за короткий час уже вбито понад 20 тисяч людей та насильно депортовано до Росії десятки тисяч містян. Окупанти використовують антигуманні заборони на підвезення води й продуктів в оточене місто з метою виморювання його людності голодом. Закликаємо ООН домогтися невідкладного відкриття «зеленого коридору» для врятування життя тисяч мирних мешканців Маріуполя.

На очах цілого світу агресор «градами», «смерчами», «ураганами», балістичними та крилатими ракетами нищить мирні житлові квартали та об'єкти критичної інфраструктури в містах Сходу країни: Авдіївці, Мар'їнці, Торецьку, Волновасі, Краматорську, Ізюмі, Харкові та інших містах і селах. Нестерпного військового терору через постійні обстріли й ракетні удари зазнають цивільні мешканці Житомирщини, Чернігівщини, Сумщини, Миколаївщини, Одещини, Полтавщини та інших регіонів країни. Непоправної шкоди завдали окупанти пам'яткам духовної і культурної спадщини, серед яких: Єлецький Успенський монастир у Чернігові, Свято-Успенський собор у Харкові, Катерининська церква в Чернігові, Церква Преподобного Антонія Великого в Харкові та інші історичні об'єкти.

Українським збройним силам на першому етапі нерівної боротьби з окупантами вдалося відкинути ворога і витіснити його з частини тимчасово окупованих земель. Проте загарбники перегрупувалися і здійснюють нові масовані наступи на Сході та Півдні країни. Зупинити російських окупантів в Україні сьогодні – означає захистити від них усю Європу завтра, захистити демократію і світову цивілізацію. Україна глибоко вдячна за політичну й військову підтримку народам світу і їх урядам, зокрема Польщі, Сполученим Штатам Америки, Великій Британії, Канаді, Литві, Латвії, Естонії, Франції, Австралії та багатьом іншим країнам. Проте, щоб не допустити подальшої російської військової експансії, потрібні невідкладні й дієві заходи міжнародних безпекових структур, потрібна їх воля й готовність захищати базові гуманітарні цінності, захищати всіма доступними засобами мир і життя на землі.

Щоб зупинити російську агресію сьогодні й не допустити її переростання в Третю світову війну, Україні конче необхідна подальша військова допомога провідних держав світу, потрібна потужна зброя та сучасні військові технології. Очевидно, що вирішується не лише доля України, яка стала форпостом протистояння добра й зла, але й майбутнє всього нашого континенту.

Народи світу! Спільними зусиллями зупинімо російського агресора! Допоможіть «закрити небо» над мирною українською землею від ракетних обстрілів і бомбувань!

Слава українським воїнам, що боронять мир у Європі і світі!

UKRAINIAN HUMANITARIAN SCIENTISTS ADDRESS GOVERNMENTSAND PEOPLES OF THE WORLD

(14.04.2022)

The Ukrainian scientific community appeals to the United Nations, to the governments of the world's leading countries and the public of all continents to help Ukraine to protect its independence and defend the country from the Russian aggression. The invasion of Ukraine by Russian troops is being carried out in a Nazi-like fashion and with a Nazi-like goal, i. e. The destruction of the Ukrainian state and the Ukrainian people. This large-scale military expansion is the continuation of Russia's war against Ukraine, now in its ninth year. By denying the right of the 40 million Ukrainian people to their state and its national identity, Russia is committing genocide against an entire nation which is similar to the Gestapo atrocities of World War II.

The world is horrified by the military crimes committed by the Russian military in the suburbs of Kyiv; the mass murders and shootings, rapes and lootings, the massacres of civilians in Bucha and Irpin, Borodyanka and Hostomel that have all evidence of the genocide of the Ukrainian people. No less tragic are the consequences of the Russian blockade of long-suffering Mariupol, where more than 20 thousand people were killed and tens of thousands of citizens were forcibly deported to Russia. The invaders are still using inhumane bans on water and food deliveries to the encircled city in order to starve its population to death. We call on the UN to achieve the immediate opening of a «green corridor» to save the thousands lives of civilians in Mariupol.

In full view of the whole world, the aggressor is using multiple rocket launchers, ballistic and cruise missiles to attack peaceful residential areas and critical infrastructure in the cities in the East of the country, namely in Avdiivka, Mariinka, Toretsk, Volnovakha, Kramatorsk, Izium, Kharkiv and other settlements. The unbearable military terror from constant shelling and rocket attacks was also experienced by the inhabitants of Zhytomyr region, Chernihiv region, Sumy region, Mykolayiv region,

Odesa region, Poltava region and other regions of the country. The invaders inflicted irreparable damage to the monuments of spiritual and cultural heritage, among them, Yelets Dormition Monastery in Chernihiv, the Holy Assumption Cathedral in Kharkiv, the Catherine Church in Chernihiv, the Church of St. Anthony the Great in Kharkiv and other historical sites.

The Ukrainian armed forces in the first stage of the unequal fight against the aggressors managed to repel the enemy and drive them out of part of the temporarily occupied lands. However, the invaders regrouped and launched a new massive offensives in the East and South of the country. To stop the Russian invaders in Ukraine today means to protect entire Europe from their aggression tomorrow, to protect democracy and world civilization. Ukraine highly appreciates the political and military support of the governments and nations of the world, such as Poland, United States of America, Great Britain, Canada, Lithuania, Latvia, Estonia, France, Australia and many others. However, in order to prevent further Russian military expansion urgent and effective measures of international security structures are needed as well as their will and readiness to protect the basic humanitarian values and life on Earth by all available means.

To stop the Russian war in Ukraine today and to prevent it from escalating into World War III Ukraine needs further military assistance from the world's leading states, it needs powerful weapons and modern military technologies. Obviously, the fate of not only Ukraine which has become an outpost of confrontation between good and evil is being decided, but also the future of our entire continent.

Peoples of the world! Let us unite our efforts to stop the Russian military! Let us strive to «close the sky» over Ukraine from airstrikes and missiles!

Glory to the Ukrainian warriors defending peace in Europe and the world!

Примітка

* **ЗВЕРНЕННЯ** (від 14.04.2022) підтримали в онлайн-режимі такі вчені-гуманітарії України:

Ажнюк Б. М. – д-р філол. наук, член-кореспондент НАН України, директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (***Київ***)

Павлюк С. П. – д-р іст. наук, академік НАН України, директор Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Кушнір В. Г. – д-р іст. наук, професор, декан факультету історії та філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (***Одеса***)

Жулинський М. Г. – д-р філол. наук, академік НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (***Київ***)

Гриценко П. Ю. – д-р філол. наук, професор, директор Інституту української мови НАН України (***Київ***)

Стельмащук Г. Г. – д-р мист., професор, академік Національної академії мистецтв України, Львівська національна академія мистецтв (***Львів***)

Широков В. А. – д-р техн. наук, академік НАН України, директор Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (***Київ***)

Єрмоленко С. Я. – д-р філол. наук, професор, академік НАН України, зав. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (***Київ***)

Великочій В. С. – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент Академії туризму України, директор Інституту туризму (***Івано-Франківськ***)

Гундорова Т. І. – д-р філол. наук, професор, член-кореспондент НАН України, зав. відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (***Київ***)

Скляр В. М. – д-р іст. наук, професор, зав. кафедри українознавства, культурології та історії науки НТУ «Харківський політехнічний інститут» (***Харків***)

Скрипник Г. А. – д-р іст. наук, академік НАН України, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Півторак Г. П. – д-р філол. наук, професор, академік НАН України, головний наук. співробітник відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (***Київ***)

Масенко Л. Т. – д-р філол. наук, академік Академії наук вищої школи України, пров. наук. співр. відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, професор кафедри української мови НУ «Києво-Могилянська академія» (***Київ***)

Сокіл В. В. – д-р філол. наук, професор, член-кореспондент НАН України, зав. відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Мушкетик Л. Г. – д. філол. наук, член-кореспондент НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Тараненко О. О. – д-р філол. наук, член-кореспондент НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (***Київ***)

Загнітко А. П. – д-р філол. наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан філологічного факультету Донецького національного університету ім. В. Стуса (***Вінниця***)

Глушко М. С. – д-р іст. наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка (***Львів***)

Кара-Васильєва Т. В. – д-р мист., академік Національної академії мистецтв України, зав. відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтв Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Найден О. С. – д-р мист., член-кореспондент НАН України, головний наук. співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Сергійчук В. І. – д-р іст. наук, професор, зав. кафедри історії світового українства Київського національного університету ім. Т. Шевченка (***Київ***)

Шевченко Л. І. – д-р філол. наук, професор, член-кореспондент НАН України, зав. кафедри стилістики та мовної комунікації Київського національного університету ім. Т. Шевченка (***Київ***)

Тарас Я. М. – д-р іст. наук, професор, зав. відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Стішова Н. С. – канд. іст. наук, заст. директора з наукової роботи Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Сілецький Р. Б. – д-р іст. наук, професор, зав. кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка (***Львів***)

Тримбач С. В. – член-кореспондент Національної академії мистецтв України, зав. сектору аудіо-візуального мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Кожолянко О. Г. – д-р іст. наук, професор Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (***Чернівці***)

Чернега П. М. – д-р іст. наук, професор, зав. кафедри етнології та краєзнавчого туризму Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (***Київ***)

Бондаренко Г. Б. – канд. іст. наук, провідний наук. співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Павленко І. Я. – д-р філол. наук, професор, зав. кафедри слов'янської філології Запорізького національного університету (***Запоріжжя***)

Рендюк Т. Г. – д-р іст. наук, провідний наук. співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Борисенко В. К. – д-р іст. наук, професор, зав. відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Сегеда С. П. – д-р іст. наук, професор, провідний наук. співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Радович Р. Б. – д-р іст. наук, старший наук. співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Вахніна Л. К. – канд. філол. наук, зав. відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Кісь О. Р. – д-р іст. наук, зав. відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Корній Л. П. – д-р мист., професор, провідний наук. співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Герус Л. М. – канд. мист., зав. відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Бех К. М. – канд. іст. наук, в. о. вченого секретаря Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Іванкова-Стецюк О. Б. – д-р соціол. наук, професор, провідний наук. співробітник відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Карацуба М. Ю. – канд. філол. наук, старший наук. співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Коваль Г. В. – д-р філол. наук, старший наук. співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Никорак О. І. – д-р мист., професор, провідний наук. співробітник відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Кузик В. В. – канд. мист., старший наук. співробітник відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Кузьменко О. М. – д-р філол. наук, старший наук. співробітник відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Курочкін О. В. – д-р іст. наук, професор, старший наук. співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Меняйло В. І. – д-р пед. наук, доцент, професор кафедри загальної та прикладної фізики Запорізького національного університету (***Запоріжжя***)

Мех Н. О. – д-р філол. наук, професор, в. о. зав. відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Мовна У. В. – д-р іст. наук, старший наук. співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Коваль-Фучило І. М. – канд. філол. наук, старший наук. співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

Щербань О. В. – д-р іст. наук, старший наук. співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України (***Львів***)

Летичевська О. М. – канд. мист., наук. співробітник відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (***Київ***)

У заключному слові головуюча чинного засідання академік ***Ганна Скрипник*** подякувала всім зарубіжним колегам, які відгукнулися підтримкою на справедливу боротьбу українського народу проти агресора. Вона наголосила на доконечній потребі формування фонду польових записів «Усна історія воєнної доби», на актуальності розгляду у найближчій перспективі нових матеріалів, що надходитимуть, і нових наукових рефлексій з озвученої проблематики, а також на доцільності їх подальшого опублікування. Зокрема, на час проведення заходу до оргкомітету та учасників платформи зі словами підтримки народу України в обстоюванні свого права на власну державність, ідентичність і культуру звернулася професорка гуманітарних наук, докторка ґабілітована, літературознавиця, славістка ***Агнєшка Матусяк (Республіка Польща)***. У розвідці «Імперська генетична спадщина "великої російської культури" та українське розстріляне відродження 3.0» вона висловила своє розуміння стану української культури в контексті постколоніальної спадщини й намагань Росії та її адептів і сьогодні продовжувати маркувати український культурний простір здобутками й іменами російської культури.

У своєму короткому листі до учасників платформи професорка А. Матусяк застерегла українську наукову спільноту від небезпек подальшої культурної агресії Росії та вказала на потребу наукового розвінчування російської культурної експансії:

«Дорогі колеги! У цей надзвичайний час, коли так багато українців через війну святкує з нами тут, у Польщі, наш Великдень у свою Вербну неділю, часто сидячи разом з нами за спільним столом, я хотіла передати свій голос солідарності з українською науковою спільнотою в боротьбі з "русскім міром". Війна вимагає від нас, науковців, не залишатися байдужими до "великоросійських симпатій", які релятивізують відповідальність за зло Путіна».

Увазі читача редколегія пропонує повний текст статті А. Матусяк та кілька інших розвідок (на означену тематику війни росії проти мирної України), що надійшли до Інституту по завершенню чинного засідання, у рубриці цього збірника «***Війна проти України – тема на вістрі часу***».

ІІ засідання

У червні 2022 року в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України відбулося чергове засідання означеної в передньому слові дискусійної платформи за темою «***УКРАЇНСЬКА ГУМАНІТАРИСТИКА: ЗДОБУТКИ І НАУКОВІ РЕФЛЕКСІЇ НА ВИКЛИКИ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ***». Ключові проблеми, винесені на обговорення, репрезентували деталізовані й актуалізовані в контексті воєнного сьогодення окремі ракурси наукової доповіді академіка-секретаря ВЛММ НАН України, директорки ІМФЕ академіка ***Ганни Скрипник*** «Про підсумки наукової діяльності установ Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України у 2021 році та перспективи подальшої роботи в умовах воєнного стану та відновлення України».

У доповіді академіка-секретаря Відділення констатувалося, що напередодні широкоформатного російського вторгнення вітчизняна україністика здобулася на помітні успіхи, що істотно збагатили національний науковий простір новими знаннями, новими концепціями бачення української культури, новим осягненням минулого та майбутнього України. Зокрема, вислідом наукових пошуків колек-

тивів інститутів мистецтвознавчого та народознавчого профілю з вивчення історії та теорії культури, української та зарубіжної літератури; з висвітлення потужного художньо-естетичного потенціалу культурно-мистецької спадщини українського народу є укладання словників, енциклопедій і створення багатотомних історій професійних мистецтв. Йдеться, до прикладу, про історії української музики, кіно, театру, образотворчого і декоративного мистецтва, етнографії, про профільні енциклопедії, словники, колективні та індивідуальні монографії, які є своєрідним концентрованим публікаційним корпусом потужного фактологічного і довідкового матеріалу з вітчизняної культури, джерелом продукування й поширення нового знання з національної культури, утвердження її самодостатності та високого пізнавально-естетичного потенціалу, а відтак – позитивного міжнародного іміджу України.

Вражають як кількісні, так і якісні показники публікаційної продукції установ ВЛММ: лише впродовж звітного 2021 року в ІМФЕ, наприклад, підготували й опублікували понад 50 книжкових видань, в Інституті народознавства НАН України – близько 25-ти книг. До поважних здобутків колективів належать багатотомні праці *«Церковне мистецтво України»* (у 3 т.), *«Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів»* (т. 1), *«Регіонально-жанрова антологія українського музичного фольклору»* (т. 4), *«Матеріали до енциклопедії української театральної культури» тощо.* Численні монографії, виконані в зазначених інститутах, присвячені видатним діячам мистецтва та проблемам вивчення етнокультурної спадщини, стилів і напрямів сучасної художньої культури: *«Музичне товариство імені Леонтовича»* (***Валентина Кузик***), *«Між Україною й Америкою: Графіка і малярство Василя Лопати»* (***Дмитро Степовик***), *«Історична антропологія України»* (***Сергій Сегеда***), *«Ідеї, смисли, інтерпретація образотворчого мистецтва: українська теоретична думка XX ст.»* (***Роман Яців***), *«Глобальне – національне – локальне»* (***Роман Кісь***), *«Бойківські народні пісні»* (записи та упоряд-

кування ***Василя Сокола***), *«Стиль модерн в Україні»* (***Тетяна Кара-Васильєва***), *«Катерина Білокур. "Стихії світу" і космологічна самотність»* (***Олександр Найден***), *«Культ і образ Онуфрія Великого в духовному просторі Руси-України: розвинуте Середньовіччя – кінець Нового часу»* (***Ростислав Забашта***), *«Давні українські ікони. Дослідження іконографічних та стильових перетворень в іконописі XV–XVIII століть»* (*Любов Бурковська*), *«Нова українська скульптура»* (***Галина Скляренко***) та ін.

Мовознавчі й літературознавчі установи Відділення також зосереджують потужний кадровий науковий потенціал, котрий реалізує надважливі, державної ваги завдання щодо функціонування української мови та культури, сприяє зростанню їхньої ролі в загальнонаціональних консолідаційних процесах. Пріоритетність цієї опції наукових студій літературознавців і мовознавців ВЛММ НАН України засвідчує публікаційна результативність їхніх досліджень, виконаних, до прикладу, лише в межах однієї з тем (*«Культурно-мовні чинники гуманітарного розвитку України та їх роль у консолідації українського суспільства»*): 22 монографії, 3 збірники, репринтне видання і 2 видання художньої та наукової спадщини, 4 посібники і близько 250 наукових і науково-популярних статей у вітчизняній та зарубіжній періодиці.

Літературознавці Відділення, напередодні розв'язаної Росією загарбницької війни, продовжували працювати над багатотомними видавничими проєктами, зокрема над академічною *«Історією української літератури»* (2021 року з'явилася друком друга книга 7-го тому); вони опублікували 2 довідкові видання: *«Шевченківська енциклопедія: Тарас Шевченко та його сучасники»* і *«Шевченківська енциклопедія: Теорія літератури. Мова»*, а також монографію *«Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX столітті»* (***Роксана Харчук***). Вийшли друком також монографія завідувача відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАН України ***Миколи Легкого*** *«Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці»* та монографія професора Львівського національного університету імені Івана

Франка члена-кореспондента НАН України ***Миколи Ільницького*** *«Формули осягання Яцкова»*.

Науковці Міжнародної школи україністики НАН України видали працю академіка ***Ростислава Радишевського*** *«Рецепція творчості Лесі Українки в Польщі»* та його ж монографію *«Олександр Астаф'єв: Життя і творчість»*.

Форматна дослідницька програма з царини лінгвістичних студій (з історії та особливостей сучасного функціонування української мови, з граматики, термінології, лексичної та фразеологічної систем, діалектології та соціолінгвістики) виконувалася в Інституті української мови НАН України незадовго до російського широкоформатного вторгнення, що відображено в книжковій публікаційній продукції установи за 1921 рік. Зокрема, йдеться про такі книжкові видання: *«Нариси з історії українського словотворення (іменники pluraliatantum)»* (***Петро Білоусенко*** та ін.), *«Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові»* (***Руслана Коц***); *«Дослідження з антропонімії»* (***Ірина Єфименко***); *«Актуальні категорії українського дієслова»* (***Світлана Соколова***); *«Полілексія синтаксичних термінів української мови»* (***Оксана Васецька***); *«Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі»* (*Іванна Цар*); *«У Вавилонському полоні: теми національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки»* (***Лариса Масенко***). Діалектологічні дослідження Інституту спрямовувалися на підготування матеріалів *«Загальнослов'янського лінгвістичного атласу»* в межах багаторічного міжнародного проєкту.

Цей Інститут є основною загальновизнаною академічною установою України в обстоюванні державного статусу української мови, в обороні її освітньо-пізнавальних, соціальних та комунікативних функцій, у збереженні її ідентифікаційно-ресурсного потенціалу.

Провідним багатопрофільним центром лінгвістичних досліджень в Україні є Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Саме в цій науковій установі розробляють теорію та методологію

лінгвістики, вивчають структуру і функціонування слов'янських, германських, романських і балтійських мов; на рівні світових досягнень і практик укладають словники. Протягом 2021 року (до початку широкоформатної військової агресії росії) співробітники цієї установи продовжували багаторічні дослідження з питань мовної політики й мовного планування в Україні та світі, студіювали загальнотеоретичні й прикладні проблеми мовознавства; підготували й опублікували низку новаторських монографій: *«Мовна політика: Україна і світ»* (***Богдан Ажнюк***); *«Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух»* (***Олександр Тараненко***); *«Репрезентація емоцій заздрості і співчуття в польській, російській та українській мовах: семантико-когнітивний і лінгвоаксіологічний виміри»* (***Лариса Ніколаєнко***); *«Болгарські назви рослин: походження, семантика, символіка»* (***Олександра Малаш***); *«Чеська фразеологія і пареміологія. Бібліографія джерел XIX – 20-х років XXI ст.»* (***Людмила Даниленко***).

У межах співпраці з офісом Уповноваженого із захисту державної мови Інститут розробив проєкт положення про мовну експертизу, передбачену Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; на запити органів державної влади виконує лінгвістичні експертизи в політичній і соціокультурній сферах, що безперечно слугує важливою опцією захисту суспільної стабільності та безпеки держави.

Нові ініціативи у царині світової лексикографічної практики напрацювали впродовж останнього десятиліття також співробітники Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (створена і впроваджується Національна словникова база України, що об'єднує серію словників нового покоління – *«Словники України»*; *Український національний лінгвістичний корпус* (більш як 200 млн слововживань, понад 40 віртуальних лексикографічних лабораторій та інструментальних лінгвістичних систем)). У 2021 році вийшов, зокрема, 12-й том академічного тлумачного *«Словника української мови»*.

Науковці Фонду долучилися до створення низки колективних монографій (*«Języki słowiańskie dziś: w kręgu kategorii, struktur i procesów»* (видана в Лодзі, Польща); *«Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraineand EU countries»*; *«Формування культуромовної особистості фахівця в умовах неперервної освіти»*), а також до підготовки таких навчальних посібників: *«Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики»* (автор – ***Анатолій Загнітко***) та *«Електронні словники Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України в освітньому процесі»* (співавторка – ***Маргарита Надутенко***).

Учені Центру наукових досліджень та викладання іноземних мов НАН України, методичне керівництво яким здійснює ВЛММ НАН України, своїми дослідницькими проєктами також примножили лінгвістично-словниковий доробок його мовознавчих установ передвоєнного часу. Зокрема, видали *«Англо-українсько-російський словник міжнародної комунікації: наука, техніка, освіта, журналістика»* (***Ольга Ільченко***); в електронному вигляді опублікували колективні монографії *«Тенденції розвитку терміносистем сучасних європейських мов (кінець XX – початок XXI століття)»* (за редакцією директора Центру кандидата філологічних наук, доцента ***Василя Жалая***), *«Дискурс: невпинний поступ»* та посібники й підручники.

Учені Київського національного університету імені Тараса Шевченка, члени бюро ВЛММ НАН України (зосібна член-кореспондент НАН України ***Лариса Шевченко***) долучилися до створення підручників для студентів закладів вищої освіти – *«Лінгвістична експертиза»* і *«Теорія медіалінгвістики»*, а також до створення лексикографічної праці *«Нові слова та фразеологізми в українських мас-медіа»*.

Цей побіжний огляд мовознавчих і літературознавчих наукових напрацювань і публікаційної продукції установ Відділення (тільки за останній 2021 рік, що передував широкомасштабній збройній агресії росії), зроблений у доповіді академіка-секретаря відділення Г. Скрипник, лише частково представляє їхній науковий доробок,

розкриває зміст дослідницьких ініціатив. Цілком очевидно, – наголосила доповідачка, – що діяльність установ Відділення – цілісної й органічної українознавчої структури НАН України – є базовою у державотворчому процесі; наукові напрацювання гуманітарного сегменту НАНУ своїм змістом і концепціями моделюють національний профіль та ідентичність країни й суспільства; вони є підставою мовно-культурної самодостатності і політичної суб'єктності України.

Участь у публічному обговоренні поточної наукової народознавчої та мистецтвознавчої діяльності установ Відділення та перспектив подальшої роботи в умовах воєнного часу взяли як провідні українські й закордонні науковці, так і діячі культури, зокрема доктор педагогічних наук ***Катерина Кожухар*** і доктор історичних наук ***Віктор Кожухар*** (Молдова); голова Спілки кінокритиків, головний редактор журналу «Кіно-коло» ***Володимир Войтенко*** (Київ); проректор з наукової роботи Дніпропетровської академії музики ім. М. Глінки доктор мистецтвознавства, професор ***Валерій Громченко*** (Дніпро); професорка Варшавського університету докторка філологічних наук ***Валентина Соболь*** (Польща); професорка Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка докторка філологічних наук ***Олена Івановська***. До публічного обговорення дистанційно долучилися також доктор історичних наук *В'ячеслав Кушнір* (Одеса), докторка філологічних наук ***Наталія Ярмоленко*** (Черкаси), доктор історичних наук ***Михайло Глушко*** (Львів), доктор історичних наук ***Антоній Мойсей*** (Чернівці), докторка філологічних наук ***Ірина Павленко*** (Запоріжжя), доктор історичних наук ***Володимир Скляр*** (Харків), доктор історичних наук ***Володимир Сергійчук*** (Київ), доктор історичних наук ***Петро Чернега*** (Київ), доктор історичних наук ***Володимир Великочий*** (Івано-Франківськ), академік Національної академії мистецтв (НАМ) України ***Галина Стельмащук*** (Львів).

Науково-видавничу діяльність академічних установ за передвоєнний 2021 рік позитивно оцінили представники університетської

науки, зазначаючи, що праці вчених НАН України сприяють удосконаленню й поліпшенню якості освітнього та навчального процесу. Зосібна, декан факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, професор ***В'ячеслав Кушнір*** сказав, що обговорювані результати гуманітарних досліджень інститутів за 2021 рік мають велику наукову цінність, важливі для використання в освітньому процесі та для формування української ідентичності в цей складний для України період. На думку вченого, вони є достовірною та об'єктивною основою і вектором подальшого розгортання наукових академічних студій у часи повоєнного відновлення України.

Професорка Варшавського університету ***Валентина Соболь*** у своєму виступі відзначила високу державницьку місію діяльності установ Відділення, які є провідними й базовими науковими осередками країни з розроблення теорії та вивчення історії функціонування української мови і мов народів світу; розроблення й формування нормативної бази функціонування української мови як державної; регулювання мовленнєвих практик і укладання словникового фонду, студіювання лінгвістичної проблематики. Дослідниця підкреслила, що дослідження гуманітаріїв такі ж важливі для країни, як і захист кордонів, адже вони маркують національний мовно-культурний простір і належно представляють Україну у світі.

На високій результативності науково-дослідницької роботи установ Відділення наголосив у своєму виступі професор ***Віктор Кожухар***. На його думку, про це переконливо свідчать озвучені в доповіді академіка Г. Скрипник показники їхньої науково-публікаційної діяльності за звітний 2021 рік: учені Відділення опублікували й підготували понад 150 книжкових видань – колективних та індивідуальних монографій, наукових збірників, довідників, енциклопедій, словників, джерелознавчих праць, бібліографій. Серед видань, виконаних і опублікованих, до прикладу, мистецтвознавцями Відділення впродовж 2021 – початку 2022 років, на думку професора В. Кожухаря, є унікальні роботи, що повертають народу високі зраз-

ки його культурної спадщини, які можемо презентувати і світу: 2-й і 3-й томи фундаментального колективного дослідження *«Церковне мистецтво України»*, 4-й том *«Регіонально-жанрової антології українського музичного фольклору»*, 3-й том *«Історії українського кіно»*, колективна монографія *«Українське мистецтво на переломах епох: Образ. Трансформації. Стиль»* тощо.

Схвально оцінюючи наукові здобутки сучасної академічної гуманітаристики (окреслені у звіті установ Відділення лише за останній рік, що передував масштабній експансії росії), завідувачка кафедри слов'янської філології Запорізького національного університету, професорка ***Ірина Павленко*** вказала на ґрунтовність, актуальність і сучасний рівень дослідницької діяльності установ Відділення; на її думку, саме праці такого змісту мають бути найбільш затребуваними у відбудові й формуванні гуманітарної концепції розвитку України в повоєнний період.

Як підкреслив завідувач кафедри етнології та краєзнавчого туризму Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова ***Петро Чернега***, наукові видання народознавців і мистецтвознавців ВЛММ НАН України продукують і пропагують нові знання про національну культуру, які, безперечно, сприяють збереженню і зміцненню національної ідентичності українців, формуванню української політичної нації, виконанню завдань, які сьогодні, як ніколи, актуалізовані в суспільній свідомості війною. Учений наголосив, що інформаційний потенціал видань гуманітарних установ НАН України слід використати для розробки нової україноцентричної доктрини культурної політики держави.

Учасник дискусійної платформи, академік НАН України ***Степан Павлюк*** у своєму виступі звернув увагу на великий пізнавально-освітній та ідентифікаційний потенціал гуманітарних дисциплін, представлених в інститутах Відділення літератури, мови та мистецтвознавства. На його думку, публікаційна продукція цих установ останніх років якраз і формує інформаційне підґрунтя для впровадження нових україноорієнтованих освітніх програм у системі ви-

шів, підсилення фактографічної достовірності й употужнення інтелектуального наповнення україноцентричних медійних засобів як нині, так і особливо в повоєнні часи відновлення країни.

Професорка ***Олена Івановська*** (Київський університет) та професорка ***Наталія Ярмоленко*** (Черкаський університет) висловили також низку пропозицій щодо адаптації наукової діяльності українських учених до умов військового повсякдення, вказали на пріоритетність гуманітарних студій в умовах російської збройної та потужної інформаційної експансії, спроб подальшого фальшування москвою української культури й історії та використання їх для обґрунтування й виправдання своїх злочинів. Тому-то, наголосили вчені, подолання москвоцентричної гегемонії в українському культурно-інформаційному просторі є головним завданням усієї вітчизняної україністики.

На цьому науковому форумі були висловлені (з огляду на потребу оновлення тематики досліджень відповідно до викликів воєнного часу) міркування щодо осучаснення наукових тем і спрямування уваги вчених на обсервацію іта студіювання соціокультурних трансформацій, нових форм функціонування територіальних громад, нових ідентифікаційних практик, інспірованих умовами воєнного часу.

Так, докторка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України ***Оксана Кузьменко*** у своєму виступі наголосила на дослідницькій пріоритетності широкого спектру проблем динамічних трансформацій соціальних і національних ідентичностей та цінностей, суспільних дискурсів і практик у мінливих соціоекономічних та політичних реаліях нищівної російсько-української війни. Вона актуалізувала потребу комплексного студіювання головних волонтерських практик українців у контексті соціальної мобільності та солідарності людей в умовах збройного військового протистояння, акцентувала потенціал життєдайності української культури, на якому, за переконанням ученої, відбуватиметься повоєнна відбудова України.

Член-кореспондент НАМ України ***Сергій Тримбач*** у своєму повідомленні проаналізував стан українського кіномистецтва як напередодні вторгнення, так і в драматичні для нації часи війни, і з певним оптимізмом наголосив, що, попри відсутність культурних кордонів і безпрецедентне засилля російського кінематографічного продукту, ігнорування деякими представниками української влади проблем формування української ідентичності та україноцентричності як альтернативних імперативів російській постколоніальній спадщині, фактично впродовж усіх років незалежності, все ж таки в результаті російського збройного вторгнення відбувся кардинальний злам у суспільній свідомості та національному культурно-інформаційному просторі. Упродовж останнього року можемо спостерігати, що з'явилося нове покоління кінематографістів, яке сповідує і екранно програмує нові цінності, належність України до європейської цивілізації. Це вселяє надію на творення в повоєнний час україноорієнтованої кінодоктрини і появу потужного ресурсу національного кінопродукту. Учений резюмував, що установи Відділення своєю науковою продукцією мають сприяти цьому: «Національна академія наук України, на мій погляд, має поставити ряд питань щодо розвитку наукових досліджень у сфері екранних мистецтв і технологій. В Україні замало спеціалістів кінознавчого профілю. Зокрема, практично відсутні дослідники зарубіжного, світового кіно. Не вистачає спеціалістів у сфері архівної та музейної справи. Усе це потребує коректив у підготовці кадрів.

Держава має, за участі громадянського суспільства, у тому числі наукової спільноти, виробити програму розвитку аудіовізуальних мистецтв на період до 2030 та 2040 років. Серед іншого, необхідно передбачити перехід Держкіно України (чи іншого органу управління кіногалуззю) до режиму співпраці з інституціями громадянського суспільства.

Одним із завдань є активніше й системніше включення українського кіно до світового контексту. Зокрема, йдеться про співпрацю з іноземними продюсерськими компаніями – досвід такий уже є, але

він, вочевидь, недостатній. Нині, коли входження України в західну цивілізацію є надактуальним, роль кіно, кіномистецької спадщини в цьому процесі просто неоціненна».

Завідувачка відділу музикознавства та етномузикології ІМФЕ ***Олена Немкович*** поінформувала присутніх про значну просвітницьку і волонтерську роботу академічних музикознавців, яка, однак, поєднується з реалізацією фундаментальних дослідницьких проєктів. Зокрема, на її думку, вперше у вітчизняній науці невеличким колективом фахівців ІМФЕ підготовлено унікальну, у шести томах, «Українську музичну енциклопедію» та чотири томи «Регіонально-жанрової антології українського музичного фольклору». Хоча ця ґрунтовна дослідницька робота триватиме й далі, проте, запевнила професорка О. Немкович, предметом першочергової уваги музикознавців у післявоєнний час стане також інспірована російським військовим вторгненням проблема реактуалізації української музичної культурної спадщини таі висвітлення її ключової ролі в подоланні наслідків російської експансії у сферу національної культури.

Провідна наукова співробітниця Українського етнологічного центру ***Галина Бондаренко*** наголосила у своєму виступі на потребі розроблення заходів і методичних рекомендацій подолання травматичного психологічного досвіду та негативних наслідків трагедії війни населенням деокупованих територій; вивчення спричинених війною масштабних міграційних процесів, позитивних наслідків інтенсифікації міжкультурних контактів, особливостей адаптаційних практик і засвоєння переселенцями культури повсякдення іншомовних середовищ приймаючих країн.

Дослідниця акцентувала також увагу присутніх на проблемі «цифрового відставання» в секторі культурної спадщини загалом і в гуманітарних інститутах зокрема. За словами доповідачки, у пам'яткоохоронній справі (як щодо реалій етнокультури, так і щодо образотворчого мистецтва) пріоритетним вектором діяльності має стати цифровізація культурної спадщини (шляхом викорис-

тання новітніх технологій) і широке запровадження оцифрованих комплексів надбань національної культури в навчальні освітні програми і плани.

У повідомленні вченої ІМФЕ ***Наталії Литвинчук*** йшлося про українсько-російське пограниччя, про потребу студіювання змін міжособової комунікації, переосмислення стратегій співжиття українців та росіян сучасного прикордоння Сумщини. Ці процеси вимагають фахового аналізу дослідників і визначення завдань для програм відновлення й розвитку прикордонних територій, для вибудовування векторів державної політики на пограниччі.

Науковець цієї ж установи ***Олександр Коломийчук*** актуалізував важливість вивчення інтеграційного потенціалу соціонормативної культури українців, практик соціальної згуртованості та взаємодопомоги, що набули характеру важливих механізмів виживання за часів війни, особливостей інтегрованості в українських громадах під час повномасштабної війни.

Про ресурсність вишиванок як сучасної форми візуалізації національної культури і маркера репрезентації українства та завдання дослідження й збереження їх виховного й ідентифікаційного потенціалу в післявоєнний період йшлося у виступі дослідниці української урбаністики ***Марини Олійник***.

Завідувачка відділу зарубіжної та вітчизняної фольклористики ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ***Лариса Вахніна*** повідомила про позитивні відгуки зарубіжних, зокрема польських, колег щодо гуманітарних напрацювань (особливо енциклопедичних фундаментальних праць) українських учених. Водночас учена поінформувала про готовність науковців-співробітників ІМФЕ актуалізувати (у зв'язку з подіями воєнного часу) тематику подальших фольклористичних студій і як ключову взяти до вивчення проблему «ролі фольклору і фольклористики у повоєнній відбудові та відродженні України».

Обговорюючи пропозиції щодо подальших народознавчих студій у повоєнну добу, ***Валентина Сушко***, старша наукова співробітниця Українського етнологічного центру ІМФЕ, порушила питан-

ня про доконечність студіювання ролі культурних маркерів і кодів у формуванні національної свідомості, про доцільність реалізації дослідницького проєкту, спрямованого на розкриття каталізаторів процесу формування політичної нації впродовж російсько-української війни.

У заключному слові модераторка засідання ***Ганна Скрипник*** наголосила, що з огляду на наукову значущість виконуваних у період, що передував широкоформатній російській експансії, дослідницьких проєктів, вони і в найближчій перспективі залишатимуться ключовими для наукових обсервацій і студіювання установ Відділення. Проте з урахуванням радикальних змін у соціокультурній сфері, спричинених наслідками російського військового вторгнення, дослідницькі плани колективів інститутів з необхідністю зазнають певного корегування та часткових змін планової тематики, що відповідатимуть викликам часу і потребам утвердження України-держави.

На думку вченої, пріоритетного значення у воєнні та повоєнні роки набуватимуть дослідження, що стосуватимуться переосмислення й нових інтерпретацій культурно-мистецької спадщини, значення національної культури і мови як націоконсолідуючих чинників, ролі діячів культури й національних лідерів у налагодженні громадянського діалогу та формуванні системи національних солідаритетів.

З огляду на обставини воєнного часу, нового наукового трактування, переконана ***Ганна Скрипник***, потребують об'єднавчий потенціал державної національної ідеї та досвід українського національного руху і державотворення. У контексті інтенсифікації процесів формування української громадянської ідентичності, інспірованих неоімперськими зазіханнями та збройним вторгнен-

ням росії, набувають актуальності завдання науково-прикладного характеру, пов'язані з розробкою методик і механізмів модернізації етнічних цінностей та етнокультурних практик української спільноти, засвоєння нею європейських соціонормативних стандартів і поведінкових моделей; загальнолюдських імперативів та гуманістичних ідеалів.

III засідання

На майданчику наголошеної дискусійної платформи у вересні 2022 року відбулося чергове засідання (III) щоквартального круглого столу під назвою ***«УКРАЇНСЬКА МОВНО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ»*** за участі провідних учених України та зарубіжжя.

Модераторка засідання, присвяченого 31-й річниці незалежності України, академік ***Ганна Скрипник*** привітала учасників круглого столу з подією і поінформувала, що в рамках обговорення заявленої тематики круглого столу відбудеться презентація книги професорки Варшавського університету Валентини Соболь, присвяченої унікальній пам'ятці культурної спадщини й державницько-політичної історії України «**Діаріуша**» **Пилипа Орлика**:

«Шановні колеги! Хочу наголосити, що винесені на обговорення питання ролі мовно-культурної спадщини в контексті воєнного часу та повоєнного відновлення України відносяться до пріоритетних напрямів діяльності україністичних дослідницьких установ Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Очевидно ж бо, що за умови повномасштабної російської військо-

вої експансії національна культурна спадщина і мова набули особливої актуальності й значущості як складові державної гуманітарної політики і як засіб протидії реваншу російської імперської гегемонії в національній культурній сфері.

Активне поширення в російських і світових ЗМІ ідеології російського культурного імперіалізму, зазіхання на києворуську культурну спадщину, реваншистські спроби утвердження в Україні ідеології "русского міра" й домінування російської культури – це ті основні гасла й постулати, які покладені в основу політичної доктрини сучасної росії і які використовуються нею для виправдання свого повномасштабного військового вторгнення в Україну. Вітчизняна гуманітаристика має широкий арсенал джерел і засобів для протидії московській культурній експансії, подолання культурної постколоніальної спадщини, вилучення москвоцентричних зразків культури з українського культурно-інформаційного простору, недопущення їх репродукування в сучасних візуальних та екранних мистецтвах і медіа-ресурсних системах, у практиках культурного повсякдення. Це однаковою мірою стосується всіх жанрів і видів культурної спадщини – від музичної, образотворчої, літературно-драматичної до широкого розмаїття сучасних екранно-сценічних мистецтв, народнокультурної творчості. Очевидно, що центральне місце тут посідає постколоніальна культурно-мистецька спадщина як найбільш ефективний засіб, що моделює не лише шкалу сьогоденних суспільних цінностей, але й програмує специфіку ідентифікаційних практик на перспективу. Злочини і варварські військові практики, вчинені росією в ході війни, інтенсифікували процеси очищення інформаційного простору України від москвоцентричних стереотипів та імперативів. Згадаймо бодай Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки національного музичного продукту та обмеження публічного використання музичного продукту держави-агресора", проєкт Закону України "Про деколонізацію гуманітарної сфери України" тощо.

В Україні, хоча й із певним запізненням (з огляду на понад тридцятиріччя існування незалежності) почала розпрацьовуватися належна нормативно-правова база, контроверсійна у своїй основі насаджуваним росією імперським наративам про меншовартість українського культурного спадку, про українську мову як периферійну говірку чи діалект російської, про нібито відсутність української політичної історії та практик існування національної державності.

Національні проєкти, орієнтовані на невідкладне вирішення питань гарантування умов розвитку української мови, віддзеркалюються в нових правових актах щодо функціонування української мови (Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" (2019) та рішення Конституційного Суду України (від 14 липня 2021 р.) щодо відповідності цього Закону положенням Конституції України); проявляються в розбудові структури функціонального простору української мови і набуття нею функцій важливого чинника консолідації суспільства.

У висліді повномасштабної російської військової експансії, яка спричинила непоправні людські втрати та завдала руйнівних наслідків національній природній і культурній спадщині, також перед державою активізувалися завдання гарантування правового захисту й забезпечення на рівні міністерств і спеціальних урядових інституцій прикладних пам'яткоохоронних проблем як пріоритетних у сфері національної культурної політики.

Створенню національного правового поля у пам'яткоохоронній і дослідницькій гуманітарних сферах сприяло визнання й використання Україною нормативно-правових документів ЮНЕСКО про захист культурного розмаїття та збереження й вивчення етнокультури і захист її носіїв (Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972), рекомендації ЮНЕСКО державам-учасницям, що стосуються збереження традиційної культури і фольклору (1989); Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001) та Конвенція про охорону немате-

ріальної культурної спадщини (2003), а також рекомендації Верховної Ради України, прийняті внаслідок парламентських слухань "Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні" (2018).

Безпосередньо вченим-гуманітаріям було адресовано звернення Євгена Ніщука (на той час міністра культури) на згаданих парламентських слуханнях: "Збереження та популяризацію традиційної народної культури я вважаю невідкладеним та пріоритетним завданням сьогодення. Тому-то з високої трибуни Верховної Ради звертаюсь до науково-дослідницьких та творчих інституцій країни, до фахівців та молоді із закликом: вчіться у носіїв традицій <…>, досліджуйте та фіксуйте всіма можливими способами шедеври нематеріальної культурної спадщини" (Є. Ніщук. 18.04.2018 р. Парламентські слухання на тему: "Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні").

Інститути україністичного профілю, що входять до складу Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, своїми студіями відтворюють національний мовно-культурний профіль України, формують підґрунтя не тільки для її мовно-культурної своєрідності, але й політичної суб'єктності.

Саме з огляду на виклики воєнного сьогодення маємо обговорити на нинішньому засіданні завдання наукових установ Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, виокремити пріоритетні дослідницькі напрями та розробити пропозиції для державних управлінських структур і для фундаментальних наукових проєктів студіювання національної мови і культури нашими інститутами. Проте передусім прошу керівників установ, в у рамках яких існує науковий об'єкт, що має статус національного надбання, ознайомити присутніх із цими важливими осередками мовно-культурної спадщини українського народу – документально-джерельним фундаментом національно-культурної своєрідності та суб'єктності держави України».

Директор Інституту літератури, академік ***Микола Жулинський****:*

«Шановне товариство! Дозвольте поінформувати, що Інститут літератури постав з потреби творити національну науку про літературу, з необхідності зібрати та опрацювати розпорошений і несистематизований масив рукописної спадщини української літератури від давнини до сучасності. Розпочинав же колектив цю многотрудну справу подвижницькими пошуками й зібранням рукописної та малярської спадщини Тараса Шевченка. Рукописний фонд Інституту є його справжнім інтелектуальним і духовим скарбом, найбільшим в Україні спеціалізованим зібранням матеріалів з історії української літератури (має статус національного надбання, який надано Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 року № 73-р) (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/73-2004-%D1%80#Text): тут зосереджено понад 270 персональних фондів і колекцій, понад 133 тисячі одиниць зберігання особливо цінних пам'яток писемності (у тому числі й рукописів XIV ст.), особові архівні фонди І. Величковського, Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, В. Стефаника, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Ю. Яновського, О. Гончара, В. Стуса, В. Симоненка та багатьох інших видатних класиків української літератури. На матеріалах фондів Інституту значною мірою ґрунтується дослідницька діяльність не лише установи, а й літературознавчі, історичні та ширші культурологічні студії численних науковців з України та з-за кордону. Фонди бібліотеки Інституту нараховують понад 200 тисяч одиниць зберігання, зокрема книжкові та брошурні видання (XVIII–XXI ст.), часописи (XIX–XXI ст.) тощо. До перших надходжень належали комплекти "Нової громади", "Української хати", "Киевской старины", "Совре-

меника" (1839–1843). Найповніше репрезентована в бібліотечних фондах Інституту літературно-художня та літературознавча україніка: цілеспрямовано й послідовно зібрана, вона, є фаховою колекцією. Бібліотека містить численні прижиттєві видання І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, В. Винниченка, Олександра Олеся, П. Тичини, М. Рильського, Б. Лепкого, Юрія Клена, В. Сосюри, М. Семенка, В. Свідзінського, Д. Фальківського, М. Філянського, Є. Маланюка, В. Стуса, І. Світличного, М. Стельмаха, Є. Гуцала та багатьох інших.

Цей унікальний фонд став джерельною базою для підготовки видань національного значення, що були удостоєні найвищих державних нагород, зокрема Шевченківський словник у 2-х томах, зібрання творів Івана Франка у 50-и томах, праця "Історія української літератури XX ст." у 2-х томах (Шевченківська премія), Шевченківська енциклопедія в 6-и томах (Державна премія України в галузі науки і техніки) та ряд інших. На базі рукописних фондів установи було підготовлено також Повне зібрання творів Тараса Шевченка у 12-и томах (7-й – 12-й томи у співвиконавстві з ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), що вийшло друком до 200-літнього ювілею Кобзаря, а також – зібрання творів М. Рильського у 20-и томах, зібрання творів П. Тичини у 12-и томах, зібрання творів академіка АН СРСР О. Білецького у 5-и томах. Нині створюється академічна "Історія української літератури" у 12-и томах, готується Українська літературна енциклопедія у 5-и томах, Франківська енциклопедія у 7-и томах.

У критичний період національної історії, у час війни, розв'язаної росією проти України, особливо гостро постає питання належного зберігання та примноження унікальних архівів національного значення».

Директор Інституту народознавства, академік ***Степан Павлюк****:*

«Шановні колеги! На базі Інституту народознавства НАН України функціонує науковий об'єкт, що з 2004 року отримав статус на-

ціонального надбання (об'єкт НН) – це Музей етнографії і художнього промислу. Експозиційна площа Музею – 2189 кв. м., площа музейної території загалом сягає 5459 кв. м.

Наукові фондові колекції та музейна експозиція Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства (м. Львів) НАН України за кількістю (понад 100 тис.) та якістю пам'яток входять до десятки найбільших музеїв України. МЕХП ІН НАНУ володіє найбільшою на території нашої держави і найрізноманітнішою за складом колекцією творів декоративно-прикладного мистецтва Європи, зокрема, унікальними збірками годинників кінця XV – початку XIX ст., художнього скла, порцеляни. Насамперед найкраще в Україні репрезентована неповторна збірка шедеврів виробництва Мейсенської мануфактури XVIII–XIX ст. Кількісно вражає колекція меблів, гобеленів – унікальних зразків європейського та світового значення. Справжніми перлинами МЕХП ІН НАНУ є глазуроване керамічне зображення Богородиці з дитям кінця XV ст. роботи флорентійської майстерні Луки делла Роббіа, гігантська майолікова ваза з батальною сценою з м. Урбіно XVI ст., один з найдавніших збережених у світі церковних владичих жезлів (посохів) коштовної лімозької роботи початку XIII ст., декоративна тарілка роботи знаменитого митця Бернарда Паліссі XVI ст., годинник роботи головного французького придворного художника-декоратора королівського двору Людовіка XIV Андре Шарля Буля, нещодавно розшифрований гобелен зі спадщини французького королівського двору середини XVII ст., унікальна добірка перших європейських рекламних художніх робіт межі XIX–XX ст., зокрема, авторства геніальних митців Анрі Тулуз-Лотрека, Альфонса Мухи, одна з найбільших колекцій юдаїки у світі тощо.

Однак гордістю всієї музейної колекції є велична збірка українського народного мистецтва, репрезентована в розрізі регіонів України за календарно-обрядовим циклом (експонується у філії Музею на пл. Ринок, 10). Експозиція відображає весь спектр основних народних промислів та ремесел (бджільництво, рибальство, бондар-

ство, лозоплетіння, художня різьба, гончарство). Натомість експозиція МЕХП за адресою пр. Свободи, 15 "Декоративно-ужиткове мистецтво Європи кінця XV – першої третини XX століття" побудована як ретроспектива розвитку європейського декоративно-вжиткового мистецтва впродовж майже п'яти століть: від пізньої Готики до стилю Ар-Деко (чого немає в жодному музеї України). Основна колекція музею успадкована від промислового музею (заснований 1874 р.) та Музею Наукового товариства імені Шевченка (заснований 1895 р.).

Щорічно Музей відвідує понад 70 тис. чоловік. Тут організовуються та здійснюються численні виставкові проєкти та мистецькі заходи. В умовах військового стану з дотриманням вимог безпеки МЕХП ІН НАНУ провів 5 художніх та 7 мистецьких заходів (у т. ч. для внутрішньо переміщених осіб), на яких відбувалися благодійні збори коштів для потреб бійців ЗСУ. Музей популяризує національне надбання в країнах Євросоюзу (Польща, Чехія, Німеччина та ін.).

Шановні колеги! Я, глибоко переконаний, що чи не найважливішим завданням наукових колективів НАН України і держави є збереження цієї унікальної спадщини культури нашого народу, переданої нам попередніми генераціями вчених, котрі дбайливо збирали та зберігали ці колекції. Саме ці пам'ятки народного побуту й мистецтва є запорукою впізнаваності нашої національної самобутності в сучасному глобальному світі».

Директор Українського мовно-інформаційного фонду, академік ***Володимир Широков****:*

«Шановні колеги, діяльність Українського мовно-інформаційного фонду НАН України визначається його статусом як головної установи України з реалізації завдання загальнонаціональної ваги – розвитку Національної словникової бази. Ця діяльність регламентована рядом рішень вищого державного керівництва України, насамперед Указом Президента України від 07.08.1999 р. № 967 "Про

розвиток національної словникової бази". Як результат цієї роботи Український мовно-інформаційний фонд НАН України став єдиною в країні науковою установою, яка створила мовознавчий об'єкт, що має статус національного надбання, а саме – Національну словникову базу України (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 73-р "Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання").

У межах реалізації програми розвитку Національної словникової бази у Фонді створено новітні інформаційні-лінгвістичні теорії (насамперед теорія лексикографічних систем та теорія семантичних станів мовних одиниць), на базі яких розроблено комплекси лінгвістичних моделей, розгорнуто публікаційну діяльність. Це – понад 90 паперових видань серії «Словники України», частина їх є у вільному доступі на сайті Українського лінгвістичного порталу (http://www.ulif.org.ua/). Йдеться передусім про Інтегровану лексикографічну систему "Словники України" (яка є найбільшим у світі україномовним лексикографічним ресурсом) та Словник української мови (у 20 томах). Про високий рівень практичного використання й популярності цих ресурсів красномовно свідчить число їх відвідувань на згаданому сайті, що сягає понад 1 мільйон на рік, з яких 49 % припадає на закордонних користувачів (з ФРН, США, Польщі, Голландії та інших країн світу).

Серед мовних ресурсів Українського мовно-інформаційного фонду НАН України вирізняється своєю унікальністю і практичною значущістю Український національний лінгвістичний корпус, обсяг якого сягає зараз близько 200 мільйонів слововживань. Зазначений корпус є основою для проведення перспективних лінгвістичних досліджень, створення інноваційних лексикографічних праць та розроблення інтелектуальних мовно-інформаційних технологій.

З використанням корпусних лінгвістичних технологій у Фонді розроблено методи проведення логіко-лінгвістичних експертиз, у тому числі на замовлення органів державної влади та управління. Результати цих експертиз були використані Верховною Радою Укра-

їни, Міністерством фінансів України, Генеральною прокуратурою України, Асоціацією вчених та спеціалістів України та іншими установами й організаціями.

У 2022 році, не зважаючи на складні обставини воєнного часу, продовжувалися роботи зі збереження та забезпечення належного функціонування наукового об'єкта, що становить національне надбання – "Національна словникова база України Українського мовно-інформаційного фонду", ще раз наголошую – єдиного в країні лінгвістичного об'єкта, що має такий статус. З перших днів війни науковці НАН України здійснювали, без перебільшення, державного значення роботу зі збереження об'єктів національного надбання України.

Заступниця директора з наукової роботи ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, кандидатка історичних наук ***Наталя Стішова****:*

«Поважне товариство! Дозвольте вас поінформувати про ще один науковий об'єкт, що має статус національного надбання і перебуває у системі установ Відділення. В інфраструктурі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології є об'єкт, що становить національне надбання України – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів (внесений до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.02.04 № 73-р. "Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання"). Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів – унікальне й найбільше в Україні зібрання рукописних матеріалів, пов'язаних з науковими дисциплінами, представленими в Інституті – фольклористикою, етнологією, музикознавством, театрознавством та історією образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва.

Найважливішою складовою частиною архіву ІМФЕ є матеріали діяльності інституцій Всеукраїнської академії наук (початку 20-х років XX ст.), зокрема, Етнографічної комісії, Кабінету музичної етнографії, Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Кабінету

примітивної культури, Кабінету історичної пісенності, Кабінету національних меншин України та ін.

Зібрання поповнювалося також цінними матеріалами інших наукових установ, художніх товариств та архівами відомих українських фольклористів, етнографів, музикознавців, мистецтвознавців, художників, композиторів. Хронологічний діапазон матеріалів Архіву – від середини XIX ст. до початку XXI ст.

Науковий архів ІМФЕ нині складається із 62 фондів, у тому числі 60 фондів – на паперовій основі, що містять 22 836 одиниць збереження та 2 фонди негативів і фоноваликів. Унікальною складовою архіву ІМФЕ є фонд фонозаписів на плівках, касетах та дисках (2118 одиниць зберігання). В Архіві зберігаються фонди видатних митців і діячів науки й культури, українських композиторів, художників, фольклористів та етнографів М. Лисенка, П. Козицького, Я. Яциневича, Ю. Павловича, Б. Егіза, Ф. Колесси, В. Кравченка, Є. Спаської, Я. Прилипка, В. Юзвенко, В. Наулка та ін. У ньому зосереджені архіви різних установ та організацій (театру "Березіль", Першої капели бандуристів, Етнографічної комісії ВУАН, Волинського краєзнавчого музею) та багато інших унікальних матеріалів.

Першу групу архіву складають особові фонди (О. Г. Алешо, А. С. Бежковича, М. М. Білозерського, О. Д. Кістяківського, Б. Д. Грінченка, С. Д. Носа, Я. П. Новицького, П. Я. Литвинової, І. Я. Рудченка, Д. І. Яворницького, П. Д. Мартиновича, Я. П. Прилипка, В. Г. Кравченка, А. В. Пясковського, Ф. М. Колесси, В. М. Гнатюка, Г. Т. Танцюри, Ю. Ю. Павловича, О. І. Роздольського, І. І. Гурина, Є. Ю. Спаської, О. А. Правдюка) та наукові й експедиційні матеріали дослідників. Ці архівні матеріали входять до фондів установ та організацій 20–30-х років XX ст. і до фонду ІМФЕ (В. Андріанової-Перетц, О. Андрієвського, М. Береговського, В. Білого, І. Галюна, Н. Дмитрука, Б. Жука, О. Іванова, Є. Кагарова, В. Камінського, Л. Лаврова, А. Лободи, В. Петрова, Я. Риженка, Є. Рихлика, С. Терещенко, С. Цвєтка, К. Червяка, В. Горленка, О. Дея, Л. Ященка, Ю. Лащука, М. Пазяка, Г. Дем'яна, С. Шевчука та ін.).

Другу частину фондів складають матеріали, пов'язані з історією професійного мистецтва в Україні. До них належать особові фонди М. Лисенка, М. Грінченка, М. Демуцького, Г. Світлицького, Ф. Ернста, Б. Крижанівського, Б. Егіза, В. Нікітіна, П. Козицького, В. Авраменка, М. Гордійчука, Л. Геца, О. Барілотті-Петляш, В. Василька, П. Барановського, Я. Яциневича, Я. Степового, Л. Курбаса та ін.

Науковці Інституту впродовж десятиліть невпинно продовжують створювати страховий фонд рукописних матеріалів. Лише за період 2015–2019 років було виготовлено 32 720 аркушів цифрових копій архівних матеріалів із фондів В. Кравченка, П. Мартиновича, Є. Спаської та ін. У фонолабораторії Архівних фондів було оцифровано й систематизовано 1150 бобін, 235 касет та переведено до Електронного каталогу 14 140 одиниць зберігання аудіоматеріалів. Серед оцифрованих матеріалів значне місце посідають зразки українського музичного фольклору, записані в другій половині XX ст. у різних регіонах України, що представляють різні жанри пісенної та інструментальної музичної культури.

АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України сьогодні, як і раніше, потребує подальшої підтримки, адже охорона національної культурної спадщини – справа державної ваги і значення. Актуалізація та поглиблення народознавчих і мистецтвознавчих досліджень про етнокультуру та професійне мистецтво українців і національних меншин уможливили створення в результаті їх роботи нового потужного фонду – з етнокультури сучасності. Пріоритетними завданнями подальшого функціонування Архіву Інституту й надалі залишаються збереження, наукове опрацювання й оприлюднення його матеріалів та створення страхового фонду архівних матеріалів на цифрових носіях. Це є важливою умовою і запорукою збереження наукової інформації, що містять архівні документи.

Дослідження національної культури (традиційної та професійної) набуває особливого сенсу в наш час за умов дії глобалізаційних процесів у всіх сферах життя та тотального руйнування пам'яток культурної спадщини внаслідок російського військового вторгнен-

ня. Завдання здійснення державницького курсу України на охорону культурної спадщини актуалізує потребу виявлення й дослідження всього мистецького різноманіття української культури в її загальнонаціональному та регіональному виявах. Реалізації цих державотворчих завдань і сприяють Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського як один із потужних джерельних корпусів інформації і об'єктивних наукових знань».

Модераторка заходу ***Ганна Скрипник*** закликала його учасників до обговорення як розлогої професійної інформації про об'єкти національного надбання, що зберігаються в структурах інститутів Відділення, так і питань вивчення та використання пам'яток культурної спадщини в контексті повоєнного відновлення України.

Провідна наукова співробітниця ІМФЕ ***Галина Бондаренко****:*

«Культурна спадщина кожної країни – це її унікальний, невідновлюваний ресурс, який потребує державної підтримки. В Україні державна культурна політика сьогодні є стратегічним питанням, що суттєво впливає на державну безпеку та незалежність.

З 2014 року та з початком повномасштабного вторгнення країною-агресором знищені та пограбовані тисячі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях. Через ризики й небезпеку для життя людей, котрі є носіями етнокультурної традиції, під загрозою зникнення перебуває також і нематеріальна культурна спадщина. З огляду на поточну ситуацію, проблеми охорони та використання культурної спадщини потребують внесення відповідних коректив до існуючої нормативно-правової бази, нових наукових програмно-цільових підходів.

Загалом нині під охороною держави перебуває 109 930 пам'яток різного статусу. У музейному фонді України, що охороняється зако-

ном, зберігається майже 12,5 мільйонів музейних предметів. До Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини (НКС) входять 69 елементів. Після долучення України в березні 2008 року до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини до Репрезентативного списку НКС людства ввійшли і пам'ятки української культури.

Доцільно сказати декілька слів про кадровий ресурсний потенціал культуроохоронної справи. У більшості областей України прикладним аспектом охорони культурної спадщини займаються підрозділи в складі управлінь або департаментів культури, обласних, міських, районних державних адміністрацій. Обласні науково-методичні центри народної творчості, що існують в обласних центрах, проводять роботу з виявлення, збереження та презентації локальних явищ нематеріальної культурної спадщини, формування регіональних реєстрів елементів НКС. До об'єктів охорони нематеріальної культурної спадщини віднесено звичаї, обряди, свята, усні традиції, виконавські мистецтва й знання. Нематеріальна культурна спадщина на сьогоднішньому етапі дозволяє зберігати етнічну та культурну ідентичність, виступає важливою складовою міжнародного іміджу країни. Внесення якогось явища народної культури до національного чи світового переліків НКС, безперечно, підвищує його шанси на збереження, створює медійний інтерес до нього, сприяє формуванню на його основі туристичного бренду села (міста, регіону).

Цифровізація культурних явищ – один з актуальних напрямів фіксації та збереження культурної спадщини, – на жаль, ще неналежно задіяна в пам'яткоохоронній діяльності. Міністерство культури та інформаційної політики України лише планує створити електронний реєстр для внесення музеями даних про об'єкти, які в них зберігаються, та їхній рух.

У зв'язку з війною, що її розгорнула росія проти України, посилився суспільний інтерес до національної історії, культури, мистецтва, сформувався та існує стійкий соціальний запит на інформацію

про етнокультурні явища (інтерес до народних обрядів, традицій, ремесел, гастрономічної спадщини, одягу, етнофестивалів та свят тощо). Академічні працівники відповідного профілю та спеціалізації долучаються до громадських культурно-мистецьких проєктів та ґрантів, займаються просвітництвом, створюючи власні мережеві проєкти (ютуб-канали, сторінки в соціальних мережах).

Для майбутніх досліджень культурної спадщини актуальним залишається ряд питань, пов'язаних з оцінкою стану культурної спадщини (культурного туризму) у зв'язку зі зміною клімату, військовими загрозами та руйнуваннями. Культурно-мистецька спадщина сприяє діалогу поколінь, відкриває можливості для розвитку навичок, знань, творчості та інновацій; може бути ефективним освітнім інструментом для формальної та неформальної освіти впродовж усього життя.

Академік НАН України, завідувачка відділу образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва ІМФЕ ***Тетяна Кара-Васильєва****:*

«У сучасних умовах нищівної російської військової експансії питання гуманітарної політики стоять надзвичайно гостро. Сьогодні в центрі уваги науковців мають перебувати пам'яткоохоронні проблеми, а в основу дослідження образотворчого та декоративного мистецтва має бути покладений принцип людиноцентризму – цінність індивідууму як найвищого творіння на землі. У контексті екзистенційних загроз для мистецтвознавців набувають актуальності питання висвітлення засобами мистецтва гуманістичних цінностей, які б не лише цементували нашу націю, але й накреслили б вектор розвитку на майбутнє.

Для утвердження належного презентаційного іміджу нашої держави у світі науковці мають через виставки, альбоми та монографії представляти українське мистецтво як яскраву й оригінальну художню культуру давньої нації, яка перша на Сході Європи прийняла християнство і ще в Середньовіччі стала на шлях цивілізаційно-європейського розвитку.

ІМФЕ ім. М. Т. Рильського у своїй діяльності виконує надважливу роботу в гуманітарній сфері, оскільки вивчає і пропагує культурно-мистецьке надбання нашого народу, традиційне й модерне декоративно-вжиткове та образотворче мистецтво. Ці сфери з огляду на потребу суспільної консолідації дуже важливі, оскільки стосуються матеріального й духовного наповнення повсякденного життя, формують ментальність через предметне середовище, через впізнавані образи, архетипи; вони є своєрідним містком, що поєднує покоління. Важливою, як і в попередні роки, є організація концептуальних виставок вернісажів, що готуються в рамках певних мистецтвознавчих концепцій, у контексті яких визначались і критерії підходу до відбору творів виставок. Сьогодні культуротворчі процеси в Україні відбуваються на тлі всенародного протистояння загрозам окупації, що істотно впливає на розвиток мистецтва, культури, освіти та інших сфер суспільного життя. Взаємозв'язок мистецтва і всієї гуманітарної сфери зумовлений змінюваністю загальної картини художнього світу. Активізуються культуротворчі можливості мистецтва у формі нових арт-практик. У цьому контексті вважаємо, що важливу роль у формуванні національно-культурних пріоритетів та вподобань українського соціуму (і відповідно національної ідентифікації громадян України) здатні відігравати постійні концептуальні всеукраїнські художні трієнале та бієнале, фестивалі, виставки, міжнародні симпозіуми різних видів декоративного і образотворчого мистецтва.

Для ознайомлення якнайширшого кола наших громадян з культурно-мистецькою спадщиною, розширення їхнього доступу до культурних надбань сучасності важливо було б з допомогою спонсорів або через підтримку Міністерства культури та інформаційної політики України та Міністерства освіти і науки України створювати серію передач гуманітарного профілю на популярних загальнодержавних телеканалах. Формат телеефіру дуже важливий, адже більшість громадян (як людей середнього та похилого віку, так і молоді) є пасивними споживачами культурних цінностей.

Важливе місце має займати пропаганда українського класичного мистецтва, іконопису (бо саме в них закладено основи людиноцентризму, гуманізму).

Сьогодні, як ніколи, видається актуальним створення музею копій тих історичних пам'яток, які вивезені в сусідні країни і поки ще неповернені до України або знищені в ході війни: ювелірні прикраси часів Київської Русі, ікони, козацькі клейноди, печатки, хоругви, особливо цінний живопис, мозаїки та багато інших важливих історичних і художніх речей, пов'язаних з історією та культурою України. Саме комплекс перерахованих пам'яток є дуже потрібним для формування української національної гідності та ідентичності».

Член-кореспондент Національної академії мистецтв ***Сергій Тримбач****:*

«Українська кінематографічна спадщина, без перебільшення, посідає ключові позиції в системі культури в цілому. Адже кіно, екранна культура України загалом є одним з найважливіших чинників, який системно використовувався ій використовується рф задля ствердження її імперських цінностей – через відповідні наративи та комплекси ідеологічно орієнтованих образів і символів. Нинішній політичний режим у рф багато в чому відтворює механізми ставлення до кіномистецького продукту, вироблені за часів сталінізму. Йдеться, зокрема, про використання аудіовізуальної культури як інструменту політичної влади. Саме через культуру й продуковані нею наративи російська влада стверджує власний образ, який і транслюється для споживання масовою аудиторією. Радянський кінематографічний продукт щодо висвітлення української історії демонстрував антиукраїнську налаштованість і потрактування образу українців як запроданців, зрадників. Продукований російською радянською кінематографією образ росії та росіянина мав не лише легітимізуватися як взірець, але й культивуватися в неросійських (зокрема й в Україні) республіках як найвища державна й моральна цінність для формування на його основі нової спільноти – радянського народу.

Відтак однією з цілей трансформацій вітчизняної екранної культури має бути очищення від російських наративів. Скажімо, імперський наратив ґвалтівника, який у XX ст. активувався як одна з чільних характеристик "будівника комунізму": не чекати "милостей від природи", а взяти ту природу силою (примусові повороти русла рік, осушення болотистих територій і т. д.). Насправді в цьому наративі куди багатший спектр діянь і впливів – передусім ішлося про притлумлення волі самої людини, яка має підкоритися волі "здорового колективу".

Важливі й досі залишаються невирішеними питання щодо стану екранної мистецької спадщини, її наукового облікування, збереження та засвоєння. Зокрема, в Україні донині не створено Національного музею екранних мистецтв. Не вироблено програми пошуку фільмів, які вважаються зниклими, – для цього необхідні серйозні пошукові "десанти" в зарубіжні архіви та музеї. Загалом унаслідок своєї інфрастуктурної бідності наша кінознавча наука надто довго перебувала в залежності від російського кінознавства. Новий, уже повоєнний етап у розвитку нашої країни за визначенням має підвищити роль і значущість гуманітарних наук – і в Національній академії наук, і поза її межами. Надто багато загроз і надто багато прикладів з минулого, коли переможна війна нівелюється тим, що людський фактор принижується, разом з науками, які власне і вивчають космос людського у всіх його проявах. Зокрема, слід – чи не в першу чергу – унеможливити нові проникнення ідеологій і культурологій "русского міра" і його цивілізаційних установок, – останні завжди напоготові, аби замінити установки власне українські.

Нині популярним є гасло "Все буде Україна!". Я би його переінакшив: "В Україні все має бути Україною"! Бо присутність на її культурній карті "білих плям" багато в чому зумовили плани рашистського нападу, нових колоніальних переділів. Велике українське кіно, екранна культурна спадщина в постанні нової, постколоніальної України має набути пріоритетного значення у повоєнному суспільстві».

Завідувачка Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ***Валентина Борисенко****:*

«Актуальність обговорюваної теми “Збереження нематеріальної культурної спадщини в умовах післявоєнного відновлення України” важко переоцінити, адже “доки народ зберігає культуру – культура оберігає народ”. Після закінчення війни (крім матеріальної відбудови країни) особливої підтримки держави і недержавних організацій потребуватиме також нематеріальна культурна спадщина. Адже культурна спадщина – це те, за що ми боремося як на воєнному фронті, боронячи рідну землю, так і на культурному фронті, відстоюючи свою культуру та ідентичність. Стало очевидно цілому світу, що росія хоче знищити нашу ідентичність; тому-то максимальне збереження культурної спадщини є частиною нашої “культурної передової”.

Питання охорони нематеріальної культурної спадщини вкрай важливе, позаяк воно передбачає відображення нашої ідентичності й тяглості традицій, які успадковані від предків і передаються майбутнім поколінням. Підтримка та популяризація нематеріальної культурної спадщини сприятиме впізнаваності української культури на міжнародній арені.

Хочу наголосити, що військова експансія росії в Україну актуалізувала ще одну проблему, тісно пов’язану з культурою, – йдеться про потребу поновлення спеціальності “етнологія” у Переліку спеціальностей вищої освіти, адже саме фахівців цієї спеціальності сьогодні потребують музеї та архіви, що займаються питаннями збереження та облікування пам’яток етнокультури.

Вважаємо, що поновлення “етнології” в Переліку спеціальностей та створення кафедр етнології у Харкові, Дніпрі, Полтаві, Кропивницькому, Херсоні, Запоріжжі та інших містах, особливо в південно-східних регіонах України, сприятиме формуванню коректної етнополітики, виваженої експертної думки щодо характеру конфліктогенних процесів, природа яких часто криється у сфері культури».

Старша наукова співробітниця відділу музикознавства та етномузикології ІМФЕ ***Ірина Сікорська****:*

«В умовах нищівної російсько-української війни, агресивного наступу т. зв. "русского міра" та загрози територіальній цілісності України, а відтак і самого існування нашої держави, суттєво зростає роль гуманітаристики. Її неперехідні цінності – спрямованість на вивчення та виявлення національної ідентичності, формування національної свідомості, репрезентація України в світі за допомогою національного мистецтва. На відміну від політики та економіки, українське мистецтво загалом, і музика зокрема, вперто "тримає високу планку", незмінно демонструє свою конкурентоздатність на найвищих світових рівнях. Відділ музикознавства та етномузикології ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, що є національним центром світової музичної україністики, відіграє винятково важливу, якщо не сказати унікальну, роль щодо вивчення й узагальнення національної академічної та фольклорної спадщини, класичної та сучасної композиторської творчості, проблем виконавства тощо. Зазначений відділ вважає своїм обов'язком продовжувати фундаментальні дослідження окресленої проблематики, що реалізуються в багатотомних академічних виданнях "Історії української музики" та Української музичної енциклопедії. Саме ці праці, як свідчить практика, викликають підвищений інтерес не лише на теренах України, а й за кордоном, сприяють не лише поширенню вузькоспеціальних знань, а й формуванню почуття національної гордості. Співробітники відділу провадять широку просвітницьку роботу на радіо, телебаченні, виступають з публічними лекціями, друкують свої дослідницькі студії в засобах масової інформації, беруть участь у фестивалях сучасної академічної музики. За таких обставин і потреби культурного (а не лише збройного) протистояння ворогу вкрай важливо здійснити такі подальші кроки: забезпечити надходження видань у світові бібліотеки; здійснити переклад фундаментальних видань англійською мовою з подальшим їх поширенням».

Старша наукова співробітниця ІМФЕ ***Валентина Кузик****:*

«Значення культурно-мистецької спадщини та її пропаганда в часи тривалого й тяжкого військового спротиву нашого народу російському окупанту значно зросли. Особливо це стосується употужнення ролі музичного мистецтва у формуванні повноцінного духовного світогляду людини, її національної гідності та ідентичності. Згадаймо, бодай, світовий тріумф "Щедрика" Миколи Леонтовича або дивовижний консолідаційний потенціал пісні "Ой у лузі червона калина", яка зворушила не одне українське серце в роки війни.

Музика в усі часи була універсальною формою спілкування всього людства. Її унікальна перевага в тому, що вона – ПОЗАВЕРБАЛЬНА. Не потребує вивчення різних мов, а тим паче різних способів написання. Бо за роки свого існування МУЗИКА поступово, десь із XIV ст., випрацювала спільну систему запису, до якої особливо швидко за останні два століття приєдналися майже всі національні культури різних континентів.

Універсальність фіксацій звуків є головним пріоритетом музики, що дозволяє поширити знання про українську культурну спадщину, про музичний фольклор та професійну творчість. Національну гордість українців складає пісенна культура. На мій погляд, доцільно робити випуски українських народних пісень, яких налічується за кількістю зразків найбільше у світі, з транслітерацією текстів та професійними коментарями провідними мовами світу; викласти в Інтернеті ноти показових творів українських митців (з додатком біографій, коментарів тощо).

Популяризації музичної спадщини могли б сприяти музичні конкурси та фестивалі всіх рівнів – від сільського, міського до міжнародного; утворення в Україні спеціального музичного каналу на зразок Mezzo, де професійні музикознавці пропонували б слухачам твори з царини академічної музики, фольклору та джазу, кращих зразків патріотичної пісні.

Гадаю, що варто заохочувати та продовжувати створення ґрунтовних наукових праць академічного рівня, як-от "Історія україн-

ської музики", Українська музична енциклопедія тощо та викладати їх в Інтернеті провідними мовами світу».

Старша наукова співробітниця ІМФЕ ***Мирослава Карацуба****:*

«Інформаційна безпека для України в період тривалої російсько-української війни потребує визнання доцільності гуманітарних наук та гуманітарної освіти в сучасному суспільстві, підтримки з боку держави культури та культурної спадщини, вивчення й популяризація якої дасть відповіді на виклики українського сьогодення. Лише глибоке знання української історії, народної творчості, літературного процесу та філософської думки гуртуватиме суспільство, сприятиме формуванню національної гідності й відсічі в гібридній війні проти росії. Саме гуманітарна освіта сприяє формуванню активної громадянської позиції українців, отже, гуманітарні науки й гуманітарна освіта в Україні, як і культура та культурна спадщина загалом, покликані служити безпеці держави, передовсім інформаційній.

Окреме місце серед державних інтересів будь-якої країни світу посідають питання гідного функціонування та розвитку національної культури, охорона й збереження культурної спадщини. Україна в цьому сенсі не повинна бути виключенням.

Проте теперішня ситуація в духовній та культуроохоронній сферах вимагає вживання невідкладних і рішучих заходів для вдосконалення всіх форм культуротворення. Важливе місце, зокрема, має відводитися і діяльності творчих спілок, культурно-мистецьких об'єднань, виконавських колективів, національно-культурних товариств, які потребують державної підтримки, зокрема фінансової. Необхідна складова для реалізації такого задуму – використання наших культурних надбань у багатогранності зв'язків з іншими національними культурами, відкритість української нації для міжкультурної взаємодії (тут величезне значення має підтримка з боку нашої держави української діаспори).

Національні пріоритети культурної політики України мають бути зорієнтовані на формування сучасної конкурентоспроможної скон-

солідованої нації, готової обстоювати свою гідність і національні цінності. Знання з національної культури та можливості їхньої презентації у світі стануть визначальними чинниками швидкого поступу держави та суспільства».

Презентація праці Валентини Соболь «Пилип Орлик та його Діаріуш»

Як наголошувала модераторка заходу на початку засідання, у рамках даного круглого столу про мовно-культурну спадщину відбулася презентація книги про унікальну пам'ятку державницько-політичної історії України. Йдеться про книгу професорки Варшавського університету, докторки філологічних наук, дослідниці українського літературного бароко, перекладачки, членкині Правління Національної асоціації україністів ***Валентини Соболь*** «Пилип Орлик та його Діаріуш».

Праця, опублікована видавництвом Варшавського університету, приурочена 350-літтю від народження відомого політичного діяча, гетьмана-вигнанця, співтворця та головного редактора текстів Конституції 1710 року – Пилипа Орлика.

У презентації та обговоренні представленої книги взяли участь відомі українські й зарубіжні вчені – авторка розчитаного Щоденника Пилипа Орлика (за 1725–1726 роки) та співорганізаторка презентації, професорка ***Валентина Соболь***, академік НАН України ***Микола Жулинський***, академік НАН України ***Степан Павлюк***, член-кореспондент НАН України ***Богдан Ажнюк***, академік НАН України ***Олексій Онищенко***, академік НАН України ***Ростислав Радишевський***, співробітниця Люблінського католицького університету Івана Павла II (Польща), кандидатка філологічних наук ***Марта Качмарчик***, завідувачка відділу української та зарубіжної

фольклористики ІМФЕ, професорка ***Лариса Вахніна***, доктор історичних наук ***Теофіл Рендюк*** (ІМФЕ) та ін.

Відкриваючи презентацію, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України ***Ганна Скрипник*** наголосила, що інститути ВЛММ присвячують цей захід 31-й річниці з дня проголошення незалежності України, а відтак – ушануванню пам'яті визначних діячів української політичної і культурної історії, котрі за вкрай несприятливих обставин часів бездержавності долали тотальну міжнародну політичну й дипломатичну ізоляцію і замовчування українства як суб'єкта історії та закладали підмурівок нашого цивілізаційного й державницького сьогодення.

Академік ***Ганна Скрипник*** також акцентувала важливе, державної ваги значення підготовленого й опублікованого у видавництві Варшавського університету **Щоденника Пилипа Орлика**, з огляду на його потужну джерельно-інформативну ресурсність та водночас, зважаючи на численні втрати нашої архівної спадщини за часів бездержавності й безправ'я української нації. Ба більше, навіть за нинішньої ситуації загальносвітового визнання самостійності нашої держави, унаслідок терористичної широкомасштабної війни росії проти України та цілеспрямованих варварських атак ворога, наш народ знову втрачає пам'ятки культурної та архівної спадщини: під вогнем окупанта горять міста й села, музеї, театри та архіви. Г. Скрипник висловила слова вдячності польським видавцям та професорці В. Соболь за титанічну працю, спрямовану на повернення Україні видатної архівної пам'ятки; за розчитання рукопису Діаріуша Орлика за 1725–1726 роки, який зберігається в архівах Франції; упорядкування та написання до нього коментарів і передмови (польською та англійською мовами). Ця унікальна автобіографічна та водночас вартісна для української спільноти історична пам'ятка про відомого українського державотворця, дипломатичного й політичного діяча Пилипа Орлика ілюструє тяглість українських державницьких змагань, що досягалася як засобами військового чину, так і дипломатичними зусиллями емігрантських інтелектуалів і політичних кіл.

Академік-секретар ВЛММ НАН України ***Ганна Скрипник*** зауважила, що саме завдяки талановитому дослідженню Валентини Соболь сучасне українство та світова спільнота мають нагоду вкотре впевнитися, що «українська державність постає не як історична випадковість» (теза, яка тиражується російсько-імперською історіографією); її фундамент закладався і продовжував розбудовуватися навіть у трагічні часи поразок військових змагань і граничних загроз нації. Саме в роки тяжкої недолі, драматичних екзистенційних викликів закладалася конституційна традиція української державності: створюється Конституція Пилипа Орлика, виписується у фундаментальному епістолярії гетьмана-емігранта (обсяг рукописного Щоденника – 3000 сторінок) візія майбутньої держави – України – та наголошується на доконечності актуальної як тоді, так і донині доктрини про передумови її постання – формування міжнародної антиросійської коаліції.

Академік ***Ганна Скрипник*** висловила вдячність як авторці-упорядниці праці Валентині Соболь, так і колегам з Варшавського університету за видатну, міжнародної ваги справу опублікування Діаріуша Пилипа Орлика.

Академік ***Микола Жулинський*** також відзначив велику працю і Валентини Соболь, і видавництва Варшавського університету, яке на високому науковому й видавничому рівні подарувало світові багатомовний текст Діаріуша Орлика. Він закликав українських науковців підтримати зусилля польської колеги, адже вона й далі працює над відчитанням унікального документа за наступні роки.

Наголошуючи на винятковій ролі Пилипа Орлика, академік ***Олексій Онищенко*** закликав сучасників осягнути й зрозуміти його ідеї, його долю, його творчість – Конституцію 1710 року, поетичні твори та один з найбільших у світовій літературі щоденник – це Діаріуш, що його гетьман писав упродовж 1720–1732 років. «Дякуючи опублікованій у видавництві Варшавського університету книжці, можемо тепер читати нашого Орлика, міркувати, робити висновки, планувати майбутнє України», – зауважив академік.

Академік ***Ростислав Радишевський*** у своєму повідомленні вказав на історичну значущість пам'ятки: «Хочу сказати, що настав момент істини: багаторічна невтомна праця увінчалася успіхом – книжка дослідниці Валентини Соболь, нарешті, побачила світ у престижному видавництві Варшавського університету. <…> Високо ціную виконану працю, бо ж знаю її суть».

Академік ***Степан Павлюк*** в обговоренні презентації наголосив на особливому значенні опублікування Щоденника Пилипа Орлика і подякував талановитій дослідниці Валентині Соболь за підготовку й оприлюднення цієї унікальної пам'ятки історії та культури України. Науковець зазначив: «Опублікована Варшавським університетом частина Щоденника Пилипа Орлика є безцінним джерелом для дослідників-фахівців різних царин української гуманітаристики – від культурологів, істориків, політологів до мовознавців, релігієзнавців та етнологів, позаяк його сторінки репрезентують широку панораму географічного й культурно-мовного ландшафту Європи першої чверті XVIII ст., розкривають особливості міжнародного політичного та дипломатичного життя».

Професорка ***Лариса Вахніна*** закцентувала увагу на тому, що книжка дослідниці з Варшавського університету Валентини Соболь, де представлено Діаріуш гетьмана Пилипа Орлика, є важливою для подальшого розвитку українсько-польських культурних і наукових взаємин, особливо сьогодні, коли Польща підтримує Україну в складний для неї час агресії північного сусіда. Адже саме Пилип Орлик більш ніж триста років тому своєю діяльністю та працями сприяв ідеї української державності, бачив Україну як цивілізаційну складову Європи.

Учена-українознавиця з Польщі ***Марта Качмарчик*** також відзначила актуальність події, зауваживши, що Щоденник Пилипа Орлика є цінним джерелом інформації для дослідників різних галузей науки, у тому числі істориків, дослідників культури, релігієзнавців, політологів, етнографів, мовознавців, літературознавців та ін. На її думку, книжка є надзвичайно важливою в контексті вивчення історії та культури XVII–XVIII ст.

Професор ***Теофіл Рендюк*** щиро привітав пані професорку Валентину Соболь з таким видатним успіхом, оскільки вона сміливо взялася за унікальну наукову роботу, а саме – тлумачити Щоденник видатного борця за свободу України, першого українського гетьмана в екзилі Пилипа Орлика, рукопис якого охоплює 3000 сторінок. Він наголосив, що В. Соболь ґрунтовно опрацювала інтегральний оригінал Щоденника Пилипа Орлика 1720–1732 років, який зберігається в Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції. Основою ж її книги є фрагмент оригіналу, що охоплює 1725 та 1726 роки.

У заключному слові академік ***Ганна Скрипник*** наголосила на громадянському обов'язку академічної спільноти України підтримати благородну, започатковану в кращих традиціях світової гуманітаристики ініціативу польських колег – опублікування у Варшаві Діаріуша Пилипа Орлика – і в рамках вітчизняної поліграфії забезпечити видання розчитаного та перекладеного українською мовою Валентиною Соболь іншого, не менш важливого фрагмента Щоденника Пилипа Орлика за 1724 рік, який чекає на свого видавця. Адже як опублікований, так і підготовлений фрагменти Щоденника Пилипа Орлика – це безцінні історичні й культурознавчі пам'ятки, що істотно збагатять джерельно-документальний фонд політичної та культурної минувшини України, сприятимуть реактуалізації артефактів української культурної спадщини, їх уведенню в сучасне культурно-інформаційне середовище України, – резюмувала академік ***Ганна Скрипник.***

IV засідання

Наприкінці минулого року (8 грудня) відбулося заключне засідання річного циклу наукових дискусій за темою: «***РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ РЕФОРМУВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ***». На ньому (за участі керівників і представників наукових колективів інститутів ВЛММ НАН України та вчених з інших наукових осередків і вишів) обговорювалися актуалізовані останніми роками в академічних середовищах проблеми реорганізації та оптимізації діяльності установ і відділень НАН України.

Академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства ***Ганна Скрипник*** ознайомила учасників заходу з існуючими урядовими та відомчими рекомендаціями й вимогами щодо напрямів реформування Національної академії (йдеться, зокрема, про Постанову Загальних зборів НАН України від 15.06.2022 р. (4 пункт Постанови); про розпорядження Президії НАН України від 29.11.2022 №2/26 та ін.). Вона поінформувала про домінуючі в суспільстві та наукових колах версії щодо трансформацій Академії, (див., до прикладу, статтю, підготовлену Світланою Галатою, «Наука, освіта та інновації: змінитися, щоб вижити» («Світ», жовтень, 2022, №37–38); статтю академіка В. Локтєва в газеті «Світ» (листопад, 2022, № 43–44), метою яких є употужнення наукової, науково-технічної та інноваційної складової НАНУ задля підвищення ефективності головних її дослідницьких векторів – зростання ролі доробку академічних наукових установ у промислово-економічній сфері та у безпеково-оборонній системі держави.

Ганна Скрипник наголосила, що з її погляду, нинішні спроби реформування Академії слід розглядати як послідовні чергові ланки трансформації установ НАН України, які розпочалися ще з часу проголошення незалежності України та передбачали поетапне

вдосконалення системи управлінських структур і форм діяльності Академії як самоврядної структури в її відносинах з органами державної влади, системою вищої освіти та різними бізнесовими й господарсько-економічними структурами. Наслідком цих поетапних зрушень у структурі відділень НАН України стала трансформація колишніх, виникнення нових наукових інституцій та ліквідація окремих установ.

Перехідний період у системі заходів трансформації установ НАН України за європейськими стандартами та зразками був надто коротким для глобальних змін і не дав очікуваних результатів навіть у науково-технічній сфері через існуючу різку поляризацію інтересів науки та бізнесу і дещо кволі спроби держави підтримати науку. Зрештою, гучні і й резонансні проєкти та заявки на європейські стандарти академічної діяльності, не підкріплені належним фінансуванням, незрідка залишалися добрими намірами. Національна наука за умови послідовного скорочення з року в рік обсягів фінансування була приречена на поступове згасання і згортання фундаментальних досліджень, до того ж – систематичне недофінансування демотивувало кадрове оновлення установ НАНУ. Відтак бажаного зв'язку науки з виробництвом (за незначним винятком) налагодити не вдалося, а екзистенційні випробування нищівної військової експансії росії вкрай ускладнили діяльність установ НАНУ. Видається дивовижним і нелогічним, що існування Академії, яка виникла в надскладних умовах голодного і збуреного деструкціями війни початку XX століття, з ініціативи державних діячів й науковців-інтелектуалів, нині, на тлі 30 років незалежності, раптом поставлено деякими із суспільних діячів і чиновників-управлінців під сумнів. З'явилося чимало непевних ініціатив, що відверто прагнуть знецінити вітчизняну науку, знівелювати її здобутки як у минулому, так і сьогодні.

Академік ***Ганна Скрипник*** наголосила на згубності для держави наслідків цих недалекоглядних спроб публічної дискредитації Національної академії та її установ та розкручування під час війни

публічних кампаній нівеляції ролі НАНУ, невиправданості появи публікацій з боку окремих вітчизняних ЗМІ, що применшують роль і значення НАН України в системі державотворчих структур та заперечують власне доконечність самого її існування як самодостатньої і самоврядної структури. У жодній із сучасних цивілізованих країн, запевнила доповідачка, не заперечується авторитет та значення національної науки для поступу цих держав, уяких би своєрідних формах та інституціях ця наука не існувала. Нині ж, коли Україна перебуває на етапі екзистенційних доленосних випробувань щодо власної державності та суверенності, українці як ніколи мають дбати й берегти апробовані десятиліттями наукові інститути, які акумулюють інтелектуальний кадровий потенціал і зосереджують досвід і дослідницькі школи, компетентності і фахові знання з гуманітарних, суспільних, фізико-технічних та природничих наук тощо.

Надважливим завданням для часів воєнного стану в країні, на думку ***Ганни Скрипник***, залишається питання збереження кадрів, формування нової генерації фахівців-інтелектуалів, яким буде під силу вирішення питання повоєнного відновлення України й інтеграції її до європейської спільноти.

Модераторка заходу ***Ганна Скрипник*** запропонувала провести обговорення порушеної проблеми у два етапи: спершу розглянути загальні питання реформування й оптимізації НАН України, а потому – обмінятися думками й пропозиціями щодо заходів реформування та оптимізації в межах установ Секції суспільних наук Відділення літератури, мови і мистецтвознавства.

У рамках даної пропозиції розгорнулася процедура засідання і відбулося обговорення й відповідні виступи:

Степан Павлюк, *директор Інституту народознавства НАН України, академік НАН України:*

«Реформа Національної академії наук України вимагає доктринального обґрунтування та відповідного правового законодавчого регулювання і, головне, належного фінансового забезпечення установ НАНУ. Реформа Національної академії наук потрібна, але впроваджуватися вона має в межах ініціативи самої Національної академії наук України за участі широких обговорень шляхів оптимізації на низових ланках (у наукових колективах) та за умови належної й адекватної оцінки структурами управління державою ролі НАНУ в розвитку України, врахування ними високого репутаційного статусу науки в розвинених країнах, у яких наука розглядається як чинник їх прогресу й розвитку. Механічне ж об'єднання відділень у структурі секцій мало що вирішує. Видається, що прихильники цього кроку реструктуризації (укрупнення через їх об'єднання в секціях) навіть не прогнозують очікуваного ефекту від зміни: тобто не передбачають тих позитивів, що в результаті мають з'явитися – хіба що будуть вивільнені мізерні кошти від скорочення однієї чи двох посад. Отже, потрібно шукати інші шляхи втілення реформи, бо формальне перегрупування відділень не принесе очікуваних позитивів і змін.

На мою думку, перспективними можуть виявитися кілька опцій реформування, які, однак, матимуть різні вияви для інститутів фізико-технічного та гуманітарного профілю. У першому випадку реформування можна спрямувати за напрямом використання позитивного досвіду функціонування національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» та об'єднувати установи спорідненого профілю для реалізації важливих і масштабних державних чи господарсько-економічних проєктів. Можливо, навіть зі змінами юридичних статусів.

Що ж до установ гуманітарного профілю, то створення подібних комплексів можливе на базі окремих відділень, проте як тимчасові, ситуативно об'єднані структури під виконання фундаментальної

тематики, що потребує певної синтези наукових знань різних споріднених установ.

Однак таке об'єднання за спорідненістю тематики не передбачає зміни юридичних статусів інститутів, а має радше носити характер добровільного символічного об'єднання «під наукового керівника» та спільно виконувану міжвідомчу тематику».

Доповідач резюмував, що поділяє думку більшості академічних колективів про те, що нині головним є не втратити в ході реформування самої Академії як державної самоврядної структури з особливою місією – основного арбітра у справі розбудови держави та окреслення її перспективи: «Насамкінець, колеги! Не даймо себе розчинити у відомствах МОНУ, збережімо свою юридичну суб'єктність і наукову самодостатність», – закликав академік С. Павлюк.

***Микола Жулинський**, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академік НАН України:*

«Укотре обговорюючи питання реформування НАНУ та аналізуючи пропозиції, висловлені академіком НАН України Вадимом Локтєвим у зверненні до наукової громади в газеті «Світ» (№ 43–44, листопад 2022 р.) Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України і я як його керівник загалом підтримуємо їх, зокрема, вважаємо особливо доцільними ініціативи пошуку шляхів «розділення науки», вищої освіти та «загальної освіти», а також підтримуємо ідею створення Добродійного фонду оновлення зруйнованих установ, який справді може функціонувати «на гранти й пожертви України та світу», а також членів академії.

Абсолютну слушність автор публікації має в тому, що метою науки не може бути негайний прибуток. Сенс наукового пошуку – у нагромадженні знань, що розвиватимуть технології, результатом яких своєю чергою і буде зиск. Для цього держава повинна забезпечити фінансування науки на рівні, передбаченому законом – 1,7% від ВВП. Без належного фінансування реформи приречені на провал».

***Володимир Широков**, директор Мовно-інформаційного фонду, академік НАН України:*

«Новітній етап розвитку науки супроводжується зростанням ролі гуманітарної галузі знань. Виявилося, що в умовах глобалізації, інформатизації, віртуалізації тощо, потребує набагато глибшого знання природа людини і, як наслідок, інтенсифікація досліджень у галузі гуманітаристики. Особливо яскраво ці ефекти проявляються в процесах інтелектуалізації, розроблення та впровадження методів і засобів штучного інтелекту.

Останнім часом це питання набуло в усьому світі якоїсь абсолютно шаленої популярності. У жовтні минулого року, готуючи доповідь «Діалог культур як мовно-інформаційна платформа стратегічних комунікацій України», мені довелося подивитися в Інтернеті число запитів на теми "Штучний інтелект" (Artificial Intelligence – "AI") та "Світовий порядок" (World Order). При цьому Гугл видав цифри приблизно по 7,5 мільярдів посилань на кожний із цих запитів (!).

Такі колосальні цифри для, по суті, спеціальних понять не можуть не вражати. Поза сумнівом, цей факт свідчить про велику актуальність тем, пов'язаних із ними. А майже абсолютний збіг таких гігантських величин є справді неймовірним і наводить на думку, що їхнє зіставлення аж ніяк не випадкове, а має глибокий внутрішній зв'язок: "Штучний інтелект" та "Світовий порядок" стали не лише суперактуальними, але й взаємозумовленими.

А що зараз відбувається зі статистикою на ці запити?

Гугл на запит "World Order" зараз видає приблизно ті ж самі 7,5 мільярдів, але на Artificial Intelligence – "AI" уже понад 9 мільярдів посилань. Отже, "Штучний інтелект" за декілька місяців різко вирвався вперед!

Зрозуміло, із чим це пов'язано. На перший план тут вийшла «боротьба» навколо так званого ChatGPT, де зійшлися в конкурентній боротьбі такі гіганти, як Ілон Маск, OpenAI, Microsoft, Google та інші. Ілон Маск виступив з меморандумом-закликом припинити

розробки потужних засобів штучного інтелекту, оскільки це нібито загрожує долі людства. Не знаю, наскільки йому болить за долю людства, а ось доля бізнесу тут точно, як кажуть, «при ділах», оскільки йдеться за ринок уже не в мільярди, а, мабуть, у трильйони доларів.

І тут на передній план виходить той факт, що й самі засоби штучного інтелекту неможливо створити без механізмів природної мови. Мова та інтелект виявилися настільки тісно взаємопов'язаними, що це дало підставу для визначення: "Інтелект – це форма індивідуалізації системи, якій притаманний мовний статус". Отже, штучний інтелект – є формою індивідуалізації артефактів, якій також притаманний мовний статус, а всі ці засоби штучного інтелекту працюють із застосуванням природномовних механізмів, а ось без них вони не працюють. Таким чином, мовні механізми є необхідною умовою інтелекту.

При цьому ми спостерігаємо, що на даному історичному етапі "Штучний інтелект" виступає у зв'язці зі «Світовим порядком» і вже десь починає визначати його.

На які думки наведені факти й міркування повинні наштовхнути керманичів нашої академічної науки, особливо, коли йдеться про реформування Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, єдиного в нашій Академії, у титулі якого фігурує концепт "мова"?

Здається очевидним, що необхідно зосередитися саме на дослідженнях зв'язку мови з інтелектом. Це означає необхідність зміцнення й підсилення наукових напрямів мовознавчої науки. Але системний, комплексний підхід до організації науки вимагає при цьому не ігнорувати, а також підсилювати й зміцнювати дослідження в галузі літературознавства, етнології, фольклористики і загалом напрямів культурної антропології. Себто тих, які сконцентровані саме в дослідницькому комплексі Відділення літератури, мови та мистецтвознавства Національної академії наук України, яке продемонструвало високі показники та ефективність своєї діяльності як самостійної і самодостатньої складової Секції суспільних наук. Відділення не потребує реструктуризації, позаяк ще має невичерпаний ресурсний

потенціал для розвитку в існуючій конфігурації в умовах глобального оновлення світу та цифровізації».

***Богдан Ажнюк**, директор Інституту мовознавства НАН України:*

«У контексті активного обговорення необхідності реформування НАН України в реаліях війни та повоєнної відбудови держави заслуговують підтримки ідеї, висловлені у згаданих публікаціях про потребу забезпечення захищених статей фінансування Академії, призначених, у тому числі, іна закупівлю обладнання для потреб науки й розвитку технологій з метою повоєнного відновлення інфраструктури України. Також заслуговують на схвалення пропозиції про прийняття законів, які б стимулювали приватних підприємців і промисловців вкладати гроші в пропоновані академічними інститутами розробки й винаходи, у технологічні виробництва з максимально можливою доданою вартістю. Слушними видаються пропозиції про скорочення паперового документообігу, про створення Добродійного фонду оновлення зруйнованих установ, який функціонуватиме на гранти й пожертви з України та світу.

Варто підтримати популярну в академічних колах ідею створити в Президії НАН України спеціалізований підрозділ для вивчення конкретних потреб промисловості у воєнний та повоєнний час (хоча й з деякими корективами). У складі цього ж підрозділу доцільно зосередити роботу з розпрацювання (разом з державними органами) спрощення правил отримання благодійної допомоги та передавання / закупівлі наукового обладнання від фондів і наукових організацій світу. Тобто, замість пропонованих двох органів, створити один об'єднаний, щоб не розширювати структури Академії додатковими одиницями (проти чого, ймовірно, заперечуватиме і Мінекономіки).

Проте, на наш погляд, виглядає сумнівною поширювана пропозиція реформування МОН України шляхом поділу структури на окремі відомства зі здійснення освітньої та наукової діяльності. Світова практика показує важливість зв'язку науки з освітою. Більш

доцільно зміцнювати на паритетних засадах зв'язки МОН України й НАН України, а роботу з налагодження таких зв'язків та координації спільних проєктів можна також доручити майбутньому новоствореному органові, про який ішлося вище.

Популярна теза про позабюджетні джерела фінансування частково слушна для галузей знань, які можуть впроваджувати результати наукової діяльності у виробництво (зокрема озброєнь) та у сферу надання послуг. Інститути гуманітарного спрямування мають обмежені можливості в цій ділянці. Вагомість «послуг», які вони надають суспільству, не може бути монетизована на підставі договорів підряду, однак суспільна значущість дисциплін гуманітарного циклу від цього не стає менш значущою. Установам ВЛММ варто зосередити свою діяльність на способах «продавати» свої знання і "послуги" суспільству й владі двома основними шляхами: 1) отримання ґрантів на здійснення соціально значущих розробок та їх імплементацію в суспільну практику та освітній процес; 2) реалізації спільно з органами різних гілок влади соціально значущих проєктів, залучення політиків, посадовців, державних службовців у практичну реалізацію проєктів НАНУ й демонстрування їх соціальної ефективності».

***Леся Мушкетик**, провідна наукова співробітниця ІМФЕ НАН України, членкиня-кореспондентка НАН України:*

«Ознайомившись із низкою публікацій щодо реформування НАН України, і зі статтею академіка В. Локтєва зокрема, хочу зауважити, що деякі його пропозиції є конструктивними, надто щодо тісніших контактів НАН України з урядовими та освітніми структурами тощо. Однак мені важко зрозуміти усічену, не зовсім послідовну структуру пропонованих секцій і деякі інші зауваги.

На загал, у тому є мало логіки, що дискусії щодо долі НАНУ розгорнулися саме зараз, коли Україна переживає травматичний досвід війни, і на кону – питання самого виживання держави. Завдання цілого суспільства – зберегти науку, інтелектуальні сили, аби по закін-

ченні війни Україна не була відкинута цілковито на задвірки цивілізованого світу.

Либонь, не буде перебільшенням сказати, що високий цивілізаційний рівень Заходу не в останню чергу зобов'язаний існуванню Академії наук (наприклад, в Англії Академія створена 1662 року і існує досі). Технічні нововведення, винаходи в попередні епохи в Західній Європі впроваджувалися тоді, коли їх просували високоосвічені, інтелектуальні, з широким світоглядом люди.

Щодо майбутнього, то пропоную такі заходи з удосконалення праці установ відділень Секції суспільних наук: ширша підтримка й залучення до установ наукової молоді; активне доєднання до європейських проєктів і тем; широкий зв'язок з освітніми закладами, школами, вишами; популяризація досягнень у ЗМІ; дигіталізація даних, створення нових фондів із занесенням даних на цифрові носії; підготовка фахівців з культурної та соціальної антропології, які могли б долучитися до участі у відбудові держави, її культури та економіки; впровадження в наукову роботу інтерактивних елементів для популяризації здобутків НАН України».

***Наталія Стішова**, заступниця директорки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології:*

«Шановні колеги! Гадаю, що ми всі одностайні в потребі підтримки зусиль керівництва НАН України, спрямованих на її інтеграцію в структури європейських наукових спільнот; для нас очевидною також є думка про доцільність відновлення та модернізації інфраструктури академічних установ, відновлення й збереження кадрового потенціалу, розпорошеного під час війни. Прийнятними видаються пропозиції академіка В. Локтєва про вироблення ефективних принципів розподілу державного фінансування та залучення фінансування з боку бізнесових структур (шляхом як упровадження винаходів, так і вдосконалення системи одержання державних, приватних та міжнародних ґрантів); про створення Добродійного фонду підтримки НАН України тощо. Водночас ми переконані, що ко-

мерціалізація науки має відбуватися в поміркованому форматі, позаяк основним завданням Академії має бути не стільки безпосередня фінансова вигода, скільки продукування і впровадження нового знання з усіх галузей (економіки, техніки, інформатики та культури).

На наш погляд, реформування окремих ланок діяльності Академії потрібне передусім задля підвищення її ролі в розбудові та модернізації нашої держави, у створенні передумов інтеграції України до європейського простору. Щодо спостережуваних тенденцій пониження рівня авторитету Академії в суспільстві, то це, на моє розуміння, явище тимчасове, яке виникло через недостатню обізнаність громадськості зі здобутками академічних установ. Спільними зусиллями академічної спільноти цей суб'єктивізм і негативізм суспільної свідомості щодо НАНУ можна подолати й утверджувати справедливу думку про виконання Академією завдань державної ваги у сфері реалізації суспільно-економічних та соціогуманітарних програм і проєктів».

***Ганна Скрипник**, академік НАН України:*

«Шановне товариство! Пропоную, як і домовлялися, перейти від обговорення загальних засад реформування НАН України до конкретної проблеми: висвітлення та візуалізація перспективи функціонування як наших наукових установ у рамках Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, так і самого Відділення в рамках Секції суспільних наук».

Ганна Скрипник повідомила про загальні висновки попередньо проведеного вибіркового опитування науковців гуманітарних інститутів (мовознавства, етнології та мистецтвознавства) щодо бачення ними перспективи, шляхів та способів оптимізації в НАН України. В отриманих відповідях наголошувалося, що в сучасній Україні вирішення питання про доцільність функціонування й опти-

мізації тих чи інших дослідницьких установ та тих чи інших академічних відділень має базуватися на демократичних засадах і врахуванні результатів обговорення цих проблем на низових ланках Академії з перспективою ретрансляції прийнятих рішень на вищих управлінських рівнях (у такій послідовності: від інститутів, відділень, секцій до Президії НАН України).

Доповідачка запевнила, що колективи інститутів Відділення ЛММ НАН України свідомі необхідності внесення певних структурних коректив та організаційних форм оптимізації діяльності НАН України, підсилення її ролі в суспільно-політичному та соціокультурному розвитку держави. Зокрема, свідченням цього є проведені поетапні реструктуризації існуючих в рамках Відділення установ; кадрові скорочення, котрі неодноразово здійснювалися у зв'язку з помітним щорічним недофінансуванням інститутів Відділення. У процесі оптимізації з урахуванням чинних відомчих вимог щодо вдосконалення мережі дослідницьких інституцій і підвищення ефективності діяльності НАНУ, було ліквідовано кілька установ Відділення, зокрема Інститут керамології та Міжнародну школу україністики. Як позитив можна згадати про виникнення повноважного науково-дослідного Інституту народознавства у Львові на основі колишнього Відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ; про створення Українського мовно-інформаційного фонду (Київ); про виникнення Інституту Івана Франка НАН України (Львів).

Попри ці реорганізаційні кроки, у Відділенні свідомі, що ще чимало потрібно змінювати в діяльності структури, щоб відповідати вимогам і викликам часу; що потребують подальшого вдосконалення механізмів та інструментарію співробітництва з навчальними закладами та галузевими академіями; з міністерствами та державними відомствами з метою вироблення спільних програм на підтримку досліджень вітчизняної мовно-культурної спадщини, збереження та ефективного використання її україноцентричного ідентифікаційно-ресурсного потенціалу тощо.

Доповідачка наголошувала, що подальше реформування НАН України з необхідністю передбачає розширення проєктів з україністики, підтримку базових установ з дослідження державної мови, літературознавства та нематеріальної культурної спадщини з огляду на їх визначальну роль в утвердженні ідентичності та політичної суб'єктності й суверенності Української держави.

Вітчизняна гуманітаристика, що порівняно з національними гуманітарними науками інших країн, лише з часів незалежності здобулася на повноцінне представлення й розвиток українознавчих дисциплін, нині потребує всілякої підтримки від держави – як інформаційної, організаційної, так і фінансової. Очевидно ж бо, що в умовах широкомасштабного російського військового вторгнення та спроб продовження культурно-інформаційної експансії та реваншу імперії, значення україністики зростає, а національні гуманітарні концепції (про потужний вітчизняний мовно-культурний потенціал, про власну самодостатню мову й культурну суб'єктність) є джерелом та інформаційним підґрунтям конструювання національної системи культурної безпеки держави. Саме з огляду на зростання ролі україністичних студій у сучасному державо- і культуротворенні колективи інститутів Відділення в рамках подальших кроків з реформування НАН України вважали б неприйнятною перспективу його об'єднання з іншими структурними одиницями Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, запевнила Г. Скрипник. Адже зрозуміло, що це могло б згубно позначитися на кадровому потенціалі цих галузей і спричинило б розпорошення споріднених і згармонізованих у своїй діяльності установ (мови, літератури та мистецтвознавства), а отже – унеможливило б ефективну та результативну їх роботу.

Реформування гуманітарної академічної науки, на думку академіка-секретаря Відділення, має здійснюватися не шляхом скорочення україністики, а навпаки, підтримкою інститутів з дослідження державної мови, культурної спадщини і мистецькознавчих здобутків народу, розширенням мережі цих установ та створення їх регіональних філій.

За словами керівниці Відділення, гуманітарні інститути НАН України проводять продуктивну й різноманітну роботу з реалізації заходів, спрямованих на публічне обстоювання ролі НАН України в суспільстві шляхом презентації потужних публікаційних проєктів, інформаційно-наукових продуктів, запровадження спеціальних авторських і науково-освітніх програм і практик у соцмережах та ЗМІ. В інститутах Відділення ЛММ НАН України здійснюється якісне оновлення дослідницьких напрямів, відбувається очищення від москвоцентричних шаблонів і стереотипів їх змісту, удосконалюється структура та започатковуються суспільно-важливі дослідницькі вектори.

***Степан Павлюк**, академік НАН України:*

«Поважне товариство! Дозвольте висловити свою думку і позицію Інституту народознавства щодо перспективи структурної реорганізації відділень у рамках поточної оптимізації. Позаяк ми обговорюємо цю проблему не вперше, то я лише нагадаю ту аргументацію, яку я вже мав честь представити поважній аудиторії.

Колеги, на мій погляд, перегрупування відділень у рамках Секції суспільних наук з метою їх оптимізації згубно, як кажуть «у мінус», позначиться на науковій діяльності установ. До того ж, оскільки предмет дослідження й завдання новостворених відділень будуть серйозно різнитися, то це призведе до негативних наслідків для роботи об'єднаних інституцій і створить громіздку та маломобільну в прийнятті рішень і функціонуванні структуру. Очевидно, що управління новоствореним відділенням (чи як би не було названо нову структуру) буде ускладненим – вкрай важко буде ефективно здійснювати належні координацію та аналіз діяльності численних інституцій (адже їх кількість сягатиме тридцяти). Зокрема, тільки для затвердження та прийняття наукової тематики доведеться скликати як мінімум тижневі сесії Бюро. До того ж необізнаність більшої частини установ "новоствореного" відділення з проблематикою та характером дослідницького процесу "новоприєднаних" установ не-

одмінно призведе до ігнорування специфіки наукових студій малочисельної "приєднаної" групи інститутів, а відтак – до конфліктності та зниження ефективності роботи останніх.

Враховуючи світові тенденції та зміни наукового ландшафту, необхідно не тільки зберегти, але й нарощувати потенціал Відділення літератури, мови та мистецтвознавства. На мою думку, у ситуації триваючої військової експансії та інформаційно-пропагандистської війни росії проти України гуманітарні інститути та відповідні україністичні науки не менш важливі щодо питань державної культурно-інформаційної безпеки, ніж науки іншого профілю. Кожна академічна дисципліна не тільки сама виробляє найбільш ефективні форми представлення своїх результатів, але має й свій хронотоп позитивної дії. Вкрай важливо враховувати спорідненість дисциплінарну, що склалася традиційно на основі подібності змістів, методик та способів представлень україністичних дослідницьких проєктів – мови, літератури та мистецтвознавства.

Від наявності в суспільстві високого рівня гуманітарної освіти, широкого спектра інформаційних джерел та популяризаторських практик і механізмів використання наукового потенціалу залежить формування концептуальних положень та розвиток на їх основі коректних практичних заходів із забезпечення збереження й розвитку культури і стабільного суспільного розвитку.

У нинішніх умовах агресії росії проти України в нашому суспільстві зростає розуміння того, що забезпечення безпеки країни, адекватне і своєчасне реагування на зовнішні та внутрішні виклики, створення умов для інтенсивного економічного розвитку, взаємопов'язані з духовним розвитком суспільства, розвитком сфери культури, рівнем її державної підтримки. Необхідно виробити належні підходи до фінансування як технічних галузей, так і гуманітарних, кардинально змінити розуміння вищими управлінськими структурами ролі та значення науки в сучасному світі. Адже на таких недалекоглядних засадах недооцінки науки окремими управлінськими ланками держави формується суспільство за принципом "мати",

а не “бути”. Відомо, що саме буття визначає тривалість здорового існування будь-якого живого організму, а держава – це живий суспільний організм. Держава, яка обороняється – це організм, у якого особливий запит на суспільно-гуманітарну складову, яка формує джерельно-документальну і розробляє концепційну підставу політичної суб’єктивності та мовно-культурної самодостатності країни».

***Богдан Ажнюк**, директор Інституту мовознавства НАН України, член-кореспондент НАН України:*

«Час від часу виринає в контексті розмов про реформування НАН України ідея об’єднання в єдиний структурний підрозділ інститутів Відділення мови літератури й мистецтвознавства та інститутів інших відділень секції суспільних наук. Запевняю, що ця об’єднавча акція не відповідає ні історичному досвідові розвитку української академічної науки, ні досвідові європейської гуманітаристики. Зокрема, показовим є досвід Франції, у якій наукова діяльність із дослідження літератури й мистецтв та кодифікація французької мови зосереджена у Французькій академії (Académie française). Її створено в 1635 році кардиналом Рішельє для піклування про чистоту французької мови за зразком італійської Академії делла Круска (заснована у Флоренції 1583 року). Офіційними покровителями Французької академії були монархи, а згодом (і донині) президенти Франції. Її головними завданнями є сприяння розвиткові літератури й мистецтв, створення нормативних словників французької мови, визначення норм французького правопису й граматики, запобігання неконтрольованим іншомовним впливам, сприяння розвитку французької літератури та поширенню французької мови у світі. У Франції сама постановка питання про можливість ліквідації цього органу або втрати ним своєї суб’єктості шляхом його приєднання до будь-якої іншої структури в системі наукової діяльності звучала б як блюзнірство і зазнала б нищівної критики.

В умовах війни й повоєнної відбудови України актуальність завдань, які постають перед українською гуманітаристикою, не

зменшується, а зростає. Об'єднання інститутів ВЛММ з інститутами будь-якого іншого Відділення, поза сумнівом, спричинить переміщення відповідної наукової проблематики установ нашого відділення на другий план з невизначеними перспективами їх фінансування; кадрового забезпечення; планування міжгалузевих досліджень та координації; формування зв'язків з органами влади й інститутами громадянського суспільства; зарубіжними партнерами тощо.

Для зміцнення суб'єктності установам Відділенням мови, літератури й мистецтвознавства НАН України важливо інтенсифікувати розбудову мережі міжнародних наукових зв'язків та оприлюднення результатів своєї діяльності в зарубіжних індексованих виданнях; забезпечити широке інформування українського суспільства про свої наукові здобутки через ЗМІ й соціальні медіа; розширити зв'язки наукових установ з органами виконавчої та законодавчої влади і суб'єктами громадянського суспільства.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України має певний досвід з організації ефективної співпраці в тріаді наука–влада–громадянське суспільство, зокрема, через участь у виробленні й реалізації Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", науковому супроводі "Європейської хартії регіональних або міноритарних мов", виробленні й реалізації Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки та інших спільних проєктах. Останнім часом Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України веде ефективну діяльність із забезпечення мовних прав кримськотатарського народу в рамках спільної діяльності з Міністерством з питань реінтеграції України та Меджлісом кримськотатарського народу. На жовтень 2023 року Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України спільно з Уповноваженим із захисту державної мови та Національною асоціацією україністів планує проведення міжнародної наукової конференції «Мовна політика й міжмовні відносини в умовах війни» із залученням до участі в її роботі посадовців найвищого рівня, ке-

рівництва НАН України, представників ЗМІ та громадських організацій.

Важливо, щоб зв'язки між академічними установами та державними відомствами зміцнювалися: відбувалися на системній регулярній основі. Як стартову модель такої діяльності пропоную розглянути можливість створення спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань культури й духовності Академічного центру "Гуманітарна політика", у рамках якого проводити лекції, круглі столи, семінари з актуальних суспільних питань для депутатів і працівників Верховної Ради України, Мінкультури, Офісу Президента, МОН, Міністерства юстиції, МЗС інших зацікавлених відомств, працівникам яких потрібні спеціальні знання у сфері гуманітаристики. До участі в засіданнях Академічного центру "Гуманітарна політика" можна запрошувати провідних учених з України та зарубіжжя, Уповноваженого із захисту державної мови, провідних політиків, юристів, представників державних органів і суб'єктів громадянського суспільства тощо. Важливо буде забезпечити широке висвітлення роботи Академічного центру "Гуманітарна політика" на офіційному сайті НАН України та сайтах академічних установ і партнерських організацій, в урядових і неурядових засобах масової інформації, зокрема, у соціальних ЗМІ. Для цього доцільно залучати до роботи в ньому відомих журналістів і блогерів, представників громадянського суспільства».

***Євген Нахлік**, директор Інституту Івана Франка НАН України, член-кореспондент НАН України:*

«Шановні колеги! Сьогодні вкотре ми повертаємось до обговорення питання оптимізації НАНУ. Висловлю свої міркування щодо перспективи реформування й оптимізації нашого Відділення. Обговорення та спроби оптимізації структури НАН України, зокрема установ ВЛММ, з необхідністю мають враховувати, що об'єктивне, неупереджене та вільне дослідження української літератури, мови, народної творчості, професійного мистецтва почалося порівняно недавно, з часу утвердження незалежної України. Тому-то лише з

тих пір актуалізувалася проблема інтенсивного вивчення та видавання літературної, фольклорної, мовної та мистецької спадщини. Мусимо надолужити те, що в гуманітарних науках інших країн зроблено за останні три століття.

Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, у якому зосереджені споріднені гуманітарні науки, що мають свою, відмінну від інших дисциплін, специфіку, яка полягає насамперед у тому, що об'єктом їх осмислення є "тонка матерія" мови й естетичні явища, які потребують відповідного підходу, розуміння й розкодування мовної структури, художньої умовності та форми. Це тим більше потрібно, що в українській гуманітаристиці в силу історичних умов (передусім панування тоталітарної комуністичної ідеології, яка зводила функцію мистецтва до її обслуговування і була зорієнтована на тенденційне трактування проблем культури) мало приділялося уваги власне її формі, структурі, естетиці та художній національній специфіці. Укрупнення відділень нашої Секції суспільних наук шляхом їх об'єднання та "перегрупування" неминуче призведе до розпорошення кадрів, до розмивання тематики й послаблення уваги до антропології культури, до формальних ознак мовних феноменів, образно-словесних та інших мистецьких явищ. Зауважу, що саме ці аспекти гуманітаристики викликають найбільший інтерес у західній науці.

Водночас установи гуманітарного профілю виконують важливу ідеологічну місію, конче потрібну в нинішніх умовах пізнання й утвердження в Україні та світі правди про розвиток і здобутки української мови, народної творчості, літератури, культури й мистецтва як самодостатніх підставових здобутків нації.

Академічні інституції гуманітарного профілю виконують такі фундаментальні проєкти, результати і зміст яких складають підґрунтя всієї україністики (повні видання творів класиків, корпусу фольклорних творів, історії літератури, мистецтва тощо, загальні, регіональні та персональні енциклопедії, мовознавчі словники, наукові біографії, бібліографії). Інститути ВЛММ налагоджують і координують в Україні цю значущу роботу державної ваги.

Українська література, народна творчість, мова, професійне мистецтво настільки багаті, різноманітні й недостатньо вивчені, що потребують, окрім існуючих столичних, ще й кількох повноцінних регіональних академічних НДІ по всій Україні. За сприятливих повоєнних умов мережу таких інституцій доцільно розширювати, а нині, принаймні, зберегти існуючі, адже відродити потім необачно ліквідовані структури буде вкрай важко, на це підуть роки. Відомо, що з постанням незалежної Української держави мережа НДІ НАН України розширювалася, до речі, навіть у досить складних фінансових умовах 1990-х років, то чому ж нині, коли ще більше актуалізується завдання утвердження української нації, з'явилися ініціативи на послаблення україністичної складової держави через чиїсь недалекоглядні пропозиції в рамках "оптимізації".

Переконаний, що завдання на сучасному етапі – зберегти Відділення та його інституції, щоб після війни вони могли далі розвиватися структурно й кількісно, посилюючи кадрами існуючі підрозділи та наукові напрями й відкриваючи нові.

На мою думку, будь-які зміни щодо оптимізації структури НАН України, пропоновані утвореною комісією, мають бути попередньо доведені до відома членів бюро ВЛММ та колективів і адміністрацій установ; вони не можуть впроваджуватися, якщо суперечать перспективі оптимального розвитку репрезентованих у відділенні дисциплін».

***Леся Мушкетик**, членкиня-кореспондентка НАН України:*

«Поділяю висловлені в ході обговорення погляди колег про недоцільність переформатування Відділення літератури, мови та мистецтвознавства і вважаю категорично неприйнятними пропозиції про його об'єднання з іншими подібного штибу структурами. Щодо ВЛММ НАНУ, то вважаю, що тут доцільніше говорити не про трансформації чи реструктуризацію, а власне розвиток, удосконалення та розгалуження мережі установ. Дуже легко зруйнувати те, що складалося роками й десятиліттями, а таких прикладів – безмір, на терені

науки також. Працюючи понад 40 років в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, знаю, як кардинально змінилася діяльність наших інститутів у час незалежності держави. А в останні роки наше Відділення, його інститути вже не раз підлягали оптимізації та реструктуризації, пройшли низку дуже ретельних перевірок МОН України, Президії НАН України і отримали високі оцінки за різними показниками, вимірами, таблицями, схемами тощо.

Зауважу, що подальші непродумані об'єднання й зміни можуть призвести до падіння якісних і кількісних показників науки в нашій країні, зменшення її інтелектуального потенціалу, на що вже й так вплинули "ковідні" та "воєнні" травми. А між тим ВЛММ є центральним осередком гуманітаристики в країні, і традиційно тут зосереджені головні наукові сили – в інших країнах значно більше вчених працює на базах музеїв, вишів, бібліотек, інших культурних закладів, у нас цей відсоток дуже низький і часто не фаховий, а аматорський.

Слід також сказати, що ВЛММ упродовж останнього десятиріччя чутливо реагує на всі новітні зміни в системі Академії, міністерств освіти і культури та ін.: робота в межах проєктів з новітньою актуальною тематикою, серед яких чимало міжнародних; публікації у виданнях, що входять до міжнародних баз даних (Scopus, Copernikus тощо); перереєстрація періодичних видань до фахових (категорії А та Б). Так, до прикладу, зпочатком війни запропоновано до виконання відповідну новітню тематику, яка, безсумнівно, буде далі розширюватися (посттравматичний досвід, роль мови, літератури та культури у відбудові держави, міграції, патріотичний складник суспільства, втрати культурних пам'яток таін.). Учені ВЛММ беруть активну участь у роботі ЗМІ, громадських організацій та спілок, налагодили співробітництво з Малою академією наук. Наше входження до Європейського Союзу вимагає вищого рівня цивілізованості населення, виховання висококультурних людей, тому в основі наукових студій має стояти передовсім людина, її культура, світогляд, висока свідомість, що виховують першочергово гуманітарні науки та дослідницькі колективи, об'єднані в рамках Відділення».

***Наталія Стішова**, заступниця директорки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології:*

«Колеги, дозвольте висловити свою думку щодо обговорюваної проблеми оптимізації відділень Секції суспільних наук. На мій погляд, об'єднання Відділення літератури, мови та мистецтвознавства з іншим будь-яким відділенням Секції видається недоцільним з огляду на те, що нинішній склад Відділення є апробованою і успішною моделлю функціонування цих культурознавчих та мовознавчих установ НАН України, згрупованих за подібністю тематики, методів та специфіки дослідницького предмету.

До того ж переформатування й укрупнення нинішніх відділень Секції суспільних наук призведе до негативних наслідків у їхній діяльності, тому що створить маломобільну в прийнятті рішень і функціонуванні структуру з установ різнопрофільної спеціалізації. Переконана, що в такому випадку істотно ускладниться також робота з координації наукової діяльності різноспеціалізованих дослідницьких інститутів.

На моє розуміння, об'єднання відділень Секції суспільних наук не дасть Академії очікуваного фінансового ефекту, позаяк існуючий склад відділень є надзвичайно малочисельним: до прикладу, Відділення літератури, мови та мистецтвознавства нараховує близько шестисот співробітників, що складають лише 4,16% від загальної кількості працівників Національної академії наук України. Подальше скорочення їх чисельності (що є неминучим у випадку оптимізації) спричинить деструктивні наслідки і втрату кадрів та цілих дослідницьких напрямів.

Є очевидним, що інститути Відділення утворюють цілісну й органічну українознавчу структуру НАН України, надто важливу в сучасному державотворчому процесі; вона створює фактографічну основу маркування національної ідентичності країни. Репрезентовані наукові напрями установ Відділення відтак є ключовими в контексті функціонування держави; вони сприяють легітимізації країни і народу у світі, а тому потребують підтримки й захисту як з боку

держави, так і керівництва НАН України. Скорочення ж чи ліквідація (через об'єднання чинного Відділення з іншим) спричинило б суспільне напруження і викликало б недовіру до якості оптимізації НАН України в цілому».

***Ганна Скрипник**, академік-секретар ВЛММ НАН України:*

«Шановні колеги! Дякую всім учасникам дискусії за висловлені оригінальні думки та пропозиції. Запевняю, що всі висловлені учасниками засідань дискусійної платформи пропозиції та концепти реформування НАН України і оптимізації її діяльності в рамках проєкту "повоєнного відновлення України", будуть узагальнені секретаріатом Відділення і оприявлені. Попри все різноманіття оприлюднених міркувань, ми спільні в розумінні високої місії та статусу НАН України, яка має зберігати свою самодостатність і суб'єктність у співпраці з урядовими структурами, зміцнювати свою роль як основного арбітра в окресленні перспектив розвитку держави, у продукуванні принципових засад її розбудови в усіх сферах економічного, технологічного, соціокультурного, інтелектуально-інформаційного буття суспільства».

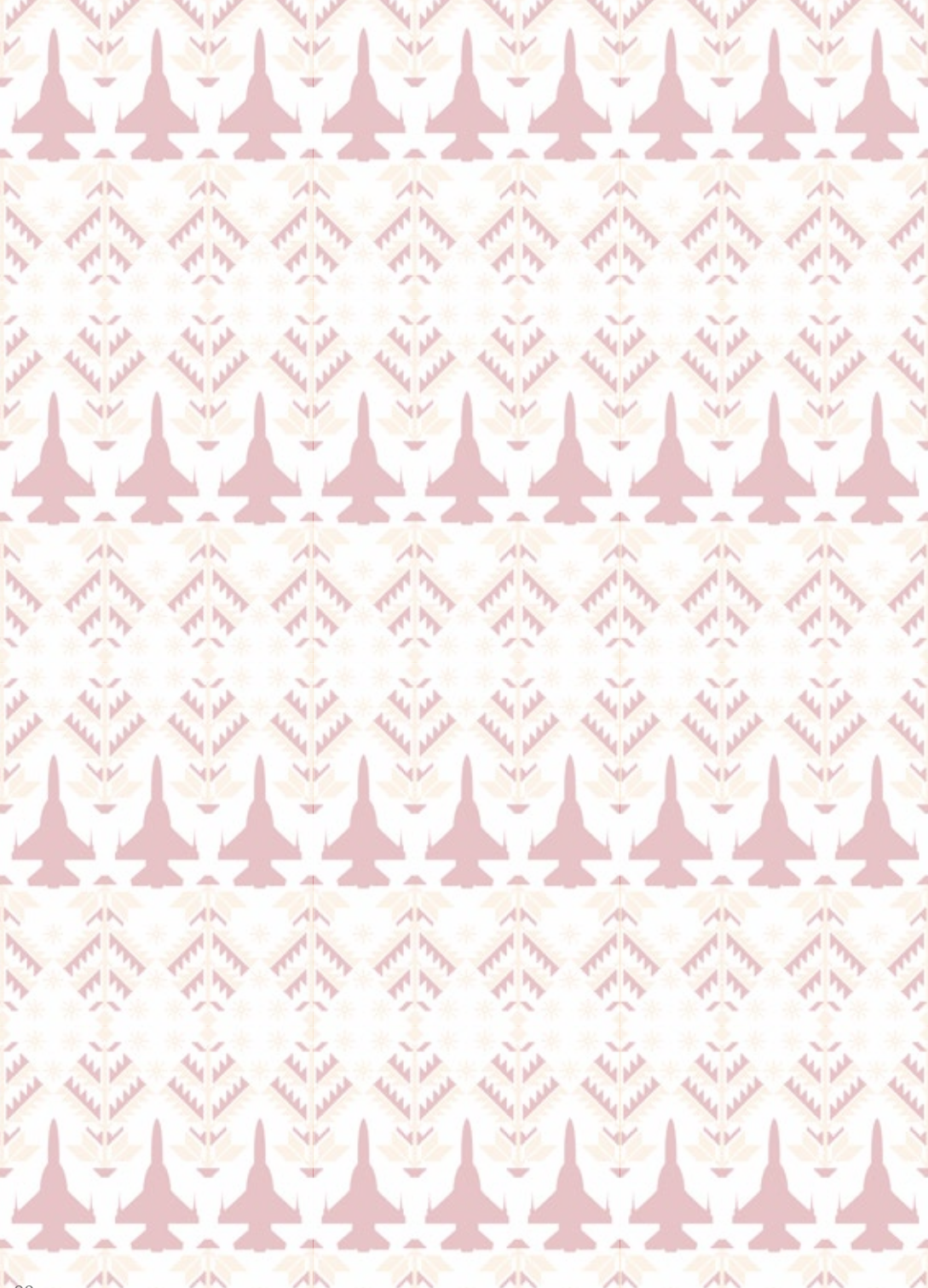

ВІЙНА ПРОТИ УКРАЇНИ – ТЕМА НА ВІСТРІ ЧАСУ

Аґнєшка Матусяк
докторка габілітована, професорка, завідувачка Центру транскультурних посттоталітарних досліджень Вроцлавського університету (Вроцлав, Польща)

ІМПЕРСЬКА ГЕНЕТИЧНА СПАДЩИНА ВЕЛИКОЇ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА УКРАЇНСЬКЕ «РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 3.0» [1]

Амбіційна Південна кампанія Російської імперії за часів правління Катерини II – дві російсько-турецькі війни (1768–1774 і 1787–1792) – завершилася захопленням Чорноморського узбережжя, приєднанням Криму (1783) та інтервенцією на Кавказі. Водночас унаслідок трьох поділів Польщі (1772–1794) Росія значно розширила свої території на заході. У другому десятиріччі XIX ст. після Французької революції і наполеонівських воєн Росія виявилася наймогутнішою країною на Сході Європи, чому також сприяло при-

[1] Ця стаття є відповіддю головному редакторові розділу «Ale Historia» у виданні «Gazeta Wyborcza» Мирославу Мацьоровському, який попросив мене пояснити свою думку з приводу інтерв'ю з професором Тадеушем Клімовичем від 16 березня 2022 року під заголовком «Раніше я вірив, що росіяни зміняться, а зараз я уже не вірю». У своєму електронному листі, надісланому 7 квітня цього року до редакції згадуваного видання, що був актом підтримки тексту Юрія Андруховича («Буча – справжня "велика російська культура". Розмови про Булгакова – це співучасть у злочині», 6.04.2022 р., пер. з польс. М. Пьотровського) і Щепана Твардоха («Это война, это Россия, это русский солдат», 6 квітня 2022 року) стосовно остракізму російської культури у світі через збройний напад Росії на Україну, я сформулювала думку, що пан професор продемонстрував позицію «відпущення гріхів» росіянам і російській культурі від відповідальності за те, що зараз відбувається в Україні. Сподіваюся, що пропонований текст уже не викличе сумнівів у редактора.

єднання Фінляндії (1809) і Бессарабії та контроль над Дунайським басейном (1812). Війни з Персією (1804–1813) та Османською імперією (1806–1812) закріпили імперський статус Росії. У процесі цієї військової експансії Росія значно зміцнила своє панування над Україною шляхом долучення Правобережжя (унаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 р.), ліквідації Запорізької Січі (1775) й Гетьманщини (1781), адміністративного об'єднання земель і запровадження кріпосного права. Завоювання територій Османської імперії пропагувалося як праведна боротьба християн проти варварського ісламу. Своєю чергою привласнення територій Речі Посполитої теж репрезентувалося як перемога істинної православної віри над загнилим католицизмом. Тут Росія керувалася чистим прагматизмом: стверджувалося й політично недвозначно доводилося, що в багатоголосому хорі слов'ян має звучати лише один потужний голос, і щоб це сталося, необхідно видалити того історичного конкурента, який прагнув перебрати на себе цю місію. Ставлення ж до України було ще складнішим. Поступову інкорпорацію Лівобережжя протягом попереднього століття було представлено як результат мудрості українських діячів, які заради державних інтересів виступали за єднання з Росією з метою створення слов'янської наддержави.

Росія відчувала тісніший зв'язок з Україною, аніж з іншими нещодавно приєднаними територіями. Фактичне захоплення територій Лівобережжя було інтерпретовано як «возз'єднання» з Росією, як статус повернення до «матері». Приблизно таке саме трактування й термінологічне обґрунтування наводилося й 1654 року під час українсько-російських перемовин, результатом чого стала Переяславська угода, під час якої царський уповноважений послався на метафору Києва як колишнього гнізда «царського орла». Відповідно до цієї метафори українці трактувалися як «рускій» демос, що повертається до лона одного, спільного, народу. У XIX ст. це трактування утвердилося завдяки терміну «триєдиний російський народ», який складали росіяни спільно з українцями й білорусами. Від часів Петра I функціонували терміни «народ» і «батьківщина», що їх також

вживали для характеристики однієї нації в межах однієї держави. Ще одна цитата: «Загострення відносин між Росією та Україною після 1654 року вкотре підкреслило відчутні розбіжності між ними. Ще на початку XIX ст. в очах росіян Правобережжя і Лівобережжя були чужими територіями, і велика частина їхньої історії та географії залишилася не засвоєною інтеграційними імперськими наративами. Тому процес адаптації розпочався з активізації націоналістичної та імперської ідеології "одомашнення" української історії і культури. Цей процес відбувався в річищі інших подібних процесів, зокрема стосовно Кавказу та Польщі на перший план вийшло подолання шаленого опору корінних народів. Імперський погляд на Кавказ і Польщу раз за разом унаочнюється в дискусіях щодо України. Виявом цього стало посилання на вірність імперії, виправдання нав'язаної політичної переваги та гегемонізацію російської культури, суворе придушення бунтів, ескалація процесу під впливом військових перемог, економічне збагачення й невпинне нагадування про здійснену цивілізаційну місію. Імперське ставлення Росії до України мало різноманітні вияви: інколи воно нагадувало спокусливе загравання чоловіка до дружини [2], а інколи – жорстоке викорінення будь-якої

[2] Суть цих взаємин точно і яскраво в XIX ст. висловив Тарас Шевченко, який відіграв таку саму роль в українській літературі, як Адам Міцкевич у Польщі, а в Росії – Олександр Пушкін. У своїй поемі «Катерина» (до речі, присвяченій російському письменнику Василю Жуковському) він пише: «Кохайтеся, чорнобриві / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде, / Роблять лихо з вами. / Москаль любить жартуючи, / Жартуючи кине; / Піде в свою Московщину, / А дівчина гине...». Нині це сформульовано набагато відвертіше, хоча й не менш витончено з поетичної точки зору Володимиром Рафєєнком у романі «Довгі часи» (2018), виданому польською мовою у видавництві KEW під назвою «Najdłuższe czasy» (переклад М. Гачковського та А. Урсуленко, 2020). Книга ввійшла до короткого списку Літературної премії Angelus у 2021 р. Роман В. Рафєєнка, який допомагає як українцям, так і нам, мешканцям інших європейських країн, головно посткомуністичних, чітко зрозуміти канони української душі, особливо в її історичних залежних стосунках із колонізаторською, цинічною та агресивною Росією. В. Рафєєнко вписує ці відносини в постать старого негідника, сластолюбця Дон Жуана-диявола (утворюючи своєрідний синтез диявола, образ якого широко презенту-

іншості. <...> Російська література творила художній образ України за допомогою цілого ряду домінуючих наративних структур, оснащених вдало підібраною системою метафор і фігур. Усе це викристалізувалося разом з імперським дискурсом у набір фундаментальних симбіотично пов'язаних компонентів: анархічна природа прикордоння, функціонування єдиного "руского" народу, безмежний простір, сила і слава імперії, непохитність самодержавства, органічна природа російського народу, унікальна місія Росії, легітимізація експансії і цілющий характер асиміляції» [3].

Наведемо кілька яскравих прикладів, які становлять основу імперіалістичного канону російської літератури. Феофан Прокопович з промовою на честь перемоги Петра I на Полтавщині 1709 року започаткував довгий список творів, у яких оспівувалася царська влада та її військові успіхи. Гавриїл Державін, якого вважають най-

---

вала російська література, зокрема і за часів радянської доби, своєму читачеві: біси Достоєвського, Воланд Булгакова або диявольські оманливі сили з прози Гоголя, маленького негідника з безіменного роману Федора Сологуба, текстів Салтикова-Шедріна та ін.), який неодноразово «ґвалтує» українське національне тіло, переконуючи його, правда, що дарує цьому тілу / Україні насолоду. Саме із цим маємо справу сьогодні, коли йдеться про зґвалтування, що їх чинили з українськими дівчатами й жінками посланці «денацифікаційної спецоперації» Путіна, а раніше, під час Другої світової війни, визвольна Червона армія, рятуючи світ від нацизму. Українські жінки, багато разів зґвалтовані радянськими воїнами, аби покласти край своїм стражданням, вішалися на власному волоссі. Про це польський читач може дізнатися, зокрема, в Оксани Забужко в «Музеї покинутих секретів», або в Марії Матіос у захопливому романі «Солодка Даруся». Тож давайте не будемо дивуватися кількості українок, які тікають з дітьми за межі держави, адже вони добре це пам'ятають, переважно із сімейних розповідей, бо в офіційних джерелах такі спогади радянський режим блокував – чого вони можуть чекати від представників російського, нібито «братнього народу».

[3] Обидва цитовані фрагменти належать професорові Мирославу Шкандрію, канадському славісту українського походження, і запозичені з його книги «Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times», 2001 (вид. укр. 2004). Розділ: «Література та імперія». Зараз я працюю над перекладом монографії польською мовою.

видатнішим поетом російського класицизму, писав оди про славу й могутність Росії, вихваляв успіхи імператриці Катерини II, військові походи полководця Олександра Суворова в Європу чи генерала Валеріана Зубова на Кавказ та в Персію. Він писав в оді «На взяття Варшави»:

Но ты, народ, подобно грому,
Которого мечи вдали звучат!
Доколе тверд, единодушен,
Умеешь смерть и скорби презирать,
Царю единому послушен,
И с ним по вере поборать,
По правде будешь лишь войною:
Великий дух! твой Бог с тобою!
На что тебе союз? – О Росс!
Шагни – и вся твоя вселена.

Своєю чергою Микола Карамзін, російський історик і письменник періоду сентименталізму, є прикладом культурного діяча, який детально аргументував і тим самим узаконив анексію та колонізацію Росією багатьох пригноблених націй задля збереження своєї імперської влади. Неросійські народи він називав «іграшками в руках світової політики». Для нащадків залишився автором «Історії Російської держави» (1816–1826), на базі якої підготував ідеологічну основу для російського самодержавства.

До питань, що турбують нас зараз, звертався й базовий теоретик російського революційного демократизму й окциденталізму Віссаріон Бєлінський (1811–1848), письменник, літературознавець, філософ. Демократичні погляди Бєлінського на українську культуру допускали її існування лише як імперської екзотики: «Малоросія – країна поезії. Малороси наділені неповторним гумором. Любов є основним елементом їхнього буття. Додайте до цього азійське лицарство, відоме під ім'ям вправних козаків, і тоді ви погодитеся зі мною, що важко знайти більш натхненне джерело для поезії, аніж

життя Малоросії». Саме звідси й випливало визнання Бєлінським Миколи Гоголя творцем міфу України як світу, що відходить у забуття. Проте коли на літературній арені Російської імперії з'явився Тарас Шевченко і створив антиімперський емансипаторський міф України, Бєлінський не зміг приховати свого гніву, пишучи про українців: «Це плем'я може мати тільки народні пісні, але в нього не може бути поетів, а тим паче – великих поетів». Заслання Шевченка 1847 року до карного корпусу в Оренбурзі (потім до Орська й Новопетровська; на засланні він залишався до 1857 р.) із забороною малярства та письма, на що безпосередньо вплинула його діяльність у таємному Кирило-Мефодіївському братстві, а опосередковано – антиімперіалістичні твори, які відкрито засуджують царський деспотизм проти колонізованих націй (вірші «Кавказ», «Сон» і містерія «Великий льох»), Бєлінський привітав захоплено: «Я не читав цих пасквілів, і ніхто з моїх друзів їх не читав (що, до речі, доводить, що в них немає нічого злостивого, вони є лишень тупими і банальними) <...>. Шевченка було заслано на Кавказ. Мені його не шкода; якби я був його суддею, то зробив би щонайменше те саме» [4].

У свою чергу 1868 року Олексій Хом'яков і Микола Данилевський у праці «Росія і Європа» люб'язно проголошують, що призначенням малих народів, які залишилися в кордонах імперії, було «поступове і непомітне злиття» з правлячою нацією, необхідність «бути асимільованим нею і сприяти різноманітності її історичних виявів». Федір Достоєвський посилався на ідеї, викладені в цій книзі, коли у своєму «Щоденнику письменника» закликав до єдності всіх слов'ян у союзі на чолі з Росією як гарантом цивілізаційного прогресу: релігійного, культурного та політичного. Натомість у романі «Ідіот» (1868) письменник дає чітку літературну інтерпретацію місії Росії як обраного народу, здатного зцілити хворий Захід: «Покажите ему в будущем обновление всего человечества и воскресение его, может быть, одною только русскою мыслью, русским богом и Христом,

[4] Белинский В. Полное собрание сочинений. Москва, 1953–1954. Т. 12. С. 5, 330–331, 440.

и увидите, какой исполин могучий и правдивый, мудрый и кроткий вырастет пред изумленным миром, изумленным и испуганным, потому что они ждут от нас одного лишь меча, меча и насилия, потому что они представить себе нас не могут, судя по себе, без варварства»; «Надо, чтобы воссиял в отпор Западу наш Христос, которого мы сохранили и которого они и не знали!» [5]. Згодом Достоєвський виразно підсилив ці ідеї в «Бісах» (1870) вустами Шатова, формулюючи виняткову місію російського народу як «богоносця», згодом – у «Підлітку» (1875) та «Братах Карамазових» (1879). Як зазначає професорка Ягеллонського університету русистка Анна Разьний, «завдяки зусиллям десятків дослідників Достоєвського тези про місію російської народу, виголошені Мишкіним, а потім Шатовим – обґрунтовані висловлюваннями самого автора в "Щоденнику письменника" – увійшли до канону ключових і "крилатих" слів, обов'язкових для кожного дослідника російської культури. Перед кожним наступним з них постає лише єдине завдання: показати те, що становить їх імпондерабілія (невизначеність) і взаємозв'язки, вибудовані у сфері ідей і цінностей творчості Достоєвського, їх безперервності та незмінній актуальності в різні епохи» [6].

Цей, за необхідності укладений як доволі стислий огляд російської імперської любові «на життя і смерть» до України має включати й іншого «фронтмена» російської інтелігенції, хоча й під більшовицьким прапором, – Максима Горького. Автор «На дні» вважав недоречним перекладати свій роман «Мати», за його словами, «українським наріччям» [7]. Переконанню Горького не завадив і той

[5] Достоевский Ф. М. Собрание сочинений. Москва : Правда. Т. 8. С. 452–453.

[6] Raźny A. Tożsamość narodu rosyjskiego ustami Fiodora Dostojewskiego. *Politeja*. 2018. No 4. S. 251–265.

[7] Цим твердженням Горький, по суті, повторив думку російського царського міністра внутрішніх справ Петра Валуєва, який видав циркуляр 1863 року, що обмежував свободу самовираження українських митців, і заявив, що ніколи не було, немає і бути не може самостійної української мови; «малоросійська» мова – це лише діалект російської, зіпсований польською мовою. Для повноти лише додам, що в 1875 році за наказом царя Олександра II було створено таємну комісію для

факт, що до кола найближчих його друзів входив Михайло Коцюбинський – видатний український письменник та громадсько-культурний діяч зламу XIX–XX ст.

Не менш цікавою в контексті російського антиукраїнського культурного імперіалізму є також інша ікона «великої російської культури» – Михайло Булгаков. Своє негативне ставлення до українства він найяскравіше висловив у п'єсі «Дні Турбіних», написаній за мотивами роману «Біла гвардія» (1924–1925). Пригадаймо сюжет. Його герої, вихідці з російської інтелігенції, які поколіннями проживають у Києві, не можуть змиритися з наростаючим у місті домінуванням українського руху. Військові дії армії Петлюри були представлені Булгаковим у розрізі, насиченому ненавистю опереткового фарсу. Головну провину за втрату Києвом, як «матері руських міст», своєї російської імперської цноти письменник покладає на Петлюру, якого зображує у винятково зневажливому світлі. Неприязнь до Петлюри, як і до всього українського в Києві, на думку Мирослава Шкандрія [8], має свій прототип в оповіданні «Київ-місто» (1923).

«придушення українофільського руху», який міг загрожувати єдності імперії. Наслідком роботи комісії стало підписання царем у 1876 році Емського указу, як акту, що гнітюче репресував українську культуру. Указ забороняв використання назви «Україна», друк книг, брошур, преси та перекладів (навіть з російської) «малоросійською мовою», а також ввезення з-за кордону будь-яких видань, надрукованих українською мовою на територію Російської імперії. Заборонялося також влаштовувати українські театральні вистави та друкувати українські тексти до музичних творів. Відтепер навчання в школах мало проводитися лише російською мовою. Книги українською вилучалися зі шкільних бібліотек усіх рівнів. Учителі й викладачі університетів з Київського, Харківського та Одеського шкільних округів мали бути переведені до Великої Росії, а їхнє місце мали зайняти росіяни. Документ був секретним, його повний текст уперше був опублікований у 1930 році. Це був акт, який на тривалий час блокував розвиток української культури на теренах, що входили до Російської імперії. Ініціативу з підтримки та розвитку української культури взяли на себе еліти деяких українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини.

[8] Shkandrij M. Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times. Montreal & Kingston ; London ; Ithaca. McGrill-Queen's University Press, 2001. 370 p. P. 336.

У цьому творі автор «Майстра і Маргарити» висловлює бажання, аби царський світ його Києва повернувся, а пам'ять про Петлюру назавжди зникла. На цьому зупинюся, хоча наведені вище приклади аж ніяк не вичерпують антиукраїнського репертуару російської культури (особливо радянського періоду; це настільки багатовимірна тема, що її неможливо висвітлити в одному короткому тексті) [9].

Природно, що прихильники «великої російської культури» можуть відразу спростувати мої докази, стверджуючи, що всі вони тією чи іншою мірою свідчать на користь, власне, малозрозумілої діалектики російської душі, про яку Федір Тютчев – втілення квінтесенції імперського російського панславізму – писав: «Умом Россию не понять / Аршином общим не измерить: / У ней особенная стать – / В Россию можно только верить». Отже, моя відповідь на прохання редактора є дзеркальною: «Розумом Україну не зрозуміти, / Загальним аршином не виміряти: / У неї особлива стать – / В Русь-Україну [10] можна тільки вірити». Мої висновки підтверджує думка Миколи Хвильового (1893–1933) – одного з видатних українських інтелектуалів, письменника, публіциста, культурного діяча, патрона й головної рушійної сили українського національно-культурного відродження 20–30-х років XX ст., що трагічно заверши-

[9] У зв'язку із цим раджу прочитати книгу Євгена Гуцала «Ментальність орди» 1996 року, а також відгук професорки Людмили Тарнашинської з Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ в м. Києві, опублікований 15 квітня 2022 року в «Українській літературній газеті», «Ментальний код російського фашизму» (див.: https://litgazeta.com.ua/articles/mentalnyj-kod-rosijskoho-fashyzmu/).

[10] Про привласнення Російською імперією назви *Русь* та її історико-культурної спадщини написано чимало. Цікавою є стаття професорки Оксани Пахльовської (див.: Pachlowska O. Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji. *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine* / red. J. Kłoczowski, M. Gapski. Lublin, 1994. S. 119–152). До фундаментальних досліджень щодо цього питання належать праці професорки Києво-Могилянської академії Наталії Яковенко. Польськомовні читачі можуть ознайомитися з ними в опублікованій 2011 року монографії «Historia Ukrainy do 1975 roku» (przekł. A. Babiak-Owad i K. Kotyńska).

лося сталінським фізичним винищенням інтелектуальних еліт та супроводжувалося жорстоким процесом духовного викорінення українського суспільства шляхом стирання історичної пам'яті про інтелектуальні та мистецькі досягнення того часу. Тому Юрій Лавріненко, український літературознавець-емігрант, який після Другої світової війни тісно співпрацював із Єжи Ґедройцем, назвав цей період «розстріляним відродженням». Упровадження в життя політики українізації було свідомим життєвим вибором Хвильового (він народився в родині російського вчителя, справжнє прізвище – Фітільов), а створення проєкту самостійної української ідентичності стало його основним життєвим кредо. Його літературні й публіцистичні твори, а також культурно-організаційна діяльність – усе підпорядковувалося питанню мобілізації задля докладання зусиль для звільнення свідомості від під'яремного впливу російської та радянської культур. Квінтесенцією його антиколоніальних і антитоталітарних зусиль є блискучі памфлети, чільний серед яких – «Україна чи Малоросія?» опублікований у 1926 році та відразу заборонений аж до розпаду Радянського Союзу. Гасла памфлетів Хвильового [11] є загалом тими самими, за які борються українці сьогодні; на наших очах відбувається реєвропеїзація, що «вкорінена в українстві» (на відміну від російсько-радянського колоніального проєкту викорінення). В умовах заборони поширення брошури в 1927 році Хвильовий пише роман «Вальдшнепи». Українські читачі могли вільно ознайомитися лише з першим томом, адже другий був конфіскований з друкарні, тож фінал роману й донині залишається загадкою. Це твір-дискусія, де ведеться нещадна полеміка на тему російського культурного імперіалізму, для якого, на думку Хвильового, найдосконалішим утіленням, а тому й найнебезпечнішою за своєю ідео-

[11] Польський читач, зацікавлений памфлетами Хвильового, може ознайомитися з їх жвавим обговоренням у книзі Павла Крупи «"Na Zachód" i "Z dala od Moskwy"? Publicystyka Mykoły Chwylowego z lat 1925–1926» (Kraków, 2018) або Альберта Новацького «Myśli pod prąd. Twórczość Mykoły Chwylowego w kontekście ukraińskiej dyskusji literackiej lat 1925–1928» (Lublin, 2013).

логічною якістю, була творчість Достоєвського. Тому головні герої «Вальдшнепів» – Дмитро Карамазов і Аглая – безпосередньо дотичні до ідеї, носіями якої є постаті в романі Достоєвського «Злочин і кара». У романі Микола Хвильовий піддає їх національно-ідейній інверсії. Виразником української ідеї є Аглая, котра, будучи *alter ego* самого письменника, знає, що для того, аби вижити як вільна нація вільних людей, українці мають протиставити російському імперському фанатизму месіанства власну ідею, сильнішу за російську ідеологію. Тому Аглая, як нащадок давнього українського шляхетного роду, сміливо відкидає ілюзії комунізму й починає боротьбу із замаскованим під нього російським імперським насильством. Її ідеологічною зброєю стає палка віра в месіанську роль відродженої України як центру боротьби з російським колоніалізмом. Це та сама віра, яка опікується боротьбою сьогоднішньої України, яка захищає від російських загарбників свою українськість як симбіотичну частину західної, а не східної цивілізації.

***

Наразі переходимо безпосередньо до нашої відповіді на інтерв'ю Мирослава Мацьоровського з професором Тадеушем Клімовичом «Раніше я вірив, що росіяни зміняться, а зараз я уже не вірю» з «Gazeta Wyborcza» (від 16 березня 2022 р.). На перший погляд, текст професора Тадеуша Клімовича не викликає жодних застережень; він видається об'єктивним, можна сказати, цілковито коректним, обґрунтованим. Але, як зазвичай, диявол криється в деталях. Щодо письмового тексту, то, крім дискурсивної, існує сфера афективної рецепції [12]. Можливо, лише компетентність русиста завадила професору Тадеушу Клімовичу вийти за рамки картезіанського *ratio*

[12] Про що, наприклад, ідеться в класичному тексті Браяна Массумі (див.: Massumi B. The Autonomy of Affect. *Cultural Critique.* 1995. T. 31. Z. 2. S. 83–109 [доступ: 23.07.2021]), але й весь корпус текстів, що належать до т. зв. культурного афективного повороту, багата бібліографія якого включає твори із серії «Nowa Humanistyka», що видавалася за сприяння Інституту літератури ПАН, як, напри-

й помістити свій коментаторський дискурс також у сферу емпатії. Перед обличчям жорстокої, цинічної війни, що відбувається неподалік нашого кордону, травму якої ми щодня переживаємо з 24 лютого цього року, не лише в ЗМІ, а й у листуванні електронною поштою з нашими друзями чи в прямих повідомленнях про українських біженців, які шукають притулку в Польщі, бракує лише безтурботних заяв про метафізику, містику російської душі, справжня сутність якої виявляється в пияцтві. Невже травму першого перехідного десятиліття після розпаду СРСР треба звести до «виплат у бюстоношах» і «сорому росіян перед світом не просто п'яного, а й запійного Бориса Єльцина» і, як наслідок, перемоги Володимира Путіна на президентських виборах? Чи цей цинічний міф про сп'янілу стражденну російську душу, що знайшов багате відображення в російській літературі [13], може стати виправданням спочатку російського, потім радянського, а тепер пострадянського насильства з боку Росії? Я не

клад, «Kultura afektu – afekty w kulturze. Humanistyka po zwrocie afektywnym» (red. R. Nycz, A. Łebkowska, A. Dauksza. Warszawa, 2015).

[13] В українській літературі є також цілий ряд наративів про пиятику, нерідко написаних під впливом життєвих травм авторів (а цих травм ніколи не бракувало в Україні, <…> і в епоху системного переходу<…>, а також містики і метафізики<…> Я багато писала про це у своїй монографії «Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z posttotalitarną traumą» (Wojnowice; Wrocław, 2018, 2020)). Тут варто згадати, наприклад, прозу Олеся Ульяненка, Олега Лишеги, Юрія Андруховича, Олександра Ірванця, Юрка Іздрика, Володимира Рафєєнка, Любка Дереша. Цікавий підхід до проблеми представлений в антології «Жити-пити» (2013), що містить тексти таких сучасних українських авторів та авторок, як Оксана Забужко, Лариса Денисенко, Ірен Роздобудько, Наталка Шевченко, Галина Вдовиченко, Міла Іванцова, Наталка Сняданко, Євгенія Кононенко, Андрій Кокотюхи, Сергій Жадан. Це невеликий список. Але щоб вони були «всі пояснювальним виправданням, що все пояснює» для нападу на сусідні з Україною народи? Можливо, насправді українці п'ють менше за росіян, як зазначив у своєму тексті професор Клімович. Сьогодні Сергій Жадан у масово розбомбленому Харкові є одним з найактивніших волонтерів, які допомагають місцевим цивільним. Так само, як Андрій Любка в Ужгороді або Святослав Вакарчук, фронтмен рок-гурту «Океан Ельзи».

впевнена, що такого пояснення достатньо для українки, яку дванадцять годин ґвалтували російські солдати, яка пережила це звірство, і, як вона каже, мріє померти [14]. Досі пам'ятаю своє враження відрази після прочитання роману Михайла Лермонтова «Герой нашого часу» на першому курсі навчання, у якому головний герой Печорін з найлицемірнішою колоніальною вишуканістю «любовно» завойовує Белу, жительку підкореного російськими завойовниками Кавказу. Зрештою, Лермонтов дуже часто використовує у своїх текстах тему імперського зваблення і спокуси [15]. Вінцем у цій справі є його поема «Демон», над якою письменник працював більшу частину свого життя. Ці твори належать до традиційного освітнього канону в російських школах (і, як можна здогадатися, у всіх на світі русистиках), створюючи засади «великої російської культури». Інші приклади стосовно цього питання зацікавлені читачі можуть знайти більше в книзі Еви Томпсон «Трубадури імперії. Література російська і колоніалізм», виданій у Польщі у 2000 році, яку можна придбати через Інтернет, а також ознайомитися в електронному вигляді. У праці ґрунтовно обговорюється імперсько-колоніальний вимір творчості, крім уже згаданих авторів, таких самих «важковиків», як Олександр Пушкін, Лев Толстой, Олександр Солженіцин, Віктор Астаф'єв, а також легітимація їхнього імперського статусу заідеологізованим російським літературознавством і т. ін. Ознайо-

[14] Як писав Вольфґан Софскі, «вчинення акту насильства над людиною не закінчується моментом її поранення. Це накладає відбиток на решту життя жертви. Фізичні та духовні недоліки не є хворобою, а спустошенням людства. Насильство, страх і біль порівнюються жертвою зі смертю. Це не була чужа смерть, яка залишає лише прогалину в соціальній структурі, якій людина може протистояти. Це власна смерть, яка з цього моменту таїться в жертві. <…> Біль змушує відчувати те, чого ти не відчуваєш у момент смерті: нікчемність життя, руйнування свідомості, заперечення існування. Жертва дізнається про це у власному тілі. Відчуває, що вмирання почалося» (Idem, Traktat o przemocy / tłum. M. Adamski. Wrocław, 1999. S. 82).

[15] До текстів Лермонтова з еротизацією імперсько-колоніального насильства додамо твори «Мцирі» (1840), «Боярин Орша» (1842) чи «Ізмаїл-Бей» (1832).

мившись із працею американської славістки, заінтригований читач одразу зрозуміє, чому вона досі не перекладена в Росії: вона порушила сакральне табу. Росіяни можуть цензурувати свою російську душу лише самі і так, як вони самі вирішать, особливо за кордоном. Тут посилаюся на тексти постколоніальних професорів Олександра Еткінда та В'ячеслава Морозова (вони доступні як англійською, так і російською), на які розлогу критичну статтю польською мовою написав професор-славіст Богуслав Бакула з Познані [16].

Отже, зважаючи на те, що література має силу проєктувати можливі світи, цілком очевидно, що російська література, основу якої становить суміш насильства, жорстокого й цинічного націоналізму та імперіалізму проти Іншого, що є усталеним у некритичному ставленні низки поколінь через власні освітньо-культурні установи і, відповідно, не може сприяти постанню в уяві реципієнтів ненасильницького й антиімперського уявлення та осмислення світу і його визначальних стосунків. Ба більше, ці довготривало й горезвісно «принижені й ображені» за першої слушної нагоди прагнуть помститися, перетворившись із жертв на катів – тривале насильство спустошує людство (тут я особливо рекомендую оглянути фільм 2021 року української драматургині, сценаристки й режисерки Наталії Ворожбит «Погані дороги», присвячений операціям російського військового агресора на Донбасі).

А як література може «випередити» нашу реальність, нехай свідчать багатотисячні наклади творів сучасних російських авторів політичного фентезі, які виховані знову ж таки на «великій російській культурі», у якій знайдемо описи з «України в огні» 2022 року, наприклад, Григорія Савицького «Поле битви – Україна. Зламаний тризуб» (2009), або тексти Гліба Боброва, які пророкують підступний напад НАТО й інших західних прихильників на Росію та Україну. «Росія, захищаючи себе й українських братів від нападу ззовні й доморощеного бандеризму та фашизму, опікується всією Україною,

[16] Bakuła B. Rosyjska postkolonialna dyskusja w latach 2000–2018. URL : https://wuwr.pl/mpwr/article/view/13054.

тобто знову по-братськи поглинає її, особливо насолоджуючись завоюванням Криму і східних областей сусіда. Історичну перемогу святкують і росіяни, і українці» [17]. Ці твори ідеально гармоніюють з думкою провідних російських ідеологів Путіна – Владислава Суркова, Олександра Проханова, Михайла Юр'єва, о. Всеволода Чапліна, Федора Березіна, Олександра Дугіна та ін.

Отож, «велика російська література, культура» відповідальна за те, що сьогодні відбувається в Бучі, Ірпені, Бородянці, Гостомелі, Макарові, Чернігові, Маріуполі, Херсоні та ін. Власне там, як і раніше в Афганістані, Чечні, бачимо справжніх російських «героїв нашого часу»: вбивць, ґвалтівників, грабіжників, тисячі «дрібних (*мелких*) бісів», яким додають відваги літри вкраденого алкоголю для спланованого нападу на беззахисних цивільних осіб: дітей, літніх людей, жінок, для знищення чоловіків мобілізаційного віку, які могли б бути корисними українській армії. І моральна відповідальність однаково падає на весь російський народ, бо треба називати речі своїми іменами: людей в Україні вбиває не сам Володимир Путін і його оточення, а звичайні росіяни [18]. І не є жодним виправданням для скоєних військових злочинів постійні пояснення, що у війні в Україні беруть участь росіяни з далекої периферії Росії, а не із Санкт-Петербурга чи Москви (як легко зрозуміти, потенційно це могло б виявитися дуже шкідливим та соціально небезпечним). Не забуваймо, що жителі далекої російської периферії також є представниками російської нації, вихованими тією самою освітньою системою. Прийняття такої позиції є типово імперською позицією російської інтелігенції зі сто-

[17] Детальне обговорення цього питання міститься у великому нарисі професора Богуслава Бакули (див.: Бакула Б. Сучасне російське політичне фентезі щодо твору «*The Post-Soviet Politics of Utopia. Language, Fiction and Fantasy in Modern Russia*» / edited by Mikhail Suslov and Per-Arne Bodin. London; New York; Oxford; New Delhi; Sydney : I. B. Tauris, 2020. P. 329).

[18] Тут варто знову згадати Ханну Арендт та її працю «Ейхман в Єрусалимі. Справа про банальність зла» (1963). Про користь читання твору авторки «Коріння тоталітаризму» в контексті війни Росії проти України писала Анна Апплебаум зовсім недавно на сторінках видання «Gazeta Wyborcza».

личної еліти [19], яка трактує – згідно з внутрішньою колонізацією – неросійські народи зневажливо [20]. Тон виступу професора Клімовича нагадує мені інтонації допису за 21 березня в Telegram Антона Долініна, відомого російського кінокритика, який у березні цього року на знак протесту проти війни в Україні виїхав з Росії. Цей допис є відповіддю на глобальний бойкот російської культури, що став наслідком збройного нападу Росії на Україну і скерований до російського культурного середовища та має назву «Культура зміни і зміна культури» й начебто із симпатією до України. Проте зроблений він саме зі справжньою «імперською емпатією». Читаємо: «Російська культура вже багато років була для нас слушним виправданням. Так, ми не знаємо демократії, ми не поважаємо окремої людини, ми толеруємо приниження. Як у старому расистському анекдоті: "Зате які в нас гарні пісні". Можливо, наша культура стала причиною того, що Захід так довго терпів Путіна. І, можливо, ми самі з тієї самої причини його терпіли. Зрештою, Путін не надто ліз до культури. Ми натомість не лізли до його справ. Він заарештовує невинних – і ми біжимо на Куренціса. Він закриває телестанції – і ми йдемо в Третьяковську галерею на Врубеля. Він розганяє демонстрації – а ми йдемо в кіно, і не конче на Бондарчука, а радше на Звягінцева. Давайте зробимо перерву. Якщо коли-небудь у чомусь цінною була російська культура, в якій завжди було повно всяких імперських пройдисвітів, то це було милосердя, вміння звернути увагу на принижених і скривджених. Адже маленька людина – це термін із російської літератури, а не з Кафки. Заради того самого милосердя перестаньмо оплакувати скасовані прем'єри, вистави, концерти. Хоча б у той час, коли йде війна».

---

[19] Цікавою в цьому контексті є книга Аркадія Островського «Росія – велика вигадка» (пер. М. Завадзька. Варшава, 2022).

[20] Порівняйте, наприклад, дані опитування серед двадцятирічних про російський імперіалізм, яке було здійснене на самому початку війни, у 2014 році. Матеріали опубліковано польською мовою в журналі «Znak» (2014, № 712). Випуск присвячений імперському образу росіян.

Припускаю, що заради того самого милосердя до «маленької людини» була випущена російська ракета в натовп біженців, які очікували евакуації на залізничному вокзалі в Краматорську, позаяк на ньому був напис «діти» (будь ласка, не звинувачуйте в тому, що не знаю культурного значення терміна «маленька людина»). Аби не згадати про ту знамениту «одну дитячу сльозу» (яку також згадує Долінін у своєму дописі), яка мала б упасти з приводу якоїсь ідеї, то ця ідея – навіть якщо вона найвеличніша – має бути відкинута, – як устами Івана Карамазова проголошував Достоєвський... Що ж тоді з плачем українських дітей, зґвалтованих російськими солдатами, які виховуються в цій культурі милосердя? Або під час ґвалтування матерів у присутності цих дітей? Чи українське страждання й приниження має «інший вимір»? Чи, може, це твердження Достоєвського стосується лише страждань російської дитини?

Так само й у випадку із заявами Долініна, у яких замість заклику до активного протесту, хоча б у формі художнього мистецтва, проти війни в Україні йдеться про скасування закордонних прем'єр, виставок, концертів – «навіть у час, коли триває війна», як і у випадку риторики висловлювання професора Клімовича (серед інших і наведене пояснення тривалої травми через пияцтво Б. Єльцина (не згадуватиму зарплату в бюстоношах) у час «бандитських», як їх називають, 1990-х років; усупереч прикладам з найменш дослідженого в контексті суспільної психології транзитного десятиріччя – в українській літературі цей час переконливо зображено, зокрема, у ранній прозі Сергія Жадана чи в ранніх оповіданнях Євгенії Кононенко та ін.) йдеться про певний тип інтелектуальної чутливості, яка в ситуації війни вимагає найвищого реєстру емпатії щодо скривджених і принижених.

У ці дні, коли тисячі українців гинуть заради чергової «визвольної асиміляції» з великим російським народом, як переконує росіян та решту світу путінська пропаганда [21], можливо, до-

[21] Суть російської брехні дуже добре передають слова французького дослідника радянського часу Алена Безансона, який покликається на відому тезу Олексан-

речніше було б поміркувати не так над тим, що в нас й у світі вже дуже добре відоме й описане про Росію [22], як над тим, у якому дусі виросли покоління польських, і не лише, русистів, росієзнавців, а також різні симпатики російськості, позаяк вони не можуть чи не хочуть усвідомлювати, наскільки небезпечно руйнівний потенціал агресивного імперіалізму містить у собі «велика російська культура» (о, цей Чайковський і його увертюра «1812 рік», а може, Прокоф'єв і його монументальна опера «Війна і мир», яка пафосно вихваляє російську зброю... контекст створення обох творів мені дуже добре відомий; чи, можливо, антивоєнні радянські фільми, які поширювали культ радянської армії, що мужньо боролася з фашизмом... як вони стосуються нинішньої російської армії, яка бомбардує нібито «українських фашистів» – колишніх в'язнів нацистських концтаборів, на що влучно звертає увагу цитований Антон Долінін).

дра Солженіцина про брехню як суть комуністичної ідеології («Мистецтво брехні таке ж давнє, як і сама Росія»). Безансон пояснює це явище подвійною правдою росіян: «Є два слова в російській мові, які позначають її. *Правда* означає не тільки правду, але також праведність і послух Богові. Істина означає правду позитивну, фактичну, таку, яка виникає перед вашими очима і може бути перевіреною. *Істина* менш достойна, ніж *правда*. Не важливі ці спотворення загальної правди, *істини*, бо *правда* сяє над нею, як охорона. Саме так росіянам дозволено брехати чесно, щиро. Невідомо, де правда, бо відповідність слів і реальності, якою вона є і якою її уявляють, тобто те, що ми зазвичай називаємо правдою, може бути записаним у реєстр іншої, більш піднесеної правди» (див.: Безансон А. Свята Русь / пер. Л. Маслянка. Варшава, 2012. С. 36).

[22] Текст професора Клімовича передає знання, визнані у студіях совєтологічних не тільки ним самим, а й іншими досвідченими знавцями Росії та її душі. Скажімо, він покликається, наприклад, на такі авторитети, як професори Анджей де Лазарі чи Гжегож Пшебінда, чи на перекладеного в нас гарвардського совєтолога українського походження Сергія Плохія, або ж французького дослідника Алена Безансона; урешті, згадує у вступі Еву Томпсон (до речі, я рекомендую видану в нас у 2019 році її книгу «Зрозуміти Росію. Святе божевілля і російська література») та ін. Треба тільки мати охоту знайти їхні роботи, у яких вони подають довгі списки бібліографії, пропонованої для читання.

І нарешті найголовніше. Може здатися, що після досвіду Другої світової війни та гнітючої залежності від Радянського Союзу на значній частині європейського континенту в нас не повинно виникнути проблем побудови світу за принципом деколоніального поліуніверсуму, тобто справедливого світу, що складається з багатьох світів, що самовизначаються і самопредставляються – як на внутрішньому, так і на зовнішньому форумі – у повноцінному суб'єктивному полілозі, у якому досвід імперсько-колоніальних відносин передається голосом не гегемона, а багатовікового поневолення, не з метрополії / Росії, а з місця колонізації / України. Восьмий рік окупації України Росією має, урешті-решт, спонукати нас до деколоніальної інтелектуальної анархії, а в результаті – деколоніального «руйнування знань» (*epistemicide*) [23], метою якого є сходження з проторованих стежок мислення, унаслідок чого ми стали заручниками (нео)імперських російських дискурсів і наративів, створюючи свій афірмативний імідж на міжнародному рівні, і вітчизняний форум, навіть коли він піддається нібито критичній вівісекції, – адже, незважаючи на те, що він є звірячим агресором, він все одно займає левову частку уваги, яку, з моральної точки зору, можна було й потрібно було б спрямовувати на потерпілого. Справді, досить уже про болячки російської душі, якими ексгібіціоністськи протягом століть годувала нас «велика російська культура» через своїх творців та їхніх речників, зокрема вчених. Сьогодні велика роль ЗМІ та науково-популярних кіл у тому, щоб уміло й натхненно надати першість суверенній неросійській перспективі. Тоді ми побачимо, що світ, який розглядають і описують із цього погляду, аж ніяк не є менш привабливий, а геть

[23] У цій концепції я посилаюся на думку, висловлену Боавентурою де Соуза Сантосом у його праці (див.: Boaventura de Sousa Santos. The End of the Cognitive Empire. The Coming of Age of Epistemologies of The South. Durham, 2018). Дякую професорці Еві Бал за згадку про цей твір у її тексті (див.: Bal E. Od poddaństwa do poznawczej suwerenności. Perspektywy badań współczesnych praktyk wiedzotwórczych kultur lokalnych. URL : https://didaskalia.pl/pl/artykul/od-poddanstwa-do-poznawczej-suwerennosci).

навпаки: набагато цікавіший, тому що різноманітніший і зі значними якісними показниками, і може конкурувати із сучасними світовими тенденціями. Завдяки цьому типу ментальної стратегії можемо отримати нові знання щодо навколишнього світу, тієї частини континенту, котра сама для нас характерна, а отже, і знання про себе, за принципом, що ми пізнаємо себе найкраще, порівнюючи з Іншим; знання не лише про минуле чи сьогодення, а й, що найголовніше, про наше афірмативне проєктування справедливого майбутнього.

Зважаючи на вищесказане, раптом виявляється, що театр В. Меєрхольда не був унікальним культурним явищем (про що нас десятиліттями переконували), бо в той самий час у Києві та Харкові був геніальний Лесь Курбас, який створив власну оригінальну й сенсаційну театральну концепцію, і оскільки він не корився радянському режиму (на відміну від Меєрхольда, котрий співпрацював із владою, що насправді не допомогло, бо його розстріляли в лютому 1940 р.), той вирішив розправитися з ним якомога суворіше, не лише знецінивши його працю і його самого ще за життя, що завершилося розстрілом у таборі в лютому 1937 року, а й знищивши навіть пам'ять про Курбаса. Лише завдяки нечисленним уцілілим співробітникам Курбаса та їхній прозірливій превентивності вдалося зберегти та відтворити здобутки київського «Молодого театру», а потім і київсько-харківського театру «Березіль». Майже так само вчинили і з київськими неокласиками на чолі з видатним інтелектуалом, професором класичної філології Миколою Зеровим – у контексті їхньої творчості найкраща поезія російських акмеїстів просто блякне. Інтелектуально витончене поетичне мистецтво київських неокласиків було добре відоме польському читачеві міжвоєнного періоду завдяки рецензіям, дискусіям та перекладам письменників з кола «Скамандра». Але я не чула нині радіопередачі про трагічну долю неокласиків, на відміну, наприклад, від Осипа Мандельштама, життєві шляхи якого постають там неодноразово (особливо в програмі II PR). Також у контексті «героїчної» спроби збереження досягнення Осипа Мандельштама для нащадків його дружиною

Надією Мандельштам. Такої програми про зусилля дружини Миколи Зерова, аби не зникла пам'ять про її конгеніального чоловіка, у нас не з'явилося (чи українські зусилля менш цікаві? Менш важливі?). Як і про великого прозаїка 20-х років XX ст. Валер'яна Підмогильного, із цілковито екзистенційним романом «Місто» (укр. 1928 р.), яким, перекладеним російською мовою, могли насолоджуватися читачі всього СРСР, аж доки його автора в 1934 році не заарештували й не розстріляли в Соловецькому таборі в листопаді 1937 року. І не тільки в наших незавершених україністичних лекціях полягає причина власне відсутності цих постатей у свідомості сучасного польського реципієнта української культури, так само і не якість я маю на увазі – це тема для зовсім іншого тексту. Тож рухаємося далі. Скільки людей сьогодні знають про протопостмодерні тексти Майка Йогансена, написані до Другої світової війни? Про чудовий, що не поступається іншим культурам Європи, експресіонізм, драматургію Миколи Куліша? Або про незрівнянний поетичний політ творчості письменників з повоєнного емігрантського гуртка Мистецького українського руху (МУР)? Скільки людей у нас знають, що роботи Ольги Екстер, Олександра Архипенка, Анатолія Петрицького зберігаються в найкращих світових колекціях модернізму поряд з роботами найвидатніших світових митців, хоча часто все ж таки трапляється, що українці іменуються як радянські художники (sic!). Прикладів багато. Насправді кожна культурна епоха «великої російської культури» вимагає ретельної деколоніальної перевірки, яка б дозволила зрозуміти, як агресивна культурна політика Росії, а потім і Радянського Союзу віддавала перевагу – і в теорії, і в численній практиці – російським митцям (як усередині імперії, так і на закордонному форумі), нав'язливо затьмарюючи наративи та дискурси неросійських культур імперії або, можливо, привласнюючи їх, якщо вбачали в цьому свою імперську вигоду (наприклад, кіно Олександра Довженка). Тому, можливо, замість того, аби ще раз обговорювати на сторінках «Gazety Wyborczej», «як росіяни погано писали про себе» (стаття Павла

Смоленського, додамо до цього текст Марека Раджівона в полеміці з Тадеушем Клімовичем (останнім автором двічі), а також листи до редакції, наприклад, Кшиштофа Мєшковського, про необхідність захисту «російської культури, що страждає» від бомб остракізму, що масовано скидають на неї; Уршула Козьол, котра закликає схаменутися Юрія Адруховича, який висловлює свою думку про смертельне жало імперіалізму в російській культурі та ін.), давайте однозначно переведемо медіакросовер на вироблення нових смаків, уподобань та риторики [24], зосереджених першочергово на не менш захопливих царинах неросійських культур нашого регіону. У цьому контексті сьогодні ми, україністи, відіграємо важливу роль в ефективному донесенні доробку української культури до іноземного реципієнта: не лише через популяризацію знань про неї в суспільстві, через художній та науковий переклад, а й через високі та конкурентоспроможні стандарти українознавчих студій. Надати Україні, яка зараз палає у вогні, солідарну фінансову підтримку є моральним обов'язком різних рівнів інституцій Європейського Союзу, адже ще довго після закінчення війни цій країні буде потрібна довготривала й самовіддана допомога від нас. Благородним прикладом такого типу новоствореного польсько-українського сестринства є Фонд підтримки жінок та дівчат з України. Я гадаю, що наступний крок належить зробити нам – міжнародній українській дослідницькій спільноті. Час для трансдисциплінарної співпраці з Новою Україною. Нашими конструктивними дискурсами та починаннями в багатьох сферах наукової, культурної та соціальної діяльності в діалозі з нашими партнерами з України ми підтвердимо, що український культурний бренд є брендом сам

[24] Фантастичний приклад нової риторики проти збройного нападу Росії на Україну наводять у своїх колонках Енн Аплебаум та Іван Крастев. Останній, наприклад, у тексті, нещодавно опублікованому в GW «Dziś wszyscy, chcąc nie chcąc, żyjemy w świecie Putina» (4 березня 2022 року). Прикладом може бути також інтерв'ю Павла Смоленського з професором Ярославом Грицаком у «Newsweek» № 14/2022 під назвою «To jakaś rosyjska skaza».

по собі [25]. Тільки так можна запобігти «представленню» України світу путінським неоімперіалізмом. Інтелігент не беззахисний перед війною: його багнетом є гостре перо. Микола Хвильовий, про якого я згадувала на початку, знав про це дуже добре. Сьогодні, коли російський агресор знову прагне знищити українську націю, слова з його роману «Санаторійна зона» [26] набувають нової актуальності: «В добу горожанських воєн я – солдат революції, і моє перо – гострий багнет, який завше сторожко прислухається. Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь, і вона найде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. <…> Бо ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю й сестру Катрю, – я вже бачу перед собою нових невідомих людей, сильних, як леопард, прозірних, як "чека", і вільних, як воля».

Тому я переконана, що тих українців, які гинуть нині, їхні нащадки (з метою збереження національно-меморіальної тяглості як зі страченими поколіннями сталінського терору 1930-х років, так і

[25] Після написання цього тексту я натрапила на цікаву програму Міністерства культури та інформаційної політики України «Ukraine Now and Forever» щодо нового бачення культури, яка б консолідувала українське суспільство в умовах війни з російським агресором.

[26] Про антиутопічний універсалізм «Санаторійної зони», що належить до тих самих інтелектуальних сфер, що й «Поневолений розум» Чеслава Мілоша або «Ми» Євгенія Замятіна та «Запрошення на страту» Володимира Набокова, я писала у своєму тексті «Політична технологія тіла, або ж запрошення на страту бунтуючої людини в "Санаторійній зоні" Миколи Хвильового» (див.: Матусяк А. Політична технологія тіла, або ж Запрошення на страту бунтуючої людини в «Санаторійній зоні» Миколи Хвильового. *Slavia Orientalis*. 2009. № 4. С. 417–438). Можливо, нам знову буде потрібен режисерський авторитет такого штибу, як Агнєшка Холланд. Роман є, власне, готовим кіносценарієм, аби світ почув про трагедію покоління Миколи Хвильового, так само як і у випадку з фільмом «Obywatel Jones», який нагадує про трагедію українського Голодомору. Про силу роману свідчить той факт, що в 1991 році, тобто у переломний рік відновлення незалежності України, Олександр Муратов зняв за ним фільм під назвою «Танго смерті».

часів Другої світової війни) назвуть поколіннями «розстріляного відродження 3.0». Уже сьогодні усвідомлення цього зв'язку жертв радянського режиму 1941 року та сьогоднішньої російської агресії проти України висловив Юрій Андрухович у своїй публікації від 8 квітня 2022 року в газеті «Zbrucz» під назвою «Про кулі в потилицю», де читаємо: «Той факт, що росіяни в Бучі вбивали мирних жителів пропорційно кількості жертв з Дем'янового Лазу (хоча ні те, ні інше остаточно не встановлено), перетинається з іншою схожістю: дірками на потилиці. Черепи з Дем'янового Лазу та голови з Бучі є доказом тієї самої технології, яку діди й баби передали своїм онукам як свідчення великої культури. Онуки виявилися гідними спадкоємцями. Російська мова знає більш відповідне слово – послідовники [*последыши*].

Перед нами антисвіт з його традицією, антилюдство з його ритуалом. Перед нами дуже складна генетична спадковість. Дем'яновий Лаз і Буча походять з одного ланцюга смертей» [27].

Свій текст я присвячую всім українським науковцям і науковицям, які через кровожерного «дрібного біса» російської душі Володимира Путіна змушені були день у день відмовлятися від власних життєвих сценаріїв, які їм диктували їхні непокірні, антиімперіалістично налаштовані українські душі.

Вроцлав, 15 квітня 2022 р.

[27] Див.: https://zbruc.eu/node/111442 [доступ: 09.04.2022].

Віктор Даниленко
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст., Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

СУЧАСНА РОСІЯ: НОСТАЛЬГІЯ ЗА ІМПЕРІЄЮ ТА СПРОБИ ПОЛІТИЧНОГО Й КУЛЬТУРНОГО РЕВАНШУ

Росія історично виникла, формувалася й розвивалася як багатонаціональна колоніальна імперія. Такою вона залишається і нині. У її основі – великодержавний шовінізм, ідеологія та практика домінуючої російської нації, які просякнуті пригніченням і поневоленням інших. Культурний колоніалізм – реальність російського способу життя.

У сучасних умовах глобалізації багатонаціональність, національна багатоманітність Росії стали не джерелом саморозвитку держави, а внаслідок великодержавно-шовіністичної політики – гальмом її. Уже наприкінці XX ст. половина народів Росії втратила свої мови через асиміляцію. Рідна мова як мова навчання збереглася в Російській Федерації лише у 18 етносів, зокрема в ланках вище початкової школи – лише в чотирьох: Башкортостані, Татарстані, Туві та Якутії. Асиміляція досягла такого рівня, який дає підстави новітнім ідеологам «руского міра» стверджувати, що Росія за міжнародними стандартами є моноетнічною країною [1].

У XX ст. в Росії було здійснено дві спроби стати на демократичний шлях розвитку – після 1917 року і після 1991 року. Після повален-

[1] За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі : у 2 кн. / відп. ред. Валерій Смолій ; упоряд. Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : Кліо, 2022. Кн. 2. 800 с.

ня царизму на території Російської імперії в різний час природним шляхом постало близько 20 народних республік, зокрема Українська Народна Республіка, Далекосхідна Українська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка, що прагнули соборної єдності з материковою Україною. Водночас у Росії почали повсюдно з'являтися інститути громадянського суспільства. Російські більшовики різко зупинили цей процес, встановивши свою криваву диктатуру.

З постанням у 1991 році Російської Федерації як окремої держави в новому форматі виникло питання: яким шляхом іти далі – фундаментального консерватизму, який ідеалізував Росію до 1917 року? Чи продовжувати радянську ідеологію та практику? Чи перейти на позиції західного лібералізму? Були спроби відмовитися від традиційної політики великодержавного шовінізму. Усім пам'ятна фраза Б. Єльцина: «Берите столько суверенитета, сколько сможете проглотить», що прозвучала в Казані в 1990 році. Ці спроби також виявилися нереальними. 1990-ті роки схожі за внутрішньою логікою з 1920-ми: як Сталін прибирав з дороги суперників і рухав СРСР до одновладдя, так і єльцинська Росія в 1990-х роках рухалася від декларованої демократії до одновладдя: у 1993 році була прийнята нова конституція Росії, яка обґрунтовувала зверхпрезидентство; у 1996 році здійснені маніпуляції з виборцями Єльцина й відновлена модель «керованих виборів», і нарешті 1999 рік – призначення Путіна спадкоємцем і гарантом статус-кво [2].

Так, у нових умовах у Росії відродилося одновладдя. Як і в 1920-х роках, так і в 1990-х спроби модернізації Росії виявилися нереальними: не було ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Російське суспільство не готове до демократичних змін. У 1990-х роках Росія йшла шляхом поєднання в химерних формах усіх трьох названих варіацій існування.

Дотримуючись вікової російської традиції, Путін узявся за укріплення особистої влади. Передусім була підпорядкована його влас-

[2] Ткаченко В. «Путинизм»: шовинизм постсоветского реванша. Киев : Знання України, 2015. 115 с.

ній волі, контролю квазіколоніальна частина еліти, яка до того безперешкодно крала й виводила за межі країни капітали. Далі було поставлено під контроль ринок, оскільки глобалізований ринок, на його думку, шкодив державному суверенітету. Третім кроком стала нейтралізація так званих несвідомих елементів усередині російського суспільства: демократів, тих, хто мав нестандартне мислення, яке відрізнялося від офіційних поглядів, лібералів, учасників національно-визвольних рухів (татарського, кавказького, сибірського та ін.). Четвертим кроком було, за висловом російського диктатора, відновлення «цілісності історичного простору», уніфікація історії під бачення її вождем. «Вся наша історія без винятків повинна стати частиною російської ідентичності», – заявив Путін на засіданні клубу «Валдай» у 2013 році (див.: URL : www/rg.ru/printable/2013/09/19/stenogramma-site.html). Тобто й агресивні війни, і голодомори, і репресії, і чорносотенні погроми кримських татар та українців у Криму, і тактика «випаленої землі» в Україні – складові російської ідентичності. Сьогодні це все виявляється на тлі того, що правляча верхівка Росії наочно довела свою неспроможність у світовій конкурентній боротьбі на ниві сучасних технологій, не досягла будь-яких успіхів у модернізації російської глибинки й виявилася нездатною навіть освоїти природні багатства Сибіру та Далекого Сходу.

Трансформація в російському суспільстві шовіністичних ідей, укладених у новітнє наповнення формули «самодержавіє – православіє – народность», зумовила претензії Росії на світове лідерство в утвердженні моральності та духовних цінностей. І це прагнення стократно підсилювалося фактичним програшем Росією «холодної війни», а за великим рахунком і Другої світової війни. Німеччина була переможена у війні, але що одержано в підсумку? Німці об'єднали країну, відбудували й розвинули модерну економіку, забезпечили високий рівень і довготривалість (понад 80 р.) життя свого населення, здобули світовий морально-психологічний та політико-дипломатичний авторитет… Росіяни ж розвалили так званий соціа-

лістичний табір, розвалили ними ж штучно створений Радянський Союз, розвалюють сьогодні своєю агресією багатонаціональну Росію, культивуючи й далі великодержавний шовінізм. Економіка, за наявності колосальних природних ресурсів, – примітивно-архаїчна, рівень, якість і тривалість життя – на показниках відсталих країн, світовий авторитет – лише на силі зброї, хоча й та виявилася далекою від сучасної.

Росія програла і «гарячу», і «холодну війну», а водночас, і це головне, цивілізаційну гонку демократії на всіх фронтах: політичному, економічному, науково-технічному, культурному, морально-психологічному тощо.

Великодержавно-шовіністичний дурман «внутрішньоросійського» життя, втрата уявного світового лідерства як частини біполярної єдності, прагнення не допустити зміщення від Росії центру біполярності та відсунення на периферію світового протистояння породили в російської правлячої верхівки прагнення взяти реванш за втрачені позиції, втрачені загарбані території.

Ці тенденції явно чи неявно з'явилися і в інших країнах. Чому Угорщина підтримує Росію? Не лише через потрібну їй нафту та газ. В Угорщині є сили, які також вважають, що розпад у свій час Австро-Угорщини – це велика геополітична катастрофа XX ст., і прагнуть до відновлення «Великої Угорщини», повернення всіх так званих земель корони святого Стефана. Тож і поглядають з корисливим інтересом на українське Закарпаття, морські порти Хорватії, Трансильванію, Воєводщину. Росія розбудила реваншизм у Європі та світі, і якщо не присікти його, то не тільки названі, але й османські чи італійські ельзаси і лотарингії «спливуть» на історичну поверхню. А там, природно, дійде й до Росії, і неминуче постане питання про Калінінград, Карелію, Курили, Примор'я, Забайкалля та інші території.

Нині найбільший інтерес для Росії становить Україна – «історичне серце Росії», за твердженням її реваншистських ідеологів. Заради її повернення до свого складу Росія пішла відкритою загарбницькою

війною проти «братнього» народу. Серед причин російсько-української війни аналітики називають політичні, психологічні, технічні, але в їх основі – передусім причини історичні. Надання Українській церкві Томосу, а Україні – безвізу та європейської перспективи, по суті, «обнулило» Росію, позбавило її історичного минулого та панорамного майбутнього, продемонструвало світу, що саме Україна-Русь стояла біля витоків утворення Росії, була основним рушієм трансформування Московського царства в імперію, упродовж віків становила для неї джерело розвитку. І її втрата для Росії – катастрофа. «Україна, виходячи з Росії, – зауважує авторитетна російська політологиня Лілія Шевцова, – перетворює її, Росію, в Московію». «Росія без України і її культури – це "Північна Русь", монголо-татарська за своєю сутністю», – наголошував В. Вернадський і тому найбільше боявся відриву України від Росії [3]. По суті, Росія втратила вкрадену нею історію. Тому історія стала зброєю… Укорінені в російській ментальності антиукраїнські ідеологеми та реваншистські прагнення денацифікувати Україну, тобто знищити її ідентичність, деєвропеїзувати, повернути до складу Росії, визначають зміст української зовнішньої політики Російської Федерації.

Отже, великодержавний шовінізм, що позбавив Росію внутрішніх потенцій для саморозвитку, втрата нею історії та історичної перспективи, світового лідерства, програш у «холодній війні» стали одними з найважливіших причин російського реваншизму на пострадянському просторі та в глобалізованому світі, що перебуває в транзитному стані. Парадигма міжнародних відносин нині безповоротно змінюється. Реально існує кілька контраверсійних альтернатив, формальних або неформальних коаліцій, об'єднань, центрів. Однополярний світ неможливий, нереальний і неприродний. Біполярій *Росія – США* явно завершується. Росія втрачає позиції – економічні, військово-політичні, культурно-духовні, відходить на другий план, за межі біполярного протистояння. Звід-

[3] Даниленко В. Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. Київ : Парламентське видавництво, 2019. 512 с.

си – прагнення зберегти за собою минулу першість. Однак Росія не пропонує привабливої і прийнятної для інших моделі майбутнього, а здійснює агресію, прагне досягти мети через «примус до врахування своєї вагомості». «Світ, який не визнав величі Росії, не може існувати», – заявляють деякі російські ідеологи і пропагандисти. У сучасному світі це нереально й безперспективно. Прагнення реваншу Росії в Україні може поставити крапку на її існуванні загалом як держави, принаймні в тій її формі, у якій вона існує сьогодні.

Однією з причин краху російської державності цілком може бути визнане культурне самовбивство. Російська імперіалістична культура, побудована на крадених цінностях, історії, привласнених іменах і прославленні війни, не може бути фундаментом державності.

Який урок з нинішньої ситуації має винести Україна?

Він один, але фундаментальний: Україна повинна перемогти в цій війні, яка має для неї екзистенційний характер, і досягти всебічної емансипації, незалежного, рівноправно-паралельного існування двох світів – українського та російського, двох держав і двох народів. Для цього Україні потрібно не тільки перемогти у війні, але й здійснити, крім декомунізації та дерусифікації, глибоку деколонізацію свідомості українців, економічного, політичного й культурного життя України.

Олександр Лисенко
доктор історичних наук, професор, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

НЕВТІШНІ ДІАГНОЗИ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЛІ ВІЙНИ

Війна Росії проти України 2014–2022 років є універсальним індикатором морального здоров'я росіян. Той факт, що більша частина інтелектуальної і культурної еліти РФ виправдовує політику Путіна і його камарильї, є незаперечним діагнозом її задавненої хронічної недуги, що називається «рашизмом». Діагностуючи стан сучасної російської культури, неможливо відокремити її від суспільно-політичних процесів останніх трьох десятиліть. Період «первісного накопичення капіталу» в Росії у 1990-х роках XX ст. супроводжувався поширенням ліберально-демократичних ідей. Однак вони так і не проросли паростками справжньої демократії та цивілізованого «вільного ринку». Не тільки для російської правлячої верхівки, а й для суспільства виявилися органічно придатнішими авторитарні форми влади. Тому в Росії переосмислення та відмова від спадщини тоталітарного минулого відбулися лише в тонкому прошарку інтелектуалів завдяки літературі й окремим художнім і документальним фільмам.

Французький філософ А. Безансон стосовно цього зазначив, що в Росії зробили все, аби уникнути «радикального, офіційного вигнання комуністичної ідеї, дотримуючись принципу *damnatio memoriae* [1] свого комуністичного минулого. <…> Зануреним в абсолютну брехню комунізму, кільком героям-дисидентам удалося зберегти

[1] Прокляття пам'яті (латин.).

чисті серця, позаяк брехня стала очевидною. Зараз вони занурені в суміш. Їхні старі вороги розмовляють так, як вони. Їм не вдається сказати правду, бо вже не знають, що це таке. Вони корумпують небрехунів, затягуючи їх на ґрунт, який уважають спільним, але який таким не є. Романісти і кіносценаристи створюють любовні історії на тлі природних пейзажів. Вони намагаються показати тривоги молоді, труднощі життя, прагнення до трансцедентальності, містичні переживання. Але закрадається підозра, що мета цього – змушувати й надалі споживача тих історій вірити в те, що він є таким самим, будучи іншим. Проникливий західний спостерігач замислюється, чи не є неореалізм нинішніх російських кінофільмів і телепередач ще фальшивішим, ніж соцреалізм давніх часів. І чи не є традиційна в Росії насолода обдурювати іноземців ще більшою, ніж раніше?» [2].

А. Безансон убачає витоки російського імперіалізму / рашизму в слов'янофільській доктрині, концепті богообраності російського народу. Характеризуючи творчість Пушкіна, Гоголя, Достоєвського, Тютчева, Солженіцина, а також погляди Киреєвського, Аксакова, Соловйова, Хом'якова, Данилевського, Леонтьєва, учений простежує в них ідеї, що формували філософсько-екзистенційне підґрунтя рашизму. Однак він не забув і про М. Салтикова-Щедріна, який щиро переймався «родовими травмами» російського соціуму та держави й гостро їх викривав.

У багатьох російських митцях дивним чином співіснують високе почуття прекрасного, глибоке проникнення в лабіринти людської душі, прагнення наблизитися до людського ідеалу, з одного боку, і гідна подиву залежність від влади (що слід уважати інерційним рудиментом радянської епохи), схильність до кон'юнктурщини та великоросійський сантимент – з іншого. Перефразовуючи один відомий афоризм, про багатьох відомих російських літераторів, музикантів, діячів кіно можна сказати: «Пошкреби митця і побачиш шовініста / імперіаліста». При цьому йдеться не про іманентну

[2] Безансон А. Свята Русь / пер. з фр. Т. Марусика. Київ : Кліо, 2017.

властивість етнічних росіян. У плавильному тиглі російського авторитаризму-тоталітаризму рашистами стають представники різних етнічних груп: українці, білоруси, євреї, грузини, вірмени, татари та ін. Усіх їх поєднує великодержавний шовінізм та хвороблива ностальгія за потужною державою, що вирішує долю світу.

Яскравим прикладом такого представника сучасної елітарної російської культури є Нікіта Міхалков [3]. Син автора слів гімну СРСР і Російської Федерації С. Міхалкова Нікіта став оскароносним кінорежисером, котрий багато в чому визначає тенденції розвитку сучасного кіномистецтва в Росії. Знявши чимало непересічних стрічок, зокрема і «Стомлені сонцем», митець продемонстрував чудове розуміння природи й наслідків тоталітаризму. Здавалося б, світовий культурний простір, у якому останніми десятиліттями перебував Н. Міхалков, мав би сприяти скепсису у сприйнятті російської дійсності та путінізму. Однак він так і не зміг піднятися над великодержавним сприйняттям минулого і сьогодення. Залишаючись відвертим прихильником Путіна, Н. Міхалков ностальгує за «сильною рукою» для Росії, адже десь глибоко всередині (а можливо, на підсвідомості) не уявляє інших способів утримати ситуацію в країні та її позиції і вплив у центрально-східноєвропейському регіоні. У своїх публічних виступах Н. Міхалков відверто висловлював рашистські погляди й підтримку нинішньому режимові. Та нещодавно він виконав найгіршу роль у своєму житті. З усього видно, що сценарій цього принизливо-огидного «дійства» писав не він. Такого розгубленого, жалюгідного Міхалкова ми ще не бачили. Не допомогли ні акторський талант, ні вроджена самовпевненість. Режисер на камеру спробував щось пробелькотіти про «бактеріологічну зброю», яка нібито виробляється в Україні та завдяки птахам спрямовується на територію Росії. Ганебнішої картини годі уявити! Певно, у ці хвилини в мільйонів шанувальників його таланту стало на одного кумира менше.

---

[3] Російський кінорежисер Микита Сергійович Михалков.

Ще більш інтегрований у світовий мистецький ареал брат Нікіти Андрон Кончаловський в одному зі своїх інтерв'ю розмірковував про те, що Україна розташована між візантійським і римським / латинським світом, а тому «мусить» до когось «прихилитися». Йому, як і більшості російських «лібералів», чомусь ніби не відомо, що українці давно зробили свій цивілізаційний вибір на користь не вузьких рамок, що визначаються конфесійними центрами, а значно ширшими культурними та аксіологічними маркерами. Уперше – після падіння російської імперії на початку XX ст., удруге – після розвалу радянської імперії.

Криза російської культури особливо рельєфно виявляється в її популярному форматі. Попередні покоління захоплювалися В. Висоцьким, Б. Окуджавою, Ю. Візбором, В. Цоєм, «самвидавом». Відраза до цензурованого мистецького продукту та «вільнодумство» вважалися неофіційними чеснотами.

Натомість культурні процеси в сучасній Росії віддзеркалює тенденція «на пониження». Масова культура / попарт опустилася до такого рівня, що стосовно неї неможливо вжити термін «стандарт». У ній виразно простежуються дві риси: знецінення естетичних параметрів і відверта кон'юнктурщина (як ринкова, так і політична). Як правило, такі явища притаманні культурі авторитарних і тоталітарних країн.

Незначна частина мистецької еліти, яка все розуміє і критично налаштована проти рашиської політики, змушена перебувати у внутрішній еміграції або залишати батьківщину. Тендітна Л. Ахеджакова виявилася однією з небагатьох, хто і в 2014-му, і в 2022 році відкрито висловив свою позицію несприйняття путінізму. Постійних погроз і морального тиску зазнає музикант А. Макаревич. Стриману позицію щодо вакханалії мілітаризму в країні посів Ю. Шевчук, який не підтримує війни. Нині під загрозою арешту перебуває принциповий супротивник путінського режиму непримиренний А. Невзоров. А скільки ще талановитих людей з незаплямованим сумлінням виїхали з країни!

CXXIV

Тим часом десятки «співців» режиму намагаються загорнути в яскраві оболонки патріотизму творчий пустоцвіт, попсові «метелики»-одноденки, створені на догоду кремлівському «паханові». О. Газманов, група «Любе», П. Гагаріна, Д. Пєвцов та багато інших виконавців, акторів, літераторів, художників не змогли подолати спокуси пристосуванства і за 30 срібняків продають душу бункерному тиранові, який упевненою рукою веде російський народ у морок минулого. Палка прихильниця «русского міра» Ю. Чичеріна допомагала своїм співвітчизникам-окупантам зрізати державний прапор України в Енергодарі. Дехто не може подолати в собі потреби бути «ряженим» як, наприклад, кіноактор І. Охлобистін, котрий одягнув священницьку рясу, але став не душпастирем, а знавіснілим «кликушею». У Росії є також чимало відвертих «відморозків» на кшталт актора М. Порєченкова, який під час війни на Донбасі приїздив на «людське сафарі» постріляти й потішити своє нице марнославство. Усі вони рано чи пізно нестимуть кримінальну та моральну відповідальність за свої дії.

Ці та багато інших фактів є незаперечним свідченням дії компенсаторного механізму: ресентимент, фактично невиправдані сподівання російської інтелігенції на швидкий прогрес та лідируючі позиції Росії у світі заміщуються міфологізованими конструктами, апеляцією до славетного минулого, необґрунтованими претензіями до інших народів і держав, прихованою і відкритою ксенофобією, «побєдобєсієм», мілітаризацією свідомості, пошуком винних в інших, а не в собі.

Втрата духовних сенсорів, що безпомилково вказують межу між Добром і Злом, осліплення скороминучою популярністю та заробітками, світоглядно-інтелектуальна обмеженість усе глибше затягують російську культурну еліту в багно рашизму.

Росія залишається без тих, хто брав на себе культурно-духовну санацію суспільства і вказував на вихід з манівців кремлівської політики. Від початку до кінця 2022 року з країни, за різними оцінками, виїхало від 500 до 700 тис. осіб (до речі, вони вивезли 13 млрд до-

ларів своїх статків), причому представники бізнес-класу становлять серед них незначну частку. Більшість емігрантів – це якраз представники інтелектуального середовища. Кількість таких людей зростає і може сягнути 1 млн осіб. І без того тонкий прошарок тих, хто визначає культурне та інтелектуальне обличчя держави, стає критично малим.

У 1984 році, напередодні горбачовських «перебудови, демократизації і гласності», на екрани вийшла психологічна кінодрама Т. Абуладзе «Покаяння», що справила ефект внутрішньої моральної бомби та культурного шоку. Очікувалося, що картина стане передвісником та прологом просвітлення й духовного очищення радянського суспільства. Російська інтелігенція після чергового «осяяння» «рвала на собі косоворотки», відхрещуючись від токсичної, смертоносної спадщини сталінізму. Та справжнього каяття не відбулося. Минув час, і вона знову знайшла свої «граблі», багато в чому власноруч сконструювавши нинішню ситуацію. Запозичивши зовнішні атрибути новітніх культурних практик, російська інтелігенція так і не пережила глибокого внутрішнього катарсису та переродження. Висока російська культура не стала органічною частиною масової свідомості та духовності. Зашитий у ментальній матриці рашизм продовжує чинити свою згубну дію.

Більшість сучасних росіян потребують не культури, а культу. Навіть масова культура, яку вони споживають, просякнута культом сили і смерті. Так стається, коли традиційні чи класичні культурні символи та спонуки нівелюються нав'язаними пропагандою ерзацсенсами й псевдокультурними орієнтирами, спрощена форма яких придатна для сприйняття «глибинною масою». У Росії 1990-х – початку 2000-х культура стала служити спочатку олігархату, а згодом ще й політичному класу. А як же «глибинні маси»? Вони отримували свою пайку «культпродукту» – нескінченні кримінальні та мелодраматичні (бразильські поступилися місцем імпортозаміщеним російським) серіали, що заступили художню літературу, живопис, музейні та виставкові експозиції і навіть, на диво, живучий театр.

І саме в кіно пересічним росіянам «підказують» ціннісні та моральні орієнтири, моделі індивідуальної та групової поведінки, корпоративної етики.

«У чому правда?» – допитується в інших учасників кінодійства «Брат» головний герой стрічки. І коли ми чуємо відповіді на це запитання з вуст «інженерів людських душ» і попідолів російського маскульту, стає моторошно від того, як тканина уславленого полотна класичної російської культури поточена міллю пристосуванства, морального конформізму й відвертого шовінізму, примату зверхності всього російського над загальнолюдськими цінностями, що презирливо маргіналізуються тавром «західний» – майже синонімом другорядного, зіпсованого, порочного.

У російському інформаційно-культурному просторі існує ще один вимір, у якому живуть представники інтелектуального середовища і «публіки, що читає». Саме цей сегмент російського суспільства перебуває під «перехресним вогнем» журналістів, публіцистів та літераторів. За словами українського письменника Д. Капранова, щороку в Росії видається близько 100 тис. назв книжок, тобто 300–500 щодня [4]! У цьому велетенському потоці «мейнстрим» в останні десятиліття формують не детективи і «дамські» романи, а яскраві гостраполемічні опуси імперського й шовіністичного змісту. І тут мова йде не про кількість прихильників певних жанрів, а про ступінь впливу інформаційного продукту на свідомість та моделі поведінки росіян. Якщо «глибинний народ» чи «болото» (за визначенням самих російських інтелектуалів) узагалі нічого не читає, то світогляд і політичні орієнтири освічених громадян країни конструюють якраз книги на кшталт: «Новороссия. Восставшая из пепла»; «Украина – вечная руина» Л. Вершиніна; «Карать карателей. Хроника русской весны» Є. Холмогорова; «Украинский фронт». Красные звезды над

[4] Лащенко Олександр. Російські письменники за Путіна, «Кримнаш» і ще мають до нас претензії – Червак про «чорний список» книжок. *Політика*. 2015. 13 серпня. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/27187693.html (дата звернення 8.07.2023).

майданом» Ф. Березіна; «Поле боя – Украина». «Сломанный трезубец» Г. Савицького; «Украина в огне. Эпоха мертворожденных» Г. Боброва та багато інших. Парадоксальним, на перший погляд, виглядає той факт, що і перші, і другі поєднані однаковими ментальними стереотипами та ідеологічними орієнтирами. Насправді для Росії це цілком органічний процес, оскільки остаточну конфігурацію матриці, що програмує світогляд сучасного росіянина, є телебачення з його гіперідеологічним навантаженням. Поєднання політичних меседжів Кремля з ідеологічними постулатами рашизму, настроями та психологією маргінальної частини населення, спеціальними інформаційно-психологічними операціями спецслужб дають на виході гримучу суміш, з якою українці безпосередньо зіткнулися 2014 року і яка оприявнила всю свою брутально-варварську сутність після початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну. Поведінка російських окупантів у захоплених українських регіонах, реакція більшості росіян на війну переконливо засвідчили важкі діагнози «великої російської культури» та всього російського суспільства, яке позбавили здатності розрізняти Добро і Зло та моральних запобіжників.

Однією з найважливіших «скреп» «руссского міра» позиціонується колись авторитетна Російська православна церква. Сталін перетворив її на одержавлену інституцію, а Путін – на частину державного апарату. Замість того, аби опікуватися духовним здоров'ям росіян, РПЦ на чолі з патріархом Кірілом [5] стала ідеологічним підрозділом Кремля з усіма відомими наслідками такої «симфонії». Аналізуючи місце РПЦ в Російській державі та суспільстві, опальний Андрій Кураєв (він чи не краще за інших знає закулісся московської патріархії), в одному з інтерв'ю зазначив: «У будь-якому випадку не можна сказати, що православна церква – жертва телевізійної пропаганди, вона значною мірою – її батько. Це ідея, що Захід – проти нас, що це – пристанище сатанізму, темноти духо-

[5] Патріарх Кирило (Володимир Гундяєв).

вної. «Матінка» одного зі священників з російської «глибинки» написала пісню, у якій були такі слова: «Весь мир поднимается за сатаной на Русь для последней облавы». Жанна Бичевська, виконавиця міського фольклору у 1980-х роках, у 1990-х стала співати такі слова свого чоловіка: «Мы врага настигнем по его же следу и порвем на клочья, Господа хваля!» [6].

***

Творча та інтелектуальна еліта, за визначенням, покликана обстоювати традиційні загальнолюдські цінності й генерувати нові ідеї та горизонти наукового, культурного, соціального поступу. У зв'язку із цим виникає низка питань: Що ж російська інтелігенція запропонувала своєму суспільству за останні 30 років? Який культурний проєкт мав би стати «дорожньою картою» цивілізаційної інтеграції росіян до світового співтовариства? Якою є сучасна «російська ідея»? Чому за цей час так і не вдалося переформатувати ментальний код пересічних росіян на толерантне сприйняття загальнолюдських цінностей і демократичних свобод? Ці та інші питання залишаються без відповіді, хоча рано чи пізно їх потрібно буде шукати самим росіянам. На жаль, нині ситуація нагадує численні карикатурні парафрази відомої картини, на якій зображено незрячого поводиря, що веде сліпий натовп до прірви.

Що ще має статися з Росією, аби інтелігенція повернула собі втрачену й забуту місію навертати суспільство на магістральні шляхи буття?

---

[6] Поживем – увидим. С А. Кураевым. *Новая газета Европы*. URL : https://boosty.to/novayagazeta – eu (дата звернення 30.06.2023).

Володимир Скляр
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0020-5973

УКРАЇНСЬКА ЛЮДНІСТЬ У ЧАСИ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ (за матеріалами Харківщини)

Масові міграційні процеси є одним з негативних наслідків російської агресії в Україну, поряд із загибеллю військових та мирних жителів, знищенням десятків міст і сіл, руйнуванням енергетичної та транспортної інфраструктури. Дослідження цих процесів є досить важливим не лише для демографів, соціологів та економістів, але й для істориків та етнологів. Зокрема, цій проблематиці було присвячено науковий семінар «Українська еміграція та міграційні процеси в Україні як результат сучасної російсько-української війни та їхні наслідки для етнополітичного, соціально-економічного, демографічного і мовно-культурного розвитку держави», який було проведено 23 травня 2023 року в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України [1].

Актуальним є дослідження регіональних відмінностей міграційних процесів протягом 2022–2023 років. Найбільш повну інформацію про ці процеси в Харківській області, зокрема, і про чисельність та територіальне розміщення вимушених переселенців (внутрішньо

[1] Див.: URL : https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2340&Itemid=508.

переміщених осіб) надавала Харківська обласна військово-цивільна адміністрація [2].

Харківщина – один з головних напрямів російської агресії в Україну, як у 2014 році, так і у 2022-му. На території області до цього часу продовжуються бойові дії (Дворічанська громада Куп'янського р-ну). Попри прифронтове становище, Харківщина стала навесні 2022 року і залишається у 2023 році одним з найбільших осередків розміщення в Україні вимушених переселенців, які отримали статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Велика кількість мешканців Харківщини, насамперед жінок і дітей, змушені були шукати притулку не лише в інших областях України, але й за кордоном, опинившись фактично в статусі біженців, переважно в країнах Європейського Союзу.

Директорка Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України академік Е. М. Лібанова запропонувала замість словосполучення «українські біженці» вживати слушний термін «втікачі від війни», виокремлюючи їх від представників української трудової міграції, яка була до 24 лютого 2022 року [3]. Однак варто зазначити, що й серед «втікачів від війни» є також досить багато трудових мігрантів. Насамперед з областей, що мали менші ризики загрози від російської агресії (західних та центральних), мешканці яких скористалися можливістю влаштуватися на роботу за кордоном. З іншого боку, частина трудових мігрантів, які виїхали за кордон до 24 лютого 2022 року, особливо вихідці з областей, що опинилися під загрозою російської агресії чи були окуповані в перший місяць інтервенції, перетворилися на «втікачів від війни», бо не могли повернутися до рідних осель. Тому розподіл українців за кордоном на трудових мігрантів та «втікачів від війни» є досить

[2] Див.: URL : https://kharkivoda.gov.ua/.

[3] Інтерв'ю академіка Елли Лібанової (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України) медійній платформі «РБК-Україна». URL : https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10010 (дата звернення 20.05.2023 р.).

умовним. Варто зазначити також, що вже навесні 2022 року десятки тисяч чоловіків повернулися в Україну з-за кордону, щоб стати до лав ЗСУ.

До того ж, чим тривалішою буде війна, тим більше «втікачів від війни» перетворюватимуться на трудових мігрантів, особливо з числа тих, хто успішно адаптувався до нового для них середовища і не збирається повертатися в Україну. А це означає нові демографічні втрати для українців. За прогнозами Е. М. Лібанової, «В Україну повернеться половина втікачів від війни» [4]. Варто також додати, що «втікачами від війни» цілком логічно можна вважати і вимушених переселенців у межах України.

Російська агресія на територію України, яка розпочалася ще 20 лютого 2014 року, призвела до окупації Криму та частин Донецької і Луганської областей навесні й улітку того самого року. Тоді ж розпочалися міграційні процеси із цих теренів на вільну територію України. Спроба захопити навесні 2014 року Харків та інші міста Сходу й Півдня України провалилися. З літа 2014 року до Харкова переселилися тисячі осіб, насамперед з Донецької та Луганської областей, які не хотіли жити під російською окупацією.

24 лютого 2022 року о 4 год. 45 хв. розпочався ракетно-артилерійський обстріл Харкова, і вже об 11 год. російські загарбники опинилися на кільцевій дорозі на півночі та на північному сході міста, яке вони планували захопити за 2 дні [5]. Відстань від Харкова до кордону не перевищує 40 км автошляхами, а навпрошки – не більше 30 км. 25–27 лютого російські диверсійні групи спробували з трьох боків зайти та захопити місто, але були вщент розгромлені на вулиці Шевченка (що дуже символічно!). Після цього розпочалися масо-

---

[4] Лібанова Е. М. В Україну повернеться принаймні половина втікачів від війни. URL : https://www.rbc.ua/rus/news/ella-libanova-ukrayinu-povernetsya-prinaymni-1681912490.html (дата звернення 17.05.2023 р.).

[5] Нечепоренко О. Нескорене місто. Як вдалося захистити Харків, не допустити окупації? URL : https://www.radiosvoboda.org/a/kharkiv-viyna-lyutyy-2022/32284813.html (дата звернення 18.05.2023 р.).

ві ракетно-артилерійські обстріли та авіаційні бомбардування, що призвело до руйнування житла та інфраструктури міста.

1 березня 2022 року під ракетними обстрілами опинився центр Харкова – було зруйновано будинок Обласної адміністрації. Найбільш постраждали від обстрілів північно-східні та північні частини Харкова (насамперед Північна Салтівка, П'ятихатки та Велика Данилівка). До кінця березня наступ агресора в Харківській області було зупинено героїчним спротивом ЗСУ, у тому числі й Харківської територіальної оборони.

21 березня 2022 року Президент України Володимир Зеленський підписав Указ про відзнаку «Місто-герой України», який визначає оформлення й підстави «для відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст». Серед міст, які першими отримали цей статус, був і Харків. 22 березня 2022 року цю відзнаку Президент України вручив міському голові Ігорю Терехову [6].

Просування росіян на теренах Харківщини було зупинено ще на початку квітня 2022 року, за винятком Ізюмського напрямку, де продовжувався наступ росіян у бік Слов'янська ще протягом весни та літа. Із семи великих районів Харківщини навесні 2022 року повністю чи частково були окуповані 5 (близько 40 % площі області): у тому числі Куп'янський повністю, більшість теренів Ізюмського та Чугуївського районів, а також північні частини Богодухівського й Харківського районів.

Під окупацією до вересня 2022 року опинилися нові районні центри Ізюм та Куп'янськ, колишні районні центри (до 2020 року) міста Балаклія і Вовчанськ, селища міського типу Борова, Великий Бурлук, Дворічна та Шевченкове. Фактично на лінії фронту, окрім Харкова, перебували районний центр Чугуїв, колишні районні центри Барвінкове та Дергачі, селища міського типу Золочів і Печеніги.

[6] Зеленський вручив меру Харкова відзнаку «Місто-герой України». URL : https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenksyi-kharkiv-misto-heroi/32329924.html (дата звернення 16.05.2023 р.).

Не окупованими залишалися Красноградський район, який межує з Полтавщиною, та Лозівський, що межує з Дніпропетровщиною. Однак під ракетними обстрілами перебували Лозова, Красноград, Богодухів, розташовані на значній відстані від обласного центру, а також Люботин і Мерефа, розташовані на заході та півдні від Харкова.

Варто зазначити, що українсько-російський кордон розташований значно південніше, ніж межі українських етнічних земель (Північна Слобожанщина), де ще за переписом 1926 року переважну більшість серед усього населення становили українці. Зокрема, Суджа – колишнє сотенне містечко Сумського полку – нині є районним центром Курської області, а Грайворон – колишнє сотенне містечко Охтирського полку – нині районний центр Бєлгородської області. До того ж весь південь Воронезької області та східні терени Бєлгородської належали до Острогозького слобідського полку. За межами України нині залишилося більше третини території історичної Слобожанщини, яка простягнулася від Псла на заході до Дону на сході. Історію розвитку українського руху на теренах, які опинилися за межами УСРР, у тому числі й Північна Слобожанщина, у 20-х – на початку 30-х років XX ст. викладено в праці сучасного українського історика Володимира Сергійчука [7].

Україна не претендує на колишні українські етнічні землі, але й відкидає будь-які імперські наміри російських загарбників щодо території України в межах 1991 року. Заселення українцями теренів Слобідської України та історія п'яти слобідських полків відображена в праці учня Володимира Антоновича видатного історика Дмитра Багалія [8].

До травня 2022 року війська агресора були ще на околицях міста, а потім їх відігнали на 15–20 км на північ та на схід від Харкова. У ве-

[7] Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ : Українська видавнича спілка, 2000. 331 с.

[8] Багалій Д. І. Історія Слобідської України : з 71 малюнками і 2 картами. Харків : Союз, 1918. 308 с.

ресні й на початку жовтня в результаті успішного проведення Харківської контрнаступальної операції ЗСУ звільнили від окупантів майже всю Харківську область, за винятком частини Дворічанської громади Куп'янського району.

Евакуація з Харкова та районів Харківсь-кої області розпочалася ще 24 лютого 2022 року і продовжувалася протягом березня та квітня. Вона проводилася як автомобільним транспортом (приватним і комунальним), так і евакуаційними потягами Укрзалізниці з Харкова та Лозової переважно до західних областей України. За оцінками міської влади Харкова, навесні 2022 року з Харкова лише залізницею було евакуйовано 600 тис. осіб. За інформацією голови Харківської обласної військово-цивільної адміністрації, у квітні 2022 року в Харкові залишалося від 300 тис. до 400 тис. осіб (найменше за весь час війни) [9]. Таких масштабів переселення Харків не знав від 1941 року. Значна частина населення північних та східних громад Харківщини не змогла евакуюватися, бо була окупована впродовж 24–27 лютого 2022 року.

За даними Головного управління статистики в Харківській області, на 1 лютого 2022 року (тобто якраз напередодні російського вторгнення) загальна чисельність населення Харківщини становила 2 596 тис. осіб, у тому числі Харківського району включно з Харковом – 1 727 тис. осіб [10].

Встановлення територіального розміщення евакуйованого населення Харкова та визначення його кількісних показників потребує подальшого дослідження, але основні напрямки масових переселень можна окреслити й нині. Значна частина харків'ян навесні 2022 року переселилася з постійно обстрілюваних районів півночі та сходу міста до більш безпечних південних і південно-західних районів, а також у найближчу приміську зону на південь від Харкова. Про-

[9] Лобанок Д. Харків: населення та демографічні зміни з початком повномасштабної війни. URL : https://gwaramedia.com/yak-zminilosya-naselennya-harkova-z-pochatku-povnomasshtabnogo-vtorgnennya/ (дата звернення 20.05. 2023 р.)

[10] Див.: URL : http://kh.ukrstat.gov.ua/chyselnist-naselennia-shchomisiachna-informatsiia.

тягом лютого–травня 2022 року, тобто в перші місяці російського вторгнення, найбільшим бомбосховищем у Харкові став метрополітен, де прихисток отримали декілька тисяч харків'ян, яких міська влада забезпечувала харчами та речами першої необхідності [11].

Масовий волонтерський рух у Харкові, як і по всій Україні, свідчить про високий рівень самоорганізації українців, про їхню готовність як прийти на допомогу мирним мешканцям, так і підтримати українських воїнів. У майбутньому волонтерський рух та мужня боротьба ЗСУ повинні стати важливою науковою проблематикою історичних досліджень.

На початку російського вторгнення масовий виїзд населення Харкова спостерігався також і в громади, розташовані у Красноградському та на півдні Богодухівського районів Харківської області. Чисельність населення окремих населених пунктів цих районів за цей час збільшилася в 1,5–2 рази [12]. Досить значний потік переселенців із Харківщини був спрямований до сусідніх областей, насамперед до Полтавської, дещо менший – до Дніпропетровської.

Ще одним напрямком переселень були західні та частково центральні області України. Вони були також транзитними для подальшого переселення українців за кордон. У березні–квітні 2022 року значна частина переселенців із Харкова, насамперед жінки й діти, опинилися за кордоном, передусім у Польщі та Німеччині. Навесні та влітку 2022 року Польща перетворилася на головний осередок для українських біженців, звідки вони переселялися до інших країн Європейського Союзу. На жаль, точних даних щодо чисельності мешканців Харківської області, які опинилися за кордоном, поки що немає.

---

[11] Бондар Г. Багато мешканців Харкова досі не наважуються залишати бомбосховища у метрополітені. URL : https://www.unian.ua/society/metro-harkova-vidnovilo-robotu-bagato-harkiv-yan-dosi-ne-navazhuyutsya-zalishati-bomboshovishcha-novini-harkova-11840400.html (дата звернення 10.05.2023 р.).

[12] Богодухівський і Красноградський райони завершують підготовку до опалювального сезону. URL : https://kharkivoda.gov.ua/news/117060?sv (дата звернення 21.05.2023 р.).

Протягом літа 2022 року через Печенізьку дамбу на Сіверському Донці за допомогою волонтерів відбувалася евакуація жінок, дітей та літніх людей з окупованих північно-східних та східних громад області. Переселенці направлялися переважно в західні області України.

За інформацією Харківської обласної військової адміністрації, до початку вересня 2022 року понад 1 млн мешканців області вимушені були покинути свої домівки через війну. На території Харківщини проживали 288 тис. переселенців. У межах України перебували 672 тис. внутрішньо переміщених осіб із цієї області. Найбільше переселенців із Харківщини було фіксовано на Полтавщині (122 тис. осіб) [13].

З вересня 2022 року, після звільнення окупованих територій прикордонних районів Харківщини, розпочалася евакуація населення із цих теренів, насамперед до Харкова та інших громад області. З 10 вересня 2022 року до січня 2023-го зі звільнених громад області було евакуйовано понад 23 тис. осіб [14].

З початку 2023 року ще більше активізувалася евакуація населення з прикордонних теренів Харківщини, які опинилися під постійними ракетно-артилерійськими та авіаційними обстрілами. Територія на відстані 10–15 км від кордону фактично знищується російськими загарбниками вщент. Переселенці із цих теренів Харківської області, а також зі звільнених районів Донбасу, які опинилися на лінії фронту, переважно розселяються в Харкові та його найближчих околицях. Зокрема, їх розселили в студентських гуртожитках та на базах відпочинку (близько 80 тис. осіб) [15].

[13] Ще 200 000 жителів Харківської області стали переселенцями. URL : https://2day.kh.ua/ua/kharkow/shche-200-000-zhyteliv-kharkivskoyi-oblasti-staly-pereselentsyamy (дата звернення 17.05.2023 р.).

[14] На Харківщині продовжують евакуйовувати населення із деокупованих територій. URL : https://kharkivoda.gov.ua/news/119436 (дата звернення 15.05.2023 р.).

[15] У гуртожитках Харкова проживає 80 000 переселенців. URL : https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-hurtozhytkakh-kharkova-prozhyvaye-80-000-pereselentsiv (дата звернення 20.05.2023 р.).

У травні 2023 року в Харківській області, включно з Харковом, нараховувалося понад 485 тис. ВПО. За чисельністю вимушених переселенців Харківщина посідала друге місце поміж усіх областей України, після Дніпропетровської [16].

Попри те, що продовжуються бойові дії на території Харківської області, тривають постійні обстріли прикордонної смуги, періодично під ракетними обстрілами опиняється Харків, розпочалася реевакуація населення. З травня 2022 до травня 2023 року спостерігалося декілька хвиль повернення населення до Харкова.

Перша масова хвиля розпочалася ще в травні 2022 року, коли від російських загарбників було звільнено найближчі околиці міста. Поверталися переважно ті мешканці, у яких уцілили домівки. Друга хвиля розпочалася наприкінці вересня 2022 року, коли російських окупантів вигнали з переважної більшості території Харківської області. У Харкові було відновлено опалення, тому чергова хвиля переселенців повернулася напередодні нового року.

Останньою виявилася хвиля повернення харків'ян до рідного міста навесні 2023 року, після закінчення опалювального сезону. За оцінкою міської влади, у квітні 2023 року в місті мешкало понад 1,1 млн осіб. Це не тільки ті харків'яни, які повернулися до міста, а й українці, що виїхали із зони бойових дій. Міський голова Ігор Терехов зазначив, що «Харків значно постраждав за 2022 рік. Дуже багато потрібно відновити, і ми працюємо, щоб відновити ті пошкодження, які наніс російський агресор. Зараз приблизно 150 тисяч харків'ян без даху над головою» [17].

Масовому повернення до Харкова сприяло те, що в місті було відновлено транспортні комунікації, повністю відновлено роботу комунальних підприємств, поступово ремонтуються житлові бу-

---

[16] У Харківській області зареєструвалися понад 485 тисяч переселенців. URL : https://kharkivoda.gov.ua/news/120828?sv (дата звернення 17.05.2023 р.).

[17] На Харківщині продовжують евакуйовувати населення із деокупованих територій. URL : https://kharkivoda.gov.ua/news/119436 (дата звернення 15.05.2023 р.).

динки, за винятком тих, які майже повністю зруйновані. Значно гірша ситуація в громадах, які були під окупацією чи на лінії зіткнення. Велика частина території потребує розмінування, але й там поступово налагоджується життя. Найгірше становище у прикордонних населених пунктах, які постійно перебувають під обстрілами, де зруйнована майже вся інфраструктура, звідки виїхало майже все населення.

На жаль, відсутні статистичні дані щодо чисельності населення Харківської області, депортованого з України росіянами, насамперед з теренів, які опинилися під російською окупацією до жовтня 2023 року. Відсутня також інформація щодо чисельності колаборантів, які втекли з України разом з російськими військами.

Попри те, що в результаті російської агресії знищено тисячі будинків, сотні шкіл, дитячих садочків, закладів вищої освіти, лікарень, закладів культури, загинули та поранені українські військові й мирні мешканці, Харків, який отримав звання міста-героя, як і вся Україна, продовжує боротися проти російських загарбників.

Значна частина території Харківської області потребує розмінування. Від мін страждає населення раніше окупованих районів Харківщини, гинуть мирні мешканці, у тому числі й працівники сільського господарства при проведенні польових робіт. Ракетними обстрілами знищено музей Григорія Сковороди в селі Сковородинівка Золочівської селищної об'єднаної територіальної громади Богодухівського району. Зруйновано корпуси та пошкоджено гуртожитки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова та інших закладів вищої освіти. Постраждали також установи Національної академії наук України, зокрема Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут», Інститут радіофізики та електроніки ім. О. Я. Усикова.

Окремого розгляду потребує аналіз етнічного складу населення Харківської області напередодні російської агресії. На жаль, останній перепис населення України відбувся лише в грудні 2001 року, а перепис, який спочатку планувався на 2011 рік, а потім постійно відкладався, так і не був проведений. Російські загарбники сподівалися захопити Харків за декілька годин, думаючи, що їх квітами буде вітати «російськомовне населення». У цьому вони прорахувалися не лише у 2022 році, але й у 2014-му.

Зміни етномовної структури населення Харківської області, у тому числі Харкова, за 1989–2001 роки знайшли відображення в попередніх працях автора [18]. За цей час спостерігалося зростання частки українців серед загальної чисельності населення області, у тому числі й Харкова на тлі скорочення рівня частки росіян серед усього населення переважно за рахунок зміни етнічної самоідентифікації осіб, які походили з екзогамних (етнічно змішаних) родин, на користь визнання своєї належності до українців. Зокрема, у 2001 році частка українців серед загальної чисельності населення Харківської області становила 70,75 % (2 048 699 осіб із 2 895 813 осіб). Серед сільського населення Харківщини частка українців становила 81,35 %, що було навіть більше, ніж частка українців серед усього населення України у 2001 році – 77,82 % [19].

Отже, російська агресія проти України викликала масові міграційні процеси, особливо на Сході та Півдні України, у тому числі і в Харківській області. Звільнення від російських загарбників у травні 2022 року найближчих околиць Харкова, а у жовтні 2022 року май-

[18] Скляр В. М. Етномовна структура населення Харкова на початку XXI ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2018. Вип. 26. С. 104–111; Скляр В. М. Етномовний склад населення Харківської області: за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року : монографія. Харків : Тим Паблиш Груп, 2019. 642 с.

[19] Скляр В. М. Етномовний склад населення Харківської області: за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року : монографія. Харків : Тим Паблиш Груп, 2019. 642 с. С. 558, 564, 568.

же всієї території Харківської області, зумовило масове повернення харків'ян до рідного міста, яке донині постійно перебуває під ракетними обстрілами. Попри все, місто-герой Харків залишається незламною фортецею на північному сході України.

Варто спрогнозувати, що процеси масової реевакуації ще більше активізуються після Перемоги над ворогом. Однак можна вказати й на те, що значна частина вимушених переселенців, які адаптувалися на нових місцях, залишаться там. Це стосується не лише українських мігрантів за кордоном, але й переселенців-харків'ян, які зараз мешкають в інших областях України, особливо з числа тих, хто втратив житло та роботу в Харківській області. Це в найближчій перспективі негативно вплине і на складну донині демографічну ситуацію на Харківщині, бо з 1993 року в Україні розгорнулися процеси депопуляції, а в сільській місцевості – ще з 1979 року. Досить негативно впливала також і масова трудова еміграція українців за кордон, яка розпочалася ще наприкінці XX ст.

Дослідження міграційних процесів, пов'язаних із російською агресією в Україні, територіальний перерозподіл населення в її межах, а також доля українських біженців за кордоном – ця тематика буде важливою в діяльності українських науковців у часи післявоєнної розбудови нашої держави.

Розділ 1

СУЧАСНІ ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ АКАДЕМІЧНИХ УСТАНОВ У КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО ЧАСУ

Микола Жулинський
доктор філологічних наук, академік НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТНІХ ПРОГРАМ ТА ПРОЄКЦІЇ КЛАСИЧНОГО ПИСЬМЕННИЦЬКОГО ДОРОБКУ НА СУЧАСНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

Принципи розбудови Нової української школи, упроваджені Міністерством освіти і науки України у вітчизняну систему освіти, ґрунтуються на засадах загальнолюдських і національних цінностей. Як наслідок, модернізовані освітні програми, спрямовані на засвоєння власного та зарубіжного досвіду, мають на меті забезпечувати гармонійне патріотичне виховання громадян України.

Багаторічна співпраця науковців Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України з Міністерством освіти і науки України, загалом з освітньою галуззю, завжди ґрунтувалася на поцінуванні художньої якості літературного твору як «явища мистецтва слова», а засади «створення оптимальних передумов <...> виховання громадянина-патріота України» закономірно в навчальних програмах Інституту літератури передбачали «ознайомлення з найвизначнішими і найпоказовішими взірцями української народної творчості та художньої літератури» [1].

[1] Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи / [Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України] ; за заг. ред. Р. В. Мовчан. Київ ; Ірпінь, 2005. С. 3, 4.

Іще у 2005 році у своїй статті «Наука – школі, або як зачарувати дитину українським словом» [2] я звертав увагу на необхідність переосмислення літературного канону, який дістався, зокрема, й українській школі у спадок від радянської системи освіти. Нині ж ми потребуємо не так модернізації – упровадження експериментальних методів освіти, як модернізації – удосконалення рівня шкільних навчальних програм, підручників, посібників. Цього вимагає вкрай критична ситуація, пов'язана з якістю навчальних матеріалів: лише про надмір орфографічних, граматичних, стилістичних (та й концептуальних) помилок у підручниках кілька років буквально кричать українські вчителі. Абсолютно різний рівень освіти, світогляду та педагогічного чи філологічного досвіду мають укладачі навчальних видань для школи. Несистемність принципів добору літературних творів, що властиво численним навчальним програмам, зумовлює появу підручників, у яких поряд з поезіями класиків української літератури з'являються твори невідомих сучасників – часом невисокої художньої якості. Так порушується художній, естетичний принцип добору творів.

Українське суспільство нині перебуває у стані повномасштабної війни, яку проти нашої країни ще у 2014 році розпочала Російська Федерація. Проблеми шкільної літературної, мовної освіти сьогодні є стратегічними, адже це питання самозбереження, самозахисту й майбутньої самореалізації нашого народу. Потреба розбудови національної школи на україноцентричних засадах відповідає нагальній вимозі часу. Тому шкільний предмет «Українська література» в системі освіти, реформування якої й досі триває, повинен займати одне з надважливих місць поряд з «Історією України» та «Українською мовою».

Літературний текст, який дитина вивчає в школі, передусім має відповідати вимогам мистецтва слова як естетичного феномену.

[2] Жулинський М. Наука – школі, або як зачарувати дитину українським словом. *Українська мова і література в школах України : наук.-практ. журнал* / Мін-во освіти і науки України. Київ : Педагогічна преса, 2005. № 5. С. 104–111.

Тож у навчальних програмах основним матеріалом для вивчення мають бути твори української літературної класики, випробувані часом. Адже повага до літературної класики, уміння її поціновувати гарантує наступним поколінням українців збереження культурної спадщини, яку сьогодні прагне відібрати Росія, а також забезпечить гідне усвідомлення дитиною себе в історико-культурному вимірі «Україна – Світ».

Українська література – це потужний носій ідентичності нації, її генетичного коду. Тому «вона має стати важливим чинником витворення національної ідеології, без якої неможливо збудувати державу-Україну і виховати свідомого українця. Ця нова історична доктрина для її повноцінного функціонування в сучасному світі має базуватися на історичних і культурних традиціях…»[3] – ця ж ідея, закладена колективом Інституту літератури в навчальній шкільній Програмі з української літератури у 2005 році, актуальна й сьогодні. З єдиною відмінністю – історична доктрина в нинішньому 2022-му воєнному році не нова. На ній тридцять років ґрунтувалася шкільна гуманітарна освіта. За цей час національна українська школа сформувала те покоління свідомих громадян, яке зараз воює на передовій за свободу України.

Тому так важливо у форматі НУШ, у сучасній українській школі забезпечувати збереження й удосконалення шкільного літературного канону, заснованого на кращих взірцях літературної класики. Для ефективного впровадження освітніх реформ маємо дослухатися й до попереднього успішного досвіду української школи, яка за три десятиліття незалежності пройшла вагомий шлях національного зростання і самоствердження.

---

[3] Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи / [Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України] ; за заг. ред. Р. В. Мовчан. Київ ; Ірпінь, 2005. С. 3.

Володимир Широков
доктор технічних наук, академік НАН України, директор Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (Київ, Україна)

ДІАЛОГ КУЛЬТУР ЯК МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНА ПЛАТФОРМА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ

Тема діалогу культур загалом є надзвичайно популярною в різних гуманітарних дискурсах, але наскільки відомо авторові, в операціональному смислі – як мовно-інформаційна платформа, вписана в контексти стратегічних комунікацій, – цей напрям досі не розглядався. Принаймні в нашій Академії він був сформульований в Українському мовно-інформаційному фонді, де досить тривалий час теоретично осмислюються і практично реалізуються різні форми діалогу. Ця формула пройшла певний шлях еволюції і зрештою звучить так, як зазначено в назві праці. Оскільки тема відносно нова і в окресленому контексті досі не розроблялася, автор вважає за доцільне зробити кілька методологічних зауваг.

У роботі задіяно елементарні підходи концептографічного аналізу, який у Фонді регулярно застосовується при проведенні різних досліджень, зокрема логіко-лінгвістичних експертиз. Якщо придивитися до назви теми, то в ній нескладно виокремити такі основні концепти: «Діалог культур»; «Мовно-інформаційна платформа»; «Розвиток»; «Система стратегічних комунікацій України». Розглянемо їх у цьому самому порядку, з тією особливістю, що концепт «Розвиток» (себто «Еволюція») є наскріз-

ним і являє собою провідну методологічну детермінанту нашого аналізу [1].

1. Під **діалогом культур** ми розумітимемо різноманіття культурних форм та явищ, що породжують єдину людську діяльність і забезпечують єдність людства. Діалог культур – це специфічний соціокультурний процес взаємодії, становлення й розвитку різних форм культури. Незважаючи на те, що всі люди походять від однієї людини-кроманьйонця й ми належимо до одного біологічного виду, у всіх нас виникли свої традиції та різні ціннісні категорії. Кожен етнос прагне зберегти свої культурні надбання, код, модус і традиції. Іншим аспектом цього процесу є настанова на збереження культурного різноманіття.

Еволюція форм діалогу культур привела до виникнення науково-технічної культури, яка почала розвиватися із середини XVIII ст. з початком індустріальної епохи. У середині XX ст. вона перетворилася на те, що Станіслав Лем назвав «Сумою технологій» («SUMMA TECHNOLOGIAE»), і стала домінуючою.

Однак, якщо вивчати гуманітарний і науково-технологічний розвиток у межах еволюції культур, слід визнати, що культурна еволюція полягає передусім у зміні типу поведінки людини. Із цього можна дійти висновку, що значимість науки й сучасної технології для людини також полягає в зміні типу поведінки людини. Такий вплив на зміну поведінки можна розглядати лише при вивченні питань розмноження, отримання їжі, безпеки, продуктивної діяльності, забезпечення інформацією, задоволення того, що називають «культурними потребами» тощо.

Зазначені процеси в наш час відбуваються в умовах жорсткої ресурсної конкуренції та деградації довкілля, які постійно призводять

[1] Широков В. А. та ін. Лінгвістично-інформаційні студії: Праці Українського мовно-інформаційного фонду НАН України : у 5 т. Т. 1. Наукова парадигма та основні мовно-інформаційні структури. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2018. 271 с. ISBN 978-966-02-8683-2. ISBN 978-966-02-8684-9 (Т. 1). DOI 10.33190/978-966-02-8683-2/8684-9.

до криз, гарячих силових форм і війн. Останнім часом форми, способи, методи їх ведення значно активізувалися й розвинулися, стали більш різноманітними, вишуканими й досконалими. Війна поширилася на кібер- та космічний простір, індивідуальну й масову психологію, економіку й саму культуру. У ній задіяно нові субстанції, процеси та відношення. Про це свідчить зростання лексикону війни, що продемонстровано в таблиці, де подано частину елементів концептуального поля «ВІЙНА» (або, точніше, «ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІЙНИ»).

ВІЙНА (глосарій форм)
ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІЙНИ

Біологія війни	Біологічна війна
Економіка війни	Економічна війна
Соціологія війни	Соціальна війна
Ідеологія війни	Ідеологічна війна
Політика війни – війна політики	Політична війна
Війна мов	Мовна війна
Психологія війни	Психологічна війна
Антропологія війни	Воєнна антропологія
Конвенційна та неконвенційна війна	Інформаційна війна
Гібридна війна	Ядерна (Термоядерна) війна
Війна технологій	Технологічна війна
Кібервійна	Метеорологічна війна
Проксі-війна	Хімічна війна
	Космічна війна
	Фізична війна
	Гуманітарна війна
Війна культур	Культурна війна
Війна цивілізацій	Цивілізаційна війна

Очевидно, що війна набуває більш універсальних визначеностей, а її семантичний – і, отже, реальний – простір зростає в таких самих пропорціях. Таке становище вже призвело до розколу світу й дедалі очевидніше стає загрозою для існування людського роду. Діалог культур за цих умов, безперечно, спроможний відіграти роль ефективного чинника розв'язання кричущих протиріч сучасності, а головне – надати Україні як унікальному цивілізаційному феномена нові виміри й засоби для утвердження та розвитку.

2. Утім, будь-який діалог немислимий і неможливий без взаєморозуміння хоча б на рівні основної інформаційної субстанції, не кажучи вже про вищі концептуальні матерії. А це передбачає передусім наявність спільної мови або принаймні ефективних засобів міжмовної адаптації. Причому ефективність тут стає принциповою вимогою. Такі засоби й має надавати те, що в нашій назві фігурує як **мовно-інформаційна платформа**.

Отже, діалог культур передбачає наявність спільної та ефективної мовно-інформаційної платформи, яка має своїм родовим поняттям концепт «Платформа». Остання може бути визначена в такий спосіб: «Сукупність (комплекс) загальних принципів, концептуальних положень, стандартів, нормативів, специфікацій, конструктивів, технологій тощо, що забезпечує сумісність та / або скоординоване функціонування різних об'єктів і суб'єктів у процесі їхньої роботи (діяльності)». З наведеного визначення зрозуміло, що в системному відношенні мовно-інформаційна платформа є інструментом когнітивно-комунікативним і, отже, елементом інформаційної інфраструктури. Зауважимо, що основним трендом розвитку сучасної інформаційної інфраструктури є інтелектуалізація, себто широке впровадження засобів штучного інтелекту. У цьому зв'язку наведемо надзвичайно показову статистику, яку надає *Google*. На запити «Штучний інтелект» («Artificial Intelligence») та «Світовий порядок» («World Order») *Google* демонструє такі значення:

«Artificial Inteligence»	– 7.610.000.000
«World Order»	- 7.700.000.000

Такі великі цифри для, по суті, спеціальних понять, безсумнівно, свідчать про неабияку актуальність тем, пов'язаних із ними. А майже абсолютний збіг таких колосальних величин справді вражає і наштовхує на думку про їхнє зовсім не випадкове зіставлення, але глибокий внутрішній зв'язок: «Штучний інтелект» та «Світовий порядок» зараз є взаємообумовленими.

Завершуючи цей підрозділ, наведемо варіант мовно-інформаційної платформи для лінгвістики, яка (за нашим розумінням) має включати:

– лінгвістичні мережі, засоби комунікації між усіма суб'єктами лінгвістичних процесів;

– відкриті репозиторії інформаційно-лінгвістичних ресурсів;

– засоби й системи професійної взаємодії в лінгвістиці (у тому числі інструментальні);

– засоби й системи трансдисциплінарної інтеграції (зокрема, через структури та функціонал Основного Когнітивного Тракту [2]. Наведена дефініція, на наш погляд, досить нескладно узагальнюється на інші предметні галузі).

3. Термін «**Стратегічна комунікація**» (англ. *strategic communication*) історично виник у Пентагоні для позначення комплексу заходів, що реалізуються державними органами Сполучених Штатів Америки з метою діалогового інформаційного впливу на закордонні аудиторії. Цей концепт мислився як важливий аспект реалізації доктрини американського лідерства. Він передбачає цілеспрямовані дії органів державної влади Сполучених Штатів Америки у сфері вивчення та залучення основних аудиторій для створення, посилення й забезпечення умов, сприятливих для розвитку американських державних інтересів, політики та цілей за допомогою здійснення програм, планів і грантів, а також просування ідей та цінностей.

Основна відмінність від традиційної односторонньої форми впливу на аудиторію, що використовується в рамках публічної дип-

[2] Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем : монографія / Широков В. А. ; НАН України. Укр. мов.-інформ. фонд. Київ : Наукова думка, 2004. 327 с.

ломатії, полягає в тому, що новий варіант роботи з інформацією та донесення її до ключової аудиторії передбачає діалоговий характер, тобто двосторонній обмін. Звичайно, тут є багато суто спеціальних аспектів, таких як підвищення довіри до США і легітимності їхніх дій; ослаблення довіри до супротивника та легітимності його дій; спонукання цільової аудиторії до виконання конкретних дій на підтримку цілей США чи міжнародної спільноти; спонукання конкурента чи супротивника виконати певні дії або утриматися від них.

В узагальненій формі стратегічні комунікації держави полягають у донесенні своєї позиції і своєї правди, включаючи й культурну парадигму, до цільових аудиторій. При цьому акцент робиться не на односторонньому інформаційному контакті, а саме на діалоговій формі, що передбачає встановлення зворотних зв'язків, а також відповідну інституалізацію. Зважаючи на універсальність феномена «Суми технологій», постає й необхідність в адекватних інструментальних засобах.

Зрозуміло, що методи, форми і практики діалогу культур мусять набути в цій справі першочергового значення. Спеціального дослідження потребує проблема каналів стратегічної комунікації: їхнього встановлення, формування, специфікації, функціонування, взаємодії з іншими комунікаційними системами та ін. Особлива увага в наш час має бути зосереджена на аспектах Стратегічних Комунікацій, дотичних до питань національної безпеки й оборони України [3] (у контексті Указу Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021 «Про стратегію інформаційної безпеки»).

Резюме.

1. За викладеним змістом концептів необхідно побудувати відповідні концептуальні поля та проаналізувати їх взаємодію з урахуванням реалій сучасної України, яка перебуває у стані війни з рф. Проте вже й зараз видно, що анонсований напрям становить певну концептуальну й навіть парадигмальну єдність.

[3] Дубов Д. В. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Політика*. 2022. № 1. С. 9–23.

2. Його конкретизація (проєкція на специфіку відповідних інституцій) та узагальнення дає можливість коректно сформулювати науково-дослідну тематику, актуальну відносно реалій сучасної України.

3. На наше бачення, зараз, як це не парадоксально, створилися сприятливі умови й відкрилося «вікно можливостей» у сенсі реалізації парадигми «Діалогу культур». Інтерес до всього українського у світі очевидно підвищився. Але ми далеко не ефективно використовуємо ці нові можливості.

4. Декілька прикладів:

4.1. Елементи мовно-інформаційної платформи в галузі лінгвістики функціонують у рамках Всеукраїнського лінгвістичного діалогу, який ще офіційно не затверджено, але який уже успішно працює де-факто й поволі перетворюється на всенародний рух.

4.2. У контексті «Діалогу культур» розпочато аналогічну роботу над проєктом «Польсько-Український лінгвістичний діалог», де сформульовано низку спільних проєктів, до яких виявила великий інтерес польська сторона.

4.3. Здійснено спільні науково-дослідні роботи з Центральним науково-дослідним інститутом озброєння та військової техніки Збройних сил України та Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості України. Зауважимо, що основу зазначених робіт в інтересах Міноборони та Мінстратегпрому складають корпусно-лінгвістичні технології та лексикографічні системи, створені в Українському мовно-інформаційному фонді.

5. Зважаючи на універсальність концепту «**культура**» і важливість «**діалогу**» для успішного функціонування системи стратегічних комунікацій України, варто було б реалізувати комплекс заходів щодо розвитку і впровадження технології інтелектуальних мовно-інформаційних платформ. Для цього, звісно, необхідно створити спеціалізований науково-освітній осередок.

6. На нашу думку, концептографічний підхід до формування наукової тематики доцільно поширити на весь спектр наукових досліджень та розробок в Україні.

Теофіл Рендюк
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)

П'ЯТА ХВИЛЯ МАСОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

До початку сучасної геноцидної російсько-української війни у 2014 році, особливо до її повномасштабної фази, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, серед дослідників українського еміграційного руху домінувала думка про існування чотирьох хвиль масових виїздів мешканців України в різні періоди за кордон. Кожна із цих хвиль мала чіткі хронологічні рамки, окремі контенти та свої характерні ознаки. Так, перша хвиля – трудова еміграція – зародилася в останню чверть XIX ст. і тривала до початку Першої світової війни в 1914 році. Друга – військово-політична хвиля – охопила двадцятирічний період між двома світовими війнами у XX ст. Третя – суто політична – розпочалась наприкінці Другої світової війни і тривала до розпаду Радянського Союзу в 1991 році. Четверта – так звана заробітчанська – розпочалася в 1990 році. Її головна причина – зубожіння населення як негативний результат економічної скрути перехідного періоду в Україні.

У виступах та публікаціях автора впродовж 2022 року вперше була оприлюднена нова наукова теза про п'яту хвилю масової еміграції як вкрай негативний наслідок нинішньої неспровокованої російсько-української війни [1].

[1] Виступ провідного наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України, доктора істо-

Презентована розвідка значно поглиблює цю актуальну для національних інтересів України та науковців і широкого кола читачів тему, доповнює її контент і вносить у науковий обіг новий оригінальний фактологічний матеріал. Актуальність цього матеріалу обґрунтована потребою негайного узагальнення сучасної вимушеної еміграційної хвилі в складних умовах нинішньої російсько-української загарбницької війни. У роботі досліджуються особливості вимушеної еміграції в надзвичайних умовах цієї війни, такі як кількісні показники емігрантів, віковий та статевий зрізи їх суб'єктності, напрями слідування емігрантів з України за її межами, проблеми, з якими стикаються переселенці за кордоном та шляхи їх вирішення.

Метою представленого матеріалу є показати катастрофічні результати тих величезних і неочікуваних масштабних військових операцій, проведених упродовж 2022 року окупаційною російською регулярною армією, контрактниками та членами недержавного військового формування Росії «Вагнер» проти мирних і невинних мешканців України. Майже половина з них стали вимушеними біженцями, внутрішньо переміщеними особами (ВПО) та переселенцями до зарубіжних країн. Цифрами й фактами продемонстровано трагедію мільйонів сімей і окремих осіб, які були вимушені покинути рідну домівку, країну, залишаючи або втрачаючи всі блага, набуті протягом життя.

Наукова новизна цих студій полягає у всебічному аналізі нових субстантивних статистичних і фактологічних даних щодо безпреце-

---

ричних наук Т. Рендюка на панельній дискусії «Виклики ідентичності в час війни. ВПО, мігранти», яка відбулася 7 жовтня 2022 року в Міжнародному інституті освіти, культури та зв'язків з діаспорою у м. Львові на тему «П'ята хвиля масової еміграції з України внаслідок російсько-української війни та проблема збереження національної ідентичності українців»; Т. Рендюк «Вимушена міграція в надзвичайних умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України». *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 3. С. 4–15; Рендюк Т. Вимушена міграція в надзвичайних умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. / Сайт Президії НАН України. URL : https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149.

дентних масштабів вимушеного еміграційного понад 17-мільйонного руху та примусового перебування за кордоном 8 млн мешканців України та негативний вплив цього явища на демографічну й соціально-економічну ситуацію в нашій державі.

Практична цінність презентованого дослідження в тому, що наведений новітній фактичний матеріал, висловлені авторські міркування та зроблені висновки й рекомендації можуть бути використані для підготовки праць із сучасної історії України, окремих зарубіжних країн та української діаспори.

Розкриваючи контент запропонованої для розгляду теми, слід зазначити, що сучасна (найбільша в Європі після Другої світової війни та наймасштабніша за всю історію України) еміграційна криза, спровокована надзвичайними умовами нинішньої російсько-української геноцидної війни, має очевидні багатогранні негативні наслідки національного та світового рівня. Для міжнародної спільноти вона створює безпрецедентні проблеми цивілізаційного, соціального, матеріального, фінансового, освітнього, духовно-культурного характеру з іще не до кінця визначеним алгоритмом їх вирішення. Отже, ця криза характеризується глибинними наслідками: вона призвела до появи багатомільйонної еміграційної хвилі українського населення всіх вікових груп до майже всіх європейських держав, а також до США, Канади, Австралії – загалом до 140 країн світу, розташованих на різних континентах. Саме її масштабність та примусово здійснене всього за річний період переселення мешканців з небезпечних східних і південно-східних регіонів країни дає нам всі підстави вперше за допомогою цього дослідження ввести в науковий обіг нову дефініцію – «п'ята хвиля масової еміграції з України як прямий наслідок повномасштабної загарбницької війни путінської росії проти мирної, суверенної та незалежної України».

Головною особливістю п'ятої хвилі масової еміграції з України є те, що вона відрізняється від усіх попередніх чотирьох (які разом тривали 130 років) своєю вражаючою масштабністю, географією розселення емігрантів та строками розгортання: якщо на кожну з

тих хвиль припадало від 20 до 40 років, то остання хвиля відбулася лише за рік, що є безпрецедентним явищем. У цьому контексті слід звернути увагу й на те, що ця найбільш масштабна хвиля українців-емігрантів перевищує всі інші аналогічні світові кризи, що відбулися впродовж остатнього десятиліття. Для порівняння: у 2014 році через політичну та економічну кризу свою країну залишили 6,8 млн венесуельців, а у 2015–2016 роках від громадянської війни за кордоном втекли 6,7 млн сирійців [2].

Отже, нинішня (п'ята) українська еміграційна криза є новим унікальним явищем і тому потребує невідкладного вивчення, оцінки та вироблення відповідних рекомендації з її подолання.

Згідно з дослідженням Міжнародної організації з питань міграції, починаючи з 24 лютого 2022 року, коли найкривавіша геноцидна війна в Європі з часів Другої світової війни перейшла в повномасштабну фазу, понад 17 млн людей в Україні були змушені покинути не лише свої домівки, але й країну саме через активні й небезпечні для життя українців військові дії та тимчасову окупацію росіянами однієї чверті території нашої держави. А це майже половина населення України, тобто кожен другий її мешканець опинився в статусі біженця-емігранта. Попри те, що з початку загарбницької війни Росії проти України й до кінця 2022 року [3] 9 млн біженців вже повернулися в Україну, проблема емігрантів-українців набула катастрофічних масштабів (як повідомило «Українське радіо», мільйони українських громадян досі вимушено перебувають за межами своєї країни). Еміграційна проблема зберігається, оскільки потік емігрантів з України постійно зростає. Щодня з України (за винятком травня і вересня 2022 року, що пов'язано із завершенням і початком навчального року для школярів) виїжджають значно більше її мешканців,

[2] Укрінформ. 03.09.2022. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3352094-u-2015-roci-kremlu-vze-vdalosa-cerez-migracijnu-krizu-vidvernuti-uvagu-vid-donbasu-ekspert.html.

[3] Нові дані, станом на 2023 рік, були залучені в процесі підготовки електронної версії статті до друку.

ніж остаточно повертаються в країну. Це створює реальну загрозу для демографічної та соціально-економічної ситуації в країні та перспектив її розвитку. Під великим питанням перспектива збереження генофонду української нації, бо переважну частину емігрантів складають жінки репродуктивного віку, які, до того ж, вивезли із собою від одного до трьох дітей.

Якщо звернутися до найсвіжішої еміграційної статистики, то слід наголосити, що, за оновленими даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), на 24 січня 2023 року загалом з України з початку гарячої фази нинішньої війни виїхало 17,924 млн осіб. З них до Польщі емігрували 9,182 млн, Угорщини – 2,118 млн, Румунії – 1,871 млн, Словаччини – 1,128 млн, Молдови – 755,4 тис. осіб та до Білорусі – 16,7 тис. осіб [4]. Для порівняння, на 27 листопада 2022 року кількість українських біженців, зареєстрованих лише в Європі, становила 4 751 065 осіб. Найбільше біженців серед країн-членів ЄС на той час перебувало в Польщі – 3,5 млн [5]. Також із початком загарбницької війни багато біженців прибуло до інших сусідніх з Україною країн, таких як Молдова – 90,5 тис. біженців, Словаччина – 90,6 тис. та Румунія – 86 тис. осіб. Країнами, які на початковому етапі війни прийняли найбільшу кількість біженців з України, була Німеччина – 670 тис. осіб, Чехія – 423 тис., Італія – 151 тис. та Іспанія – 139 тис. [6]. Водночас понад 82 тис. українців і членів їхніх родин виїхали до США в межах програми «Єднання для України», що її у квітні 2022 року створили для допомоги людям, які тікали від війни. Програма дає змогу українцям і їхнім найближчим родичам приїхати у США й залишатися там упродовж двох років.

---

[4] Interfax-Україна. 28.01.2023. URL : https://interfax.com.ua/news/general/887604.html.

[5] Слово і діло. 28.11.2022. URL : https://www.slovoidilo.ua/2022/11/28/novyna/ suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskyx-bizhencziv-yaki-zareyestruvalysya-yevropi.

[6] Uamedia.eu. 01.09.2022. URL : https://uamedia.eu/official/ciselnist-ukrayinskix-bizenciv-u-jevropi-perevishhila-7-milioniv-lyudei-1251.

При цьому вони повинні мати у США людей, які під час перебування у країні надаватимуть їм фінансову допомогу. Загалом, заявки на грошову підтримку подали 177 тис. американців [7], що на кінець 2022 року вдвічі перевищує чисельність охочих тимчасово емігрувати до США. З початку російсько-української війни й до жовтня 2022 року до далекої Австралії з України виїхало понад 3 тис. осіб. Зробити це можна, отримавши туристичну візу. Тим, хто не має родичів чи знайомих у цій країні, влада надає первинне житло та фінансову допомогу[8], що робить Австралію все більш привабливою для емігрантів-вихідців з України, яким суттєву підтримку, зокрема й фінансову, надає місцева національно свідома українська діаспора.

Оскільки столиці згаданих країн не можуть прийняти всіх емігрантів з України, то значну частину розміщують у перспективних малих містах, де вони знаходять навіть кращі умови для життя та інтеграції, ніж чимало їхніх співвітчизників у столичних центрах. Безперечно, європейські держави-реципієнти зацікавлені у створенні найкращих умов для прийому саме в малих містах і навіть у сільській місцевості тих, хто просить посвідку на проживання, у нашому випадку – для українських біженців. Тим паче, що там однозначно набагато менше серйозних економічних та соціальних проблем, на відміну від густонаселених місць, великих міст або столиць. Наприклад, у Федеральній службі міграції та біженців ФРН (BAMF) ще влітку 2022 року повідомили про те, що переважна більшість німецьких земель практично вичерпали можливості прийому нових біженців з України. Так, українським емігрантам, які опинилися в Баварії, майже неможливо знайти житло, особливо в мегаполісах, таких як Мюнхен. Зазвичай соціальний відділ міста щорічно отримує близько 14 тис. заявок на соціальне житло, а через війну в Україні їх

[7] Hromadske. 11.12.2022. URL : https://hromadske.ua/posts/ponad-82-tisyachi-ukrayinciv-i-chleniv-yihnih-rodin-viyihali-v-ssha-za-programoyu-yednannya-dlya-ukrayini.

[8] Uamedia. eu. 11.10.2022. URL : https://uamedia.eu/society/polovina-ukrayinciv-yaki-oformili-vizi-ne-yidut-do-ssa-1916.

кількість виросла в рази І це при тому, що на рік стають доступними близько 3 тис. квартир, за наявності (на кінець вересня 2022 року) майже 15 тис. біженців з України, з яких лише 1330 особам вдалося влаштуватися в гуртожитках. Загалом, по всій Баварії 13 тис. українських біженців розміщено в гуртожитках та притулках, більшість з яких є тимчасовими (наприклад, це великі зали, ангари, колишні склади, де розставлені ліжка, розділені перегородками). Для тих, хто отримав соціальні квартири, ситуація краща. Там біженці мешкають в окремих кімнатах. Але ці об'єкти майже повністю зайняті. Безперечно, влада спішно намагається ввести в дію нові об'єкти, однак і біженці щоденно прибувають, у зв'язку із чим у соціального відділу в Мюнхені немає іншого вибору, окрім як включати вихідців з України у списки очікування на отримання соціального житла [9].

Приймати новоприбулих ніхто в Німеччині не відмовляється, тому й радять їм одразу їхати до маленьких міст і сіл країни. Так, за офіційними даними, центральні й земельні німецькі органи влади зареєстрували мільйон українських переселенців. Фактично ця цифра може бути ще вищою – українцям не потрібна віза для в'їзду до ЄС, і вони можуть, не реєструючись, вільно пересуватися територією країн Шенгенської зони впродовж 90 днів. Зауважмо, що 890 тис. українських громадян уже попросили в Німеччині тимчасовий захист відповідно до норм міграційного законодавства, створених спеціально для українців. Значна частина з них вибирають саме малі міста, адже там можна швидше знайти роботу, віддати дітей до навчальних закладів і швидше самим інтегруватися в земельне німецьке суспільство. Показовим прикладом у цьому плані є модель, запропонована українцям-емігрантам найбільш густонаселеною землею країни (Північний Рейн-Вестфалія), де прийняли найбільшу кількість українців – понад 207 тисяч. А 5 вересня 2022 року у профільному земельному міністерстві повідомили про плани збільшити кількість ліжок для тимчасового розміщення українських біженців

[9] Uamedia.eu. 30.09.2022. URL : https://uamedia.eu/society/u-bavariyi-bilse-nemaje-vilnogo-zitla-dlya-bizenciv-1778.

з 3,4 до 4,5 тисяч. Як пояснили в прес-службі міської адміністрації, усіх біженців, що прибувають у Бонн, переправляють до первинного центру прийому шукачів притулку в Бохумі [10] – невеликому місті в тій-таки землі – Північний Рейн-Вестфалія. Отже, українським переселенцям у BAMF переконливо радять не їхати у великі міста та агломерації в Німеччині, а спробувати знайти притулок у менших містах та розвинутих по-європейськи селах. У цьому випадку більше шансів як на швидку реєстрацію та оформлення соціальної допомоги, так і на успішний пошук житла, ніж у столиці. Яскравим підтвердженням цього є такий факт: українських біженців, які прибули до Німеччини в листопаді 2022 року, тимчасово поселили в центрі на території колишнього аеропорту Берліна. 2200 українців були розміщені у двох великих наметах, установлених просто на старій злітній смузі. І це тому, що в багатьох регіонах ФРН виникла гостра нестача житла для біженців з України. Як результат, одним із варіантів їх тимчасового розміщення став колишній аеропорт Тегель у Берліні. На злітній смузі встановлено два великі намети на 400 осіб кожен. Навколо них працюють генератори, які вдувають тепле повітря всередину. Пристосуватися до тимчасового житла допомагають українські та німецькі волонтери, перекладачі, завдяки яким доступною для новоприбулих стала швидка реєстрація, медична і психологічна допомога, догляд за дітьми, надання соціальних послуг тощо. Біженців годують тричі на день. Також вони можуть вибрати собі безкоштовний одяг. Загалом наприкінці 2022 року в Німеччині було створено 10 тис. додаткових місць у тимчасових залах та наметах, включаючи злітну смугу аеропорту Берлін-Тегель [11]. Але це все – тимчасові заходи. Вихід із цього один – розподіл емігрантів з України по тих регіонах Німеччини, де є потреба в робочій силі й де вони зможуть знайти надійний притулок і належний соціальний захист до

[10] Uamedia.eu.08.09.2022. URL : https://uamedia.eu/politics/ukrayinskim-bizencyam-radyat-odrazu-yixati-do-malenkix-mist-nimeccini-1390.

[11] Internetua. 22.11.2022. URL : https://internetua.com/u-nimecscsini-ukrayinski-bijenci-splyat-v-aeroporti-sxo-stalosya.

їх повернення в Україну. У кінцевому варіанті наявність нової хвилі кваліфікованих робочих рук обертається суттєвою користю для економіки ФРН.

Аналогічна ситуація з розміщенням вимушених емігрантів з України існує і у Великій Британії. Зокрема, на вересень 2022 року 66 825 українців прибули до Англії за схемою «Дім для України» – програми, яка дозволяє британцям спонсорувати візу для окремих біженців та розмістити їх у своїх будинках. Характерно, що українські біженці, що прибули до Великої Британії за цією програмою, підкреслено непропорційно мешкають у малих містах і великих розвинутих селах, а не у великих міських центрах. Скажімо, у Юлгрейві, селищі у Дербішир-Дейлсі, проживає 21 українець. У місцевій початковій школі вже навчається група дітей-українців. Дербішир-Дейлс, муніципалітет, куди входить Юлгрейв, очолює список по кількості біженців на душу населення. По всій Англії місцева влада в середньому прийняла 1,2 українця на 1000 мешканців, тоді як Дербішир-Дейлс – 302 українці за згаданою вище програмою, що еквівалентно більш ніж 4 біженці на 1000 жителів. Прикметно, що Дербішир-Дейлс прийняв таку саму кількість українців, як Манчестер чи Бредфорд, незважаючи на те, що в них проживає понад 0,5 млн мешканців. Із 66 825 українців в Англії за схемою «Дім для України» майже половина проживає в малих населених пунктах країни. Слід зазначити, що хоча британські місцеві спільноти можуть й надавати істотну підтримку переселенцям, у деяких містечках існують проблеми – вони досить ізольовані і благодійним організаціям та державним установам важче контролювати те, як там мешкають вихідці з України. Наприклад, українці в Юлгрейві зіштовхнулися з такими практичними проблемами, як пошук роботи для дорослих, дорогі поїздки на уроки англійської мови для дітей, організація необхідних зустрічей у центрах зайнятості в навколишніх містах [12] тощо.

[12] Internetua. 21.09.2022. URL : https://internetua.com/bilshist-bijenciv-z-ukrayini-oselilisya-v-angliyi-u-nevelikih-mistecskah-ta-selah.

Цікавими є наявні дані про те, що в Болгарії біженці з України й надалі залишаться в місцях їх розміщення в готелях і на державних базах, розташованих у містах на березі Чорного моря. За словами Міністра внутрішніх справ РБ І. Демерджиєва, новоприбулі українські біженці спочатку розміщуються в буферному центрі в м. Єлхово, після чого їх розподіляють за згаданими вище чорноморськими базами відпочинку. Згідно з офіційними даними, з початку повномасштабної війни росії проти України 24 лютого 2022 року, до Болгарії в'їхало більш ніж 876 тис. переселенців з України, з яких понад 53 тис. залишилися в країні, а майже 14 тис. вже отримали помешкання [13], як правило, у причорноморських містах.

У свою чергу Данія у столиці відкрила нове містечко для тимчасового проживання біженців з України. Воно споруджено з двоповерхових модульних будинків. У цілому ця розвинута європейська країна працює над створенням додаткового житла для щонайменше тисячі емігрантів з України. Маркером цього є те, що в зазначеному емігрантському містечку створена корисна і зручна зона відпочинку з дитячим ігровим майданчиком, де встановлені гірки, гойдалки, а також є альтанки та тераса. У житлових будинках передбачені всі зручності для новоприбулих мешканців. Кімнати обладнані необхідними меблями, радіаторами опалення, телевізорами тощо. У таких модульних конструкціях, крім житлових кімнат, розміщено необхідні для переселенців соціальні служби та об'єкти [14], наприклад центри зайнятості, школи, дитячі садочки, зали для вивчення емігрантами мови країни тимчасового перебування тощо.

Важливою є інформація про те, що наприкінці жовтня 2022 року в Чеській Республіці було схвалено унікальне рішення, щоб емігрантам з України виділити кошти для відкриття їхнього бізнесу. Ідеться

---

[13] Рубрика. 12.11.2022. URL : https://rubryka.com/2022/11/12/bolgariya-vse-zh-zalyshyt-ukrayinskyh-bizhentsiv-v-gotelyah-i-u-bazy-vidpochynku-pereselyaty-nebude.

[14] Internetua. 10.10.2022. URL : https://internetua.com/v-ocsikuvanni-bijenciv-u-daniyi-vidkrili-nove-mistecsko-dlya-ukrayinciv.

про 850 тис. крон (34,7 тис. євро), що їх органи влади Пардубицького краю Чехії з усіма його містами розподілили між 17 проєктами, ініційованими проживаючими в цьому регіоні українськими переселенцями, які мають бажання заснувати новий бізнес у малих населених пунктах краю. Відповідні кошти можна використовувати на придбання матеріалів, засобів і техніки, створення веб-сайту, просування власного бізнесу та на інші витрати. «Наша мета – вмотивувати біженців, які займалися підприємництвом в Україні або мають якесь уявлення про те, як тут потурбуватися про себе, мають усі необхідні умови та планують якийсь час залишатися у нашому регіоні», – зазначив щодо цього крайовий радник з питань регіонального розвитку Л. Валтр. Важливо зазначити, що з початку війни росії проти України лише в Пардубицькому регіональному центрі допомоги біженцям станом на жовтень 2022 року зареєструвалися майже 20 тис. переселенців з України, з яких за перший місяць перебування в краї половина подали заяви про надання статусу біженця. Загалом за час війни візу тимчасового захисту в ЧР отримало понад 450 тис. громадян України [15], які проживають у різних населених пунктах Чехії. Частина з них приєдналися до реалізації проєкту «Подарунок для путіна», ініціатори якого в середині листопада 2022 року оголосили збір коштів на 15 чеських зенітних установок Viktor, аби допомогти нашій країні захиститися від атак дронів-камікадзе. Організатори планують зібрати 90 мільйонів чеських крон (приблизно 3,8 млн доларів США) [16]. Цікавою також є і така шляхетна ініціатива Міністерства освіти Чехії: 114 млн крон (близько 4,5 млн. євро) отримають на зарплати українських педагогів-асистентів та інші пов'язані з ними витрати чеські середні та початкові школи, дитячі

[15] Громадськерадіо. 25.10.2022. URL : https://hromadske.radio/ru/news/2022/10/25/v-chekhyy-ukraynskym-bezhentsam-v-deliat-sredstva-dlia-otkrtyia-byznesa.

[16] Hromadske. 14.11.2022. URL : https://hromadske.ua/posts/u-chehiyi-zbirayut-groshi-na-15-zenitnih-ustanovok-viktor-yaki-dopomozhut-zbivati-droni-kamikadze.

садки та консерваторії. Кошти призначені для 583 навчальних закладів, де навчаються українські школярі. Мета роботи українського педагога-асистента – допомогти інтеграції до чеських шкіл дітей з України із числа військових біженців [17].

Португальське місто Кашкайш на початок листопада 2022 року прийняло 3310 тимчасових емігрантів з України. Для них там діє безкоштовна юридична підтримка, курси з вивчення португальської мови. Вони мають доступ до освіти, закладів охорони здоров'я тощо. Слід зазначити, що українці отримали необхідну допомогу та прихисток завдяки команді SOS UCRÂNIA, яка з березня 2022 року успішно працює під керівництвом мера міста Кашкайш К. Каррейраша. Люди у стані першого шоку війни та вимушеного переїзду аж до Португалії одразу отримали там теплий та адекватний прийом у центрі екстреної допомоги. Українські переселенці можуть залишатися в Кашкайші доти, доки для них не знайдеться постійне житло та робота. Крім цього, муніципалітет міста за весь час сучасної війни разом з емігрантами українцями на постійній основі проводить збір та відправку гуманітарної допомоги до нашої держави. Більше того, після російських злочинів у Бучі та Ірпені Кашкайш став побратимом цих постраждалих населених пунктів [18], що підтверджує вагомість тісного співробітництва такого рівня міст.

Від українців-емігрантів у Франції авторові у процесі дослідження проблематики еміграції стала відома дивовижна історія про традиційну участь наших співвітчизників у щорічному паломництві до українського храму Успіння Пресвятої Богородиці в Люрді (мале місто (15,5 тис. мешканців), розташоване в регіоні Окситанія, департамент Верхні Піренеї, що знаходиться 670 км на південь від Парижа, 135 км на південний захід від Тулузи та 18 км на південний захід від Тарба). Саме містечко стало славнозвісним у другій половині

[17] Uamedia.eu. 22.11.2022. URL : https://uamedia.eu/politics/cexiya-vidilyaje-dodatkovi-kosti-na-oplatu-ukrayinskix-pedagogiv-pomicnikiv-2511.

[18] Internetua. 02.11.2022. URL : https://internetua.com/umovi-tut-skromni-ale-ye-vse-neobhidne-zelenska-vidvidala-ukrayinskih-pereselenciv-u-portugaliyi.

XIX ст. завдяки чудотворному місцю, розташованому на передгір'ях Високих Піренеїв у південно-західному кутку Франції неподалік іспанського кордону. Люрд набув світової слави після чуток, що в його околицях відбулося об'явлення Діви Марії 14-річній селянській дівчині Бернадетті Субіру (фр. Bernadette Soubirous), яка збирала хмиз у лісі. 11 лютого 1858 року їй у печері з'явилася Пресвята Богородиця, яка попросила передати місцевим мешканцям, щоб вони побудували поруч каплицю і молилися. З часом каплицю була перебудували на справжній храм Святої Вервиці. А на початку XXI ст. спільними зусиллями українців-емігрантів з Франції та інших країн світу, а також за допомогою Української греко-католицької церкви та з дозволу містечкової влади в Люрді було побудовано український храм Успіння Пресвятої Богородиці. Відтоді здійснюється масове паломництво українців-емігрантів не лише з Франції та інших країн світу – Італії, Іспанії, Греції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Великої Британії та США, але й з України. Слід зауважити, що паломництво у 2022 році (21–23 жовтня) кардинально відрізнялося від усіх попередніх: уперше французькі та українські священники відслужили спільну молитву за Перемогу України у війні, нав'язаній їй агресивною росією. Ось як поділилася своїми свіжими враженнями учасниця паломництва В. Цвєткова, уродженка м. Краматорська Донецької області: «На прощі українців було декілька тисяч. В українській церкві Успіння Пресвятої Богородиці за остаточну перемогу у цій війні проти рашистських загарбників пролунала спеціальна молитва – за припинення війни в Україні і цілковиту перемогу, за оздоровлення світу. Увечері 21 жовтня багато українців взяло участь у процесії вервиці, узявши на себе значну частину обслуговування ходи. А на завершення другого дня прощі родинний емігрантський гурт "Зерно" представив перед численною аудиторією паломників Вечірній драматичний піснеспів "Давидові псалми" за творами Т. Шевченка в поєднанні з давніми духовними піснеспівами XVII–XVIII ст. Всюди звучала українська мова, і жінки, і чоловіки були в дуже красивих святкових вишиванках. Все це справляло неймовірне

враження про наш гордий та сильний український народ, який береже свою історію, не забуває про своє коріння і де б не жив, у якому б куточку світу йому не довелося отримати прихисток, він буде пам'ятати про свою землю, про Україну, яка зараз потерпає від лютого ворога. Але саме любов до рідної землі згуртовує всіх українців. Саме вона є тією життєдайною силою, яка допомагає пройти крізь усі випробування і вийти переможцями». Безумовно, з такими твердженнями не можна не погодитися жодному українцеві.

Міністерство з питань рівності та фемінізму Каталонії (Іспанія) у грудні 2022 року започаткувало програму допомоги біженцям з України. Вони отримують 400 євро на місяць плюс 100 євро на кожну дитину, яка перебуває на їхньому утриманні. Це – унікальний жест доброї волі з боку регіональної іспанської влади, який укотре підтверджує факт зростаючої підтримки наших співвітчизників у скрутний для них час за кордоном. А їх в Іспанії, як зазначалося вище, – 139 тис. осіб. Виплати надаються відповідно до декрету уряду Іспанії, який був схвалений у серпні 2022 року. Він передбачає виділення 52,8 млн євро, з яких трохи більш як 13 млн призначені для Каталонії. Упродовж 15 грудня 2022 року – 31 січня 2023 року біженці з України могли подати заявку на отримання виплат разом із документом на посвідчення особи й статусу тимчасового захисту, а також довідкою про банківські реквізити. Щоб претендувати на виплати, вони повинні були довести, що на момент повномасштабного вторгнення проживали в Україні. Також вони мають бути зареєстровані в одному з муніципалітетів Каталонії та довести, що не мають власних коштів на проживання [19].

Слід окремо наголосити, що українські емігранти, де б вони не перебували тимчасово чи на постійній основі за кордоном, не забувають про свою країну, вносячи суттєвий внесок у підтримку Збройних сил України, надання допомоги Україні, патріотичне виховання молоді, розповсюдження автентичних українських цінностей за кор-

[19] Uamedia.eu. 15.12.2022. URL : https://uamedia.eu/official/u-polshhi-zayavu-na-kartu-pobitu-vidteper-mozna-podavati-onlain-2836.

доном тощо. Отже, нинішні еміграційні процеси за межами України в умовах сучасної російсько-української війни є новим унікальним явищем і тому потребує невідкладного вивчення, оцінки та вироблення відповідних рекомендацій з точки зору їх значення для формування єдиної української громадянської нації, чим зайвий раз підтверджується актуальність представленої наукової роботи.

Утім, найскладнішою проблемою є плачевна ситуація з біженцями чи примусово вивезеними мешканцями України до Росії. За даними російського інформаційного агентства, на 8 вересня 2022 року в рф перебувало 4 млн біженців з України, з них 628 тис. – це діти. Більшість громадян нашої країни, які перебувають на території рф, не можуть повернутися додому й не мають зв'язку зі своїми рідними [20]. У цьому контексті Президент України В. Зеленський під час звернення до учасників сесії Генеральної асамблеї Організації американських держав (ОАД) у Лімі 6 жовтня 2022 року зазначив, що «…мільйони українців примусово депортовані в Росію. Вони розпорошені по території цієї держави, розкидані по віддалених регіонах Росії. У багатьох із них відібрали документи, багато з них пройшли через страшні фільтраційні табори окупантів, де над ними знущались і залякували. Це – люди. Але для Росії це також ресурс» [21]. Важливо наголосити, що коли порівняти з 2014 роком, то кількість біженців виявиться удвічі більшою. Так, за весь 2014 рік до росії в'їхало (переважно добровільно) близько 2 млн переселенців. Нтомість тепер українців буквально виманювали, обіцяючи пристойне житл, комфортніі умови перебування, високооплачувану роботу, гіднео соціальне забезпечення в рф. Але щойно мешканці із зони тодішньої антитерористичної операції (АТО) і тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим приставали на такі фей-

[20] Громадське. 26.09.2022. URL : https://hromadske.ua/posts/do-ukrayini-z-rf-ne-mozhut-povernutisya-blizko-15-mln-ukrayinciv-stefanishina.

[21] Информационное сопротивление. 07.10.2022. URL : https://sprotyv.info/news/zelenskij-povidomiv-skilki-ukra%d1%97nczіv-primusovo-deportuvali-okupanti-vid-pochatku-povnomasshtabnogo-vtorgnennya.

кові пропозиції, цікавість росії до них раптово зникала. У кінцевому підсумку переважна більшість переселенців була вислана до найбільш віддалених регіонів РФ. Так, весною і влітку 2014 року до Красноярська було відправлено 1,2 тис. осіб з України, до Іркутської області – 900 переселенців, до Омська – понад 800, Томська – 600, до Мордовії та Адигеї – по 400, на Камчатку – 270, до Якутії – 200, Бурятії – 160, Казані – 100 [22] тощо. Отже, росія дійсно «дбає» про українців-переселенців, «залюбки» відсилаючи їх жити до найбільш віддалених регіонів, де потрібні робочі руки. З іншого боку, лише за відносно короткий час повномасштабної фази нинішньої загарбницької війни рф проти України, за даними УВКБ ООН, на 3 жовтня 2022 року (показники більше не оновлюються) на російську територію потрапило ще 4 млн вихідців з України, переважна частина з яких примусово чи обманом була вивезена через українсько-російський державний кордон. Щодо становища українських переселенців у Росії газета «The Washington Post» свого часу повідомляла про те, що майже кожному з них довелося пройти через спеціальні фільтраційні табори. При в'їзді на територію рф російські військовослужбовці ретельно перевіряють транспортні засоби, які перевозять українських переселенців у різні регіони, як правило, у депресивні зони Центральної Росії, до Сибіру, на Далекий Схід, Північ, до занедбаних санаторіїв десь у віддаленому районі країни-окупанта, у кращому разі – їх розміщують у невідремонтованих будинках і на запущених базах відпочинку в Криму без мінімально необхідних побутових умов та без забезпечення робочими місцями. Це, безперечно, тривалий і небезпечний процес, під час якого українців обшукують. За словами біженців, представників волонтерських організацій, українських та американських чиновників, людей, яких підозрюють у прихильності до українських військових, затримують і катують. Крім того, їх допитують, намагаючись установити, чи брали вони участь у бойових діях проти росіян,

[22] Еспресо. 09.09.2014. URL : https://espreso.tv/article/2014/09/09/infohrafika_karta_bizhencciv_z_ukrayini_v_ rosiyi.

та перевіряють на наявність проукраїнських тату, а також мозолів і синців, які можуть бути ознаками поводження зі зброєю. Біженцям роздають анкети, у яких запитують про їхнє ставлення до українських військових, нинішнього українського уряду тощо. Слідчі також перевіряють персональні телефони, планшети, переглядаючи програми й фотографії, аби знайти будь-які сліди бойових дій, а також вилучають SIM-карти українців [23]. Оскільки кількість вихідців з України, незадоволених умовами розміщення в росії, постійно збільшується, то громадян України, які прибули до росії після 24 лютого 2022 року, намагаються «купити» різними мізерними виплатами й пенсіями, що не вирішує проблеми. Тому більша частина українських переселенців у росії прагне реемігрувати до зарубіжних країн, що засвідчують повідомлення про зростаючі виїзні черги на кордонах рф. Тобто люди, які чекають на деокупацію їхніх територій в Україні, вимушені бігти від «руского міра».

За оцінками ILO (Міжнародна організація праці – МОП), 2,75 млн тих, хто перебуває за кордоном, працездатного віку, дві третини мають вищу освіту і майже половина (49 %) в Україні до виїзду мала високооплачувану роботу. Згідно з даними МОП, 42 % тих, хто перебуває за межами України, становлять особи, які працюють, 17 % – особи, які не працюють, 8 % – студенти, 23 % – пенсіонери, 10 % – не вдалося визначити [24]. Також наразі за кордоном перебувають особи віком: до 20 років – 7 %; 20–29 років – 11 %; 30–39 років – 21 %; 40–49 років – 16%; понад 50 років – 33 %, а 12 % не вдалося визначити. Загалом, за даними Організації Об'єднаних Націй, невдовзі допомога знадобиться майже 18 мільйонам українців. З метою надання їм своєчасної предметної допомоги, ООН уже збільшила обсяг фінансування наприкінці 2022 року з 2,25 млрд доларів США, попередньо запланованих, до

[23] Еспресо. 12.05.2022. URL : https://espreso.tv/ukrainski-bizhentsi-v-rosii-povidomlyayut-pro-dopiti-zatrimannya-ta-inshi-zlochini-the-washington-post.

[24] Економічна правда. 05.09.2022. URL : https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/5/692265.

4,3 млрд [25]. А Європейський Союз підготувався до довгострокового захисту мільйонів українських біженців, а не зосередився на тимчасовому притулку в кризових ситуаціях, – зазначили експерти Інституту Клінгендала (Нідерланди), які спостерігають за міграційними потоками в Європі після 24 лютого 2022 року, пояснюючи, що Європа реалізує найбільшу місію захисту біженців з часів Другої світової війни [26]. У цьому контексті уповноважена уряду Німеччини з питань міграції Р. Алабалі-Радован зазначила, що на 11 жовтня 2022 року кількість прибулих втікачів від геноцидної війни в Україні зменшилася приблизно до 150 осіб на день, «але сувора воєнна зима може це змінити». Вона також наголосила, що зміна в потоці біженців торкнеться й Польщі та Чехії. Тому, на її думку, ФРН має «…залишатися в тісному контакті з сусідніми країнами і бути готовими продовжувати приймати людей, які втікають від війни». Загалом, аналітики повідомляли, що масштаб імміграції в Німеччину у 2022 році перевищив рівень 2015 року, коли Європа боролася з наслідками зазначеної вище міграційної кризи на тлі громадянської війни в Сирії. Федеральне статистичне відомство Німеччини ще на початку жовтня 2022 року зареєструвало мільйон українських біженців [27], що є максимальним маркером можливості прийняття та влаштування таких осіб.

Проте більшість українців, які втекли від війни до ФРН, Польщі, Чехії та Румунії, планують повернутися в Україну. Такими є дані дослідження настроїв українських біженців EWL Group у Польщі, Чехії та Румунії. Зокрема, у Польщі про наміри повернутися в Україну заявляють 58 % українців, що виїхали. Ще 30 % збираються лишитися в Польщі на довший період, а 12 % хочуть пере-

[25] Хвиля. 08.08.2022. URL : https://hvylya.net/news/257239-oon-prognoziruet-chto-v-blizhayshee-vremya-pomoshch-ponadobitsya-pochti-18-millionam-ukraincev.

[26] Uamedia.eu. 03.09.2022. URL : https://uamedia.eu/politics/jes-zaklikali-buti-gotovim-do-trivalogo-perebuvannya-milioniv-ukrayinskix-bizenciv-1278.

[27] Європейська правда. 11.10.2022. URL : https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/11/7148470.

їхати до інших країн. У Чехії про наміри повернутися до України заявляють 56 % опитаних. 24 % збираються лишитися в Чехії довше, 20 % – планують виїхати до іншої країни. У Румунії відсоток тих, хто планує повернутися в Україну, складає 54 %. Лишатися в Румунії поки мають намір 28 %, ще 18 % збираються виїхати до іншої країни. У Румунії питома вага тих, хто планує повертатися в Україну складає 54 %. Лишатися в Румунії поки що мають намір 28 %, ще 18 % збираються виїхати до іншої країни [28]. У цілому в Україну, за даними ООН, починаючи з 28 лютого 2022 року до 24 січня 2023 року повернулося (без урахування даних Угорщини, РФ та Білорусі) 9,770 млн. осіб [29].

Скільки біженців планують повернутися в Україну, залежить від багатьох факторів. Попри те, що більшість у всіх трьох зазначених країнах декларує, що хоче повернутися додому, польський експерт Я. Маліцький радить обережніше ставитися до таких цифр. На його думку, «історія усіх міграцій, війн і біженства показує, що людські плани ніколи не відповідають дійсності. Нинішнє дослідження показує, що аж третина планує залишитися, але залишиться більше. Цього нас вчить історія останніх двох століть. Я особисто сказав би, що може залишитися навіть половина. Коли опаде дим битв, знатимемо більше» [30].

За даними Посла України в Туреччині В. Боднара, понад 400 тис. українців, які змушені були виїхати до Туреччини після вторгнення росії, уже повернулися в Україну, а на кінець вересня 2022 року в цій країні залишилося близько 40 тис. осіб. Він зазначив, що повернення українців після активної фази війни є переконливим «…бажанням

[28] Конкурент. 26.09.2022. URL : https://konkurent.ua/publication/104339/ponad-polovina-ukraintsiv-yaki-viihali-do-polschi-chehii-i-rumunii-planuut-povernutisya-dodomu.

[29] Interfax-Україна. 28.01.2023. URL : https://interfax.com.ua/news/general/887604.html.

[30] Курс України. 26.09.2022. URL : https://kurs.com.ua/novost/920094-bolee-polovini-bezhencev-v-evrope-planirujut-vernutsja-v-ukrainu?source=ukrnet.

брати участь у відбудові своєї країни… Треба жити там і відроджувати звільнені від окупації території» [31].

У цьому контексті показовими є дані Соціологічної групи «Рейтинг», отримані в результаті проведеного в жовтні 2022 року опитування респондентів, які були змушені залишити місце постійного проживання з 24 лютого 2022 року. Згідно із тими даними, 85 % опитаних висловлюють бажання повернутися додому: 21 % – найближчим часом, 19 % – хочуть повернутися, але ще зачекають, 45 % – повернуться, але після закінчення війни. Лише 6 % відзначили, що вже не повернуться додому. Порівняно з липнем 2022 року зросла кількість тих, хто планує повернутися негайно, і поменшало тих, хто повернеться після війни або взагалі не повернеться [32].

Безперечно, українські біженці за кордоном намагаються визначатися з планами на майбутнє. Хтось із них адаптується в чужій країні, щосили вивчає мову і сподівається почати на новому місці своє життя з чистого аркуша. Інші ставлять чіткі рамки й умови, за яких вони зможуть повернутися додому. Переважна частина заявляє: «Коли звільнять рідний окупований регіон, коли закінчиться війна, коли Україну відбудують…». Є і такі, що й у самий розпал війни збирають валізи та вирушають додому – «бо там рідна земля і рідний дім». Скажімо, родина Ромашко з Гостомеля не має в Україні навіть свого будинку – його розбомбили російські снаряди ще в перші дні повномасштабного вторгнення. Сім'я з двома дітьми і трьома тваринами в лютому 2022 року тікала з дому під обстрілом росіян і ледь не потрапила в окупацію. Майже рік родина перебуває в Німеччині, але не бачить свого майбутнього на чужині й щодня мріє про те, аби повернутися в Україну. Згодом Анна і Богдан почали думати про те, як відновити своє сімейне гніздо. Адже просто ставити крапку на своєму будинку в Гостомелі вони не збираються. Тому поступово почали

[31] Європейська правда. 26.09.2022. URL : https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/26/7147491.

[32] Главком. 23.10.2022. URL : https://glavcom.ua/country/society/stalo-vidomo-skilki-ukrajiniv-planujut-povernutis-dodomu-pislja-vijni-884209.html.

збирати необхідні для відбудови кошти. За допомогою знайомих на всесвітньовідомій інтернет-платформі gofundme.com було відкрито збір коштів на відновлення будинку родини Ромашко. Анна і Богдан сподіваються, що на їхню біду відгукнуться небайдужі люди. Адже понад усе сьогодні ця родина хоче повернутися додому. «Ми плануємо перезимувати і навесні повернутися в Україну. Ми ніколи не станемо в Німеччині "своїми", ми завжди тут будемо іммігрантами. У нас є своя Батьківщина, своя земля, де все рідне і знайоме. Віримо в ЗСУ і в перемогу України, де ми зможемо, як і до війни, мирно жити, кохати, радіти життю і бути щасливими…» [33]. Наведений приклад яскраво доводить сутність українця – тимчасового емігранта та справжнього патріота своєї Батьківщини.

Але скільки людей остаточно повернеться, залежить від того, як довго буде тривати війна і наскільки знищеною буде інфраструктура. Тому наразі чимало людей з окупованих і зруйнованих міст України уже сьогодні починають облаштовуватися на новому місці за кордоном. З часом ця небажана й навіть небезпечна для національних інтересів України негативна тенденція може поширюватися, що призведе до непоправних демографічних втрат для нашої держави. Тому єдиною опцією для українських вимушених емігрантів має стати якомога швидше повернення в Україну та підключення до шляхетної справи відновлення постраждалої від загарбницької війни держави.

Для кращого усвідомлення сутності досліджуваної теми доцільно представити соціальний портрет сучасного вимушеного українського емігранта. Цьому посприяв аналіз підсумків соціологічного опитування, яке в період з 20 липня до 25 серпня 2022 року провів Центр Разумкова в 30 країнах найбільш кількісного перебування нинішніх українських емігрантів. Воно охопило 511 біженців – вихідців з України, які покинули її межі після російської навали 24 лютого 2022 року. Найбільше з-поміж опитаних переселенців

[33] Uamedia.eu. 06.10.2022. URL : https://uamedia.eu/society/u-nimeccini-prognozuyut-xvilyu-bizenciv-z-ukrayini-1955.

на час проведення соціологічного дослідження перебували на території Республіки Польща (110 осіб) та Федеративної Республіки Німеччина (85 осіб). 231 особа була опитана в інших країнах-членах Європейського Союзу, а 63 – у країнах, розташованих поза ЄС (Молдова, Туреччина, Швейцарія, Великобританія, США та Ізраїль). Так, результати цього міжнародного опитування показали, що 90 % респондентів до війни проживали в містах, а 10 % – у селах. Серед українських громадян, які через повномасштабну війну Росії проти України змушені були залишити країну, 83 % – люди з вищою або незакінченою вищою освітою. Найбільш представленими серед опитаних соціальними групами є висококваліфіковані фахівці (30 %), керівники підприємств та їх підрозділів (14 %), підприємці (14 %), кваліфіковані робітники (12 %) та домогосподарки (11 %). Серед досліджуваної категорії біженців переважають жінки (93 %). Найбільші вікові групи респондентів становлять люди від 30 до 39 років (42 %) та від 40 до 49 років (29 %). Найбільше (45 %) біженців виїхали після початку війни із центральних областей України (переважно це мешканці Києва (23 % усіх опитаних) та Київської області (9 %), 31 % – зі східних областей, 16 % – із південних областей та 8 % – із західних областей. 51 % респондентів відповіли, що вдома здебільшого розмовляють російською мовою, 40 % – переважно українською. 70 % вважають рідною українську мову, а 20 % – російську [34]. Така достатньо повна картинка дає змогу реально уявити соціальні, вікові, професійні, мовні та освітні параметри сучасного вимушеного українського емігранта, що є важливим компонентом нашого дослідження. У цьому контексті не слід нехтувати вже сформованою узагальненою думкою вітчизняних та зарубіжних науковців про те, що наявність у цивілізованих країнах світу потужної хвилі освічених і досвідчених українських емігрантів, зокрема працівників ІТ-сфери, істотно сприяє їх подальшому

[34] Uamedia.eu. 31.08.2022. URL : https://uamedia.eu/society/perevazna-bilsist-ukrayinskix-bizenciv-lyudi-z-vishhoyu-ci-nezakincenoyu-vishhoyu-osvitoyu-opituvannya-1235.

розвитку і процвітанню. Наприклад, внутрішній валовий продукт у сусідній Польщі, де наразі працюють понад 3,5 млн українців, переживає невпинне відчутне зростання.

Важливими є враження або думки іноземців – громадян країн, які вже прийняли на своїх територіях значну кількість біженців з України, про наших співвітчизників на чужині. Слід нагадати про високу оцінку ролі сучасних етнічних українців у цивілізованому світі, висловлену на початковому етапі російсько-української війни Папою Римським Франциском, коли перша хвиля біженців з України неочікувано захлеснула майже всю Європу. Тоді він заговорив навіть про «позитивну дискримінацію» щодо українців, тобто до них у Європі, США та Канаді, куди вони потрапляють унаслідок еміграції, ставляться набагато краще, як порівняти зі сприйняттям емігрантів з багатьох країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Гадаємо, це пояснюється багатьма якісними показниками – високим рівнем освіченості українців, їх належною вихованістю, відповідальністю, природною толерантністю, миролюбністю, володінням переважною більшістю з них іноземними мовами, трудолюбством, умінням бути генераторами конструктивних проєктів, позитивних ідей та настроїв, бути в гарній фізичній формі, відкритістю до спілкування, з добрим серцем, готовністю поділитися власними навичками (бізнесовими, фаховими, кулінарними, побутовими) тощо. Наприклад, українські підприємці та міжнародний проєкт Food Tech Shelf запустили ініціативу Ucare, у рамках якої створюють окремі полиці з українськими продуктами в закордонних магазинах, розташованих у різних містах Європи та інших країн світу. Така ініціатива дає змогу вітчизняним виробникам швидко вийти на міжнародні ринки та відкриває можливість представити свої товари в найбільших роздрібних мережах по всьому світу на спеціальних «українських полицях», чому активно сприяють наші емігранти, котрим вкрай потрібні стабільні фінансові джерела для виживання. Завдяки їм якісні продукти від українських виробників можна знайти в мережах Kroger, Costco, Publix, Spar, Aldi, Lidl, Walmart, Carrefour,

Auchan, Tesco, Eleven [35], що сприяє підвищенню позитивного іміджу України за кордоном.

На наше переконання, кожний достойний українець / українка за кордоном фактично є амбасадором України у відповідній країні. Такого українці повністю заслужили. У цьому контексті 29 листопада 2022 року Папа Римський Франциск назвав українців «мучениками». «Коли я говорю про Україну, я говорю про людей, які прийняли мученицьку смерть. Якщо у вас є мученики, то є й ті, хто мучить їх. Коли я говорю про Україну, я говорю про жорстокість, тому що в мене є багато інформації про жорстокість військ, що вдерлися. Як правило, найжорстокішими, мабуть, є ті, хто з Росії, але не [дотримуються. – *ред.*] російської традиції, такі як чеченці, буряти і так далі», – сказав він. При цьому Папа Франциск констатував, що в Україну «безумовно вдирається російська держава» [36].

Слід наголосити, що для такого позитивного ставлення до наших співвітчизників-емігрантів є серйозні підстави. Українці привезли із собою сорочки-вишиванки та навчають охочих зарубіжних громадян шити їх, а також хрести-обереги, хустки-обереги та тризуби-обереги, яких передають на фронт разом з гуманітарною допомогою.

Наведені вище дані переконливо підтверджують той факт, що масштабність спровокованих найкривавішою геноцидною війною у Європі з часів Другої світової війни вимушених еміграційних процесів в Україні та за її межами зростає, що вимагає особливої уваги до вирішення відповідних багатогранних проблем, пов'язаних з новим статусом мігранті та емігрантів, з боку державних службовців, науковців, політологів, експертів та фахівців різного рівня.

Отже, головними особливостями нинішньої (п'ятої) хвилі еміграції з України є вимушеність, масовість та географічна розпороше-

---

[35] Агробізнес. Сьогодні. 29.09.2022. URL : http://agro-business.com.ua/agro-business/item/25238-supermarkety-za-kordonom-stvoriuvatymut-polytsi-z-ukrainskymy-produktamy.html.

[36] Internetua. 29.11.2022. URL : https://internetua.com/papa-rimskii-nazvav-ukrayinciv-mucsenikami-a-csecsenciv-ta-buryativ-naijorstokishimi.

ність. Ідеться про тотальне знищення українських населених пунктів та численні геноцидні операції проти українського народу в зоні бойових дій та в межах досяжності ворожих ракет і дронів, через які понад 17 млн наших співвітчизників не лише покинули власні домівки, але й вимушені були виїжджати в надзвичайно складних умовах нинішньої неспровокованої російсько-української війни до 140 країн світу, розташованих на всіх континентах.

Гострою проблемою українських біженців та переселенців є їх вкрай складне становище в Росії. Понад 4 млн. осіб, серед них і понад пів мільйона дітей, опинилися на території країни-окупанта, зазвичай примусово. Їхні права і свободи грубо порушуються. Там вони розглядаються як джерело поповнення дефіцитної робочої сили в депресивних і провінційних регіонах рф, а діти – як «російські юнармійці» та майбутні потенційні вояки окупаційної армії. Ситуація, пов'язана зі становищем українських переселенців в Росії та співвітчизників-емігрантів у країнах Європи, а також у США, Канаді та Австралії докорінно відрізняється: якщо нинішня авторитарна російська адміністрація намагається формально «купити» переселенців з України мізерними виплатами й пенсіями, то центральні та місцеві органи влади в цивілізованих країнах світу системно і тривалий час надають українцям-біженцям суттєву безповоротну й диференційовану фінансову допомогу – від 350 євро у Польщі до 2 тис. євро в Ірландії, а також безоплатну матеріальну підтримку у вигляді житла, соціальних послуг, курсів вивчення відповідних іноземних мов, надання адекватних робочих місць тощо.

Найоптимальнішим виходом із ситуації, яка склалася, для всіх українських емігрантів, біженців та переселенців є якомога швидше повернення до України. Лише масова репатріація мільйонів нинішніх українців-емігрантів до багатостраждальної Батьківщини та їх безпосередня участь у відновленні України за допомогою цивілізованих країн Європи і світу в цілому приведе до розбудови новітньої, передової Української держави на перевірених історією і сучасністю принципах демократії, справедливості та мирного розвитку і процвітання.

Оксана Кузьменко
докторка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України (Львів, Україна)

АНТРОПОЛОГІЯ ВІЙНИ: ЛЮДИНА, СПІЛЬНОТА, КУЛЬТУРА ПЕРЕД ЦИВІЛІЗАЦІЙНИМИ ВИКЛИКАМИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ

В історії антропологічних досліджень суспільних криз відомо, що війна – це лабораторія, де в реальному часі можна спостерігати за різними видами творення, трансформацій та глобальних змін. Світові війни минулого століття показали «гносеологічний розрив» у розумінні науки про людину. Відтак повномасштабна агресія Росії проти України знову актуалізувала дискурс продукування антропологічних знань, які формуються в динаміці нової високотехнологічної війни, що розгортається. Згідно з даними Управління Головного комісара ООН з прав людини з 24 лютого по 31 травня 2022 року, унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну постраждало 9029 цивільних українців. Щонайменше 4113 осіб загинуло та 4916 людей зазнало поранень. Понад 5 мільйонів українців та українок стали біженцями/біженками у країнах Європи. Переміщення майже третини українців становить найбільшу кризу вимушеного переміщення населення у світі на сьогодні. Тому *основною метою* запропонованої теми «Антропологія війни: людина, спільнота, культура перед цивілізаційними викликами російської агресії в Україні» буде спроба комплексного аналізу різних соціальних, суспільно-культурних і мистецьких

явищ у контексті нищівної війни, яка вразила світову спільноту силою українського національного спротиву.

Головні завдання – виявити, описати та дослідити різні рівні динамічних трансформацій соціальних, національних та організаційних ідентичностей, суспільних дискурсів та практик у мінливих соціально-економічних і політичних реаліях російсько-української війни, яка розпочалася ще 2014 року. Відправними точками для аналізу життєвих та інституційних практик у кризових умовах, для (де)кодування нових смислів та мистецьких символів є ключові історичні феномени XX ст., зокрема дві світові війни. У цей період докорінним чином змінювався соціокультурний обрій української спільноти через модернізацію, націєтворення, міграції, пострадянські трансформації, декомунізацію і глобалізацію. Засадничим принципом цього дослідження стане антропоцентричність, оскільки у фокусі уваги перебуває українська людина, місце її у спільноті, поведінка та широкий спектр активностей, зумовлених суб'єктністю особистості, включеної у війну через переконання, наміри та дії.

Роботу передбачено виконати на основі різножанрової, подекуди унікальної *джерельної бази*, а саме: текстів напівструктурованих та глибинних інтерв'ю (з ветеранами АТО, учасниками бойових дій окремих періодів, із членами ТрО, переселенцями – ВПО, людьми з інвалідністю, носіями фольклорних текстів); доступних статистичних відомостей (про кількість переміщень, форми, регіональну специфіку та міграційні рухи населення України); нових кількісних та якісних даних, зібраних у межах міжнародних проєктів («Соціальний прийом та інклюзія біженців з України в Польщі, Німеччині та Ірландії», «Потреби, здібності, навички та інклюзія біженців з дітьми з України») та воєнних практик (волонтерської активності, досвіду з координації заходів щодо забезпечення збереження пам'яток у Львові); особистих польових матеріалів, зокрема записів автобіографічних наративів, звичаїв, обрядів та свят народного календаря, які відзначають українські військові, переселенці; інших матеріалів, зібраних під час експедицій, в архівах чи в ході участі в соціальних

проєктах, а також тематичних публікацій, фотографій та малюнків з Інтернет-ресурсів. Дані із соціальних мереж, матеріали музичного ютуб-каналу, звіти волонтерських об'єднань, інформаційних кампаній, об'єднаних тематичними мітками, відомості про мистецькі проєкти, каталоги виставок, аукціонів в Україні та за кордоном тощо.

Дослідження охоплюватиме різні статево-вікові й соціальні групи людей: біженців та ВПО, членів воєнізованих підрозділів ДФТГ, людей з інвалідністю, засновників та волонтерів громадських ініціатив, штабів і центрів реагування, учасників бойових дій та цивільних, охоронців музейних колекцій, митців-керамістів і вишивальниць та ін. Їхні власні переживання, ідеї, чесноти та недоліки, корисні практичні знання, мистецькі вироби та вербальні тексти, емоції, виявлені під час російсько-української війни, а також соцієтальні цінності всього українського суспільства стануть *об'єктами дослідження*.

Актуальність поданої комплексної теми зумовлена кількома дослідницькими аспектами. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну створило нову динаміку в українському суспільстві, у його історичній пам'яті, повсякденній культурі та загалом у європейському просторі. Кожне нове тисячоліття приносило Україні, яка посідає важливе геополітичне становище на мапі світу та має нещастя сусідувати з народами з імперськими амбіціями, не одну, а декілька воєн. Багаторічна війна й російська окупація українських територій спонукала українське суспільство до радикального та оперативного переосмислення української ідентичності й цінностей, на які вона опирається. Зокрема, посилення соціальної солідарності було запорукою успішного опору окупантам у перші місяці війни, адже дозволило зусиллями громадян та громадянок України заповнити інституційні лакуни в забезпеченні тилу української армії та переселенні людей із зон бойових дій і забезпеченні їм проживання на нових місцях. Громадяни України змушені були виїхати з рідних домівок у різних напрямках – на контрольовані ЗСУ території або за межі країни. За даними Агентства ООН у справах біженців, станом на 8 серпня 2022 року зареєстровано 6 413 432 особи, які виїхали за межі країни

(з них 3 793 083 отримали статус тимчасового захисту) та фіксують 1–4 мільйони внутрішньо переміщених осіб в Україні. Процес вимушеного переселення українців від початку російсько-української війни має широкі соціальні, політичні та культурні наслідки для країни як демографічно-економічного, так і гуманітарного характеру. Останній створює виклики для усталених ієрархій групової належності, національної ідентифікації, досвідчення громадянства, зокрема через мережу волонтерських практик українців різного віку та соціального статусу. Саме тому соціоантропологійний аспект (а саме: вивчення цих суспільних процесів, які розгортаються перед нами) є дуже важливим для оцінки можливих демографічних втрат, втрат трудового ресурсу, виявлення регіональної динаміки та чинників, що сприятимуть швидшому поверненню населення після завершення війни.

Волонтерська діяльність, організації Сил територіальної оборони та Добровольчих формувань територіальних громад досі продовжують бути важливою частиною національного спротиву російським загарбникам. Вони мають різні форми та інтенсивність прояву – від активної діяльності на передньому краї боротьби із забезпечення військових необхідним спорядженням до фінансових пожертв на користь тих чи інших благодійних фондів чи благодійних ініціатив, у які включені різні прошарки суспільства, нові людські формування й мережі, що їх творять чоловіки і жінки різного віку та професій (науковці, митці, навіть бджолярі), молодь і діти. Сьогодні не існує комплексного дослідження, яке б розкривало головні волонтерські практики українців у контексті соціальної мобільності та солідарності людей в умовах збройних конфліктів. Відтак нагальна потреба такого аспекту дослідження обумовлює потрібність обраної теми.

Інший, украй важливий у час війни та її наслідків соціальний аспект – тема інвалідності. З 2008 року ратифіковано міжнародну «Конвенцію про права осіб з інвалідністю», згідно з якою кожна людина з інвалідністю має право на життя, свободу, безпеку, свободу від катувань, насильства, експлуатації та наруги. Україна

прийняла цю конвенцію. Щороку у світі відбувається кілька десятків збройних конфліктів, і відповідно частина людей з інвалідністю стикаються з усіма викликами війни особисто. Оскільки дослідження досвіду людей з інвалідністю у час воєн, які є значно уразливішими, аніж інші, є поодинокими та фрагментарними, то включення параграфа про повсякденний досвід людей із вразливої соціальної групи та практики проведення в їхньому середовищі мистецьких акцій (майстер-класів керамістів) у структуру цього дослідження є перспективним з огляду на потребу інформаційно-методичних рекомендацій стосовно людей, які набули в час війни свою фізичну чи психічну інвалідність.

Канали підтримання високого рівня консолідації українського суспільства мають розмаїті форми: візуальні образи спротиву, масова пісенна культура, фольклорна творчість, популяризація культурно-історичного спадку тощо. Усі вони виконували кілька важливих функцій, зокрема, піднімали бойовий дух людей у тилу, транслювали цінності, які ми захищаємо в цій війні, переозначуючи ціннісне ядро української ідентичності. Таким чином, вивчення текстів та артефактів війни, зокрема новітнього воєнного фольклору, візуальних образів спротиву, керамічних виробів з державною символікою, різних ужитково-декоративних предметів та об'єктів з елементами традиційної української вишивки, допоможе зрозуміти трансформації української ідентичності та цінностей, слугуватиме кращому розумінню фундаменту, на якому відбуватиметься повоєнна відбудова України.

Мережева активність українців, пов'язана з апелюванням до смислів триваючої війни, значно зросла, сформувавши новий майданчик для озвучування ключових підвалин своєї ідентичності, для групової саморепрезентації та омовлення спільних цінностей нації. В умовах воєнного сьогодення в українському суспільстві зростає розуміння того, що забезпечення безпеки країни, адекватне та своєчасне реагування на зовнішні і внутрішні виклики, створення умов для інтенсивного економічного розвитку взаємопов'язано з духо-

вним розвитком суспільства, сферами народної культури. Успіх перемоги та відбудови повоєнного життя держави залежить не лише від досягнень військово-оборонного комплексу й економічного зростання, але ще більше – від ціннісних орієнтацій людей, ідеалів та духовних потреб української спільноти. Головне запитання, на яке це дослідження має дати відповідь, – це наскільки громадяни України усвідомлюють себе українцями. Уже сьогодні спостерігаємо, як у сучасній обрядовості, що добре зберігає ознаки побутово-обрядової архаїки, потужно проявляються новітні смисли (громадські обряди поховання полеглих Героїв-захисників). В умовах повномасштабної російсько-української війни вони нашаровуються на традиційну матрицю і є свідченням виразної національної самосвідомості. Тому й цей *етнологічний аспект* у рамках заявленої теми також стає важливим для осмислення.

Актуальність теми зумовлена також назрілою потребою переосмислення історичного досвіду та історичної пам'яті, які лежать в основі творення новітнього історичного фольклору й ширше – у загальному мистецькому контексті, зокрема в інтерпретації народних традицій і візуальних артефактів, їх місця та ролі в культурній консолідації українців, формуванні національної свідомості й патріотичної громадянської позиції в кризових умовах.

Монографія передбачає *поєднання різних методів дослідження*. Кількісні методи дозволять проаналізувати зміни, що відбувалися в українському суспільстві під впливом війни, та окреслити основні маркери належності (до ВПО, волонтерських груп, категорії «своїх»), виявити можливі лінії соціального дистанціювання та «іншування», регіональну специфіку. Якісні методи (напівструктуровані та глибинні інтерв'ю) дозволяють зрозуміти, через які темпоральні, просторові або групові маркери переміщені особи, волонтери, митці чи люди з інвалідністю вибудовують власні наративи належності та як ці тексти формуються.

Аналітичний процес з автобіографічними наративами й фольклорними новотворами різних жанрів здійснюватиметься на погра-

ниччі низки філологічних методів (таких як семантичний, структурно-типологічний, компаративний, герменевтичний, наративний) та історично-антропологічних підходів.

Результатом роботи групи дослідників стане монографія, яка складатиметься зі вступу, трьох розділів (1. Л**юдина:** соціокультурний обрій воєнних досвідів і смислів; 2. **Суспільство**: солідарність та ініціативність в умовах війни; 3. **Культура:** традиції, інновації, практики), списку літератури та покажчиків.

Висновки дослідження сприятимуть чіткішому окресленню соціально-демографічного й культурного портрета української людини та суспільства у війні. Знання про тяглість традиції й інновації в повсякденних, обрядових, релігійних, фольклорних, мистецьких репрезентативних практиках українців у час повномасштабної війни стане корисним для фахівців у сферах науки, освіти, культури, соціальної медицини. Висновки про головні цінності та символи українського суспільства стануть важливими для політиків, управлінців, політтехнологів як матеріал для вироблення правильної стратегії державної культурної політики, для кращого моделювання соціальних та інституційних змін в Україні після перемоги.

Окрім того, дослідження може посприяти популяризації громадської і творчої діяльності митців різних сфер в Україні та за кордоном. Переосмислення й інтерпретація спадщини народного декоративно-прикладного мистецтва під час економічної та духовної криз як специфічного інструмента впливу на суспільну свідомість, оцінка потенціалу етномистецтва, зокрема рефлексій митців на платформі громадянського діалогу, – усе це дозволить розширити теоретичну базу майбутніх досліджень, які охоплюють питання формування духовних потреб, патріотичних почуттів та національної свідомості українства.

Результати колективної монографії нестимуть важливе наукове, суспільно-культурне, інформаційне, а також безпекове навантаження в контексті розуміння феномену сучасної війни, яка поставила на кін саме існування української нації. Вона допоможе

визначити ролі окремої людини, спільноти та потенціал життєдайності української культури, проявлений у період глобального цивілізаційного виклику й негативного впливу рашистського пропагандивного дискурсу, в орбіту якого потрапили мільйони людей. Дослідження допоможе оцінити потенціал змін культурних практик та інституцій, соціальної ідентичності та відносин, колективних уявлень та ціннісних орієнтацій у контексті євроінтеграційних прагнень України, яка сьогодні перебуває в силовому полі екзистенційної загрози.

Володимир Сергійчук
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТОПОНІМІЧНИХ ПЕРЕЙМЕНУВАНЬ У КИЄВІ: ТРАНСМІСІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Людина може змінити своє й батькове ім'я для себе, як і власне прізвище. Різні обставини до цього спонукають її. Але це рішення ухвалює вона сама залежно від обставин, різних впливів на неї відповідної історичної епохи.

Однак є ситуації, коли конкретне людське ім'я прибирається з пам'яті широкого загалу ухвалою суспільства. Власник цього імені, як правило, вже в засвітах, з ним ніхто не погоджує ці зміни. При цьому відповідальність лягає на тих, кому довірено здійснити конкретне перейменування, що викликається революційними зрушеннями в житті рідного народу.

Злочини путінської армії в Україні, яких нині жахається весь цивілізований світ, природно, викликають праведний гнів нашого суспільства проти росіян. Тому й не дивно, що в Україні розгортається масовий рух за вилучення із суспільної свідомості всіх наративів «руского міра». Ідеться насамперед про перейменування населених пунктів, вулиць і майданів у них, позбавлення окремих імен у назвах багатьох закладів культури, освіти, науки та виробництва.

Утім, як на мене, ця справді необхідна справа, підтримана Міністерством культури та інформаційної політики України, подекуди перетворюється в кампанію боротьби за просто механічне витіснення з нашого вжитку всього, що пов'язується зі словом «російський»,

а це може представити нас перед демократичним світом нецивілізованою нацією.

Чомусь стала зайвою для нас постать видатного російського демократа Олександра Герцена – того, хто ще із середини XIX ст. виступив на захист українства, вимагаючи від царської влади надати нашому народу право на вільний розвиток. Зрештою, це саме Герцен оприлюднив тоді свій знаменитий вердикт: «Російська демократія закінчується там, де починається українське питання».

Стягаємо велику біду собі й нашим нащадкам, коли хочемо позбутися імен видатних уродженців України, які змушені були в умовах бездержавності рідного народу віддавати свій талант на розбудову царської чи радянської імперій. Наприклад, письменник Антон Чехов, педагог Костянтин Ушинський, художник Ілля Рєпін, поет Кіндрат Рилєєв стали гордістю світової культури, і якраз нам сьогодні належить сказати всім, що саме наша земля дала їм не тільки талант, а й снагу та мужність не відрікатися від поневоленого рідного народу, а признаватися до нього, що не давало Москві можливості втілити в життя великодержавну ідею великоросів щодо українства: «Нєт, нє било і нє может бить».

А якщо нам не потрібні ці та інші видатні діячі культури українського походження, котрих Росія оголошує своїми, то як бути з геніальними вченими-українцями, які також працювали на вказані імперії: що, будемо завтра відмовлятися від Олександра Засядька, Костянтина Костянтинова, Миколи Кибальчича, Юрія Кондратюка, Сергія Корольова, Володимира Челомея, Валентина Глушка й Михайла Янгеля, котрі першими творили ракетну техніку? Аби росіянам було простіше видавати їх за «істінно рускіх»?

Так, житомирянин Сергій Корольов з таким же утаємниченим для навколишніх уродженцем Веприка на Полтавщині тричі героєм соціалістичної праці, лауретом ленінської й п'яти державних премій срср Миколою Духовим, конструктором важких танків і атомної техніки, могли лише під час родинних зустрічей спілкуватися українською, але вони ніколи не цуралися своєї батьківщини. Вина їх хіба в

тому, що через специфіку своїх інженерних розробок не могли приїхати відкрито до батьківського порога, вклонитися могилам своїх українських предків.

На відміну від них композитор Олександр Білаш мав можливість творити на рідній землі – його музика зачіпала найпотаємніші струни душі кожного українця. Це нинішнім членам комісії з перейменувань Київради й невтямки, що значили з другої половини XX ст. його «Два кольори», написані на вірші Дмитра Павличка. Ця пісня стала тоді гімном відродження української національної душі і зробила не менше, ніж націоналістичне підпілля, бо захоплювала до виру боротьби найширші маси. А «Долиною туман тече» – й поготів, бо там був прямий заклик до цього: «Запалим небеса колись вогнями яворовими...».

То чому ж вулицю Пушкінську в Києві, на якій Олександр Білаш мешкав і писав свої музичні твори, і справді було не перейменувати на честь цього геніального митця?

А що завинив перед Україною Карл Брюллов, видатний художник, який значний період свого життя справді працював у Росії. Чому ми забуваємо про те, що саме він не тільки намалював портрет, завдяки розіграшу якого був викуплений з неволі Тарас Шевченко, відтак як професор Імператорської академії мистецтв він ще й сприяв тому, аби наш геній зміг здобути в ній вищу освіту, ставши його справжнім учителем.

Зате нині піднімається на щит Іов Борецький, котрий як перший очільник відновленої 1620 року Київської православної митрополії відразу ж закликав українство під Москву – задовго до сумнозвісної Переяславської ради. Це саме він, створивши перед нашими предками образ справедливого й доброго московського царя, проситиме його взяти Україну під свою опіку. При цьому в його листах до Москви згадуватиметься і про нібито спільне походження двох народів. За свідченням Костянтина Харламповича, митрополит Борецький «частіше, ніж хтось інший нагадував цареві о його історичних правах на Київ».

Цілий комплекс ретельно спланованої акції щодо взяття під контроль українського духовенства, що має великий вплив на козацтво, з часом дає Москві можливість наполегливо втілювати в життя ідею підпорядкування останнього православному цареві. Тож услід за Борецьким цю тезу повторює гетьман Андрій Діденко, який зібрав у Корсуні раду в жовтні 1632 року, про яку ми чомусь на згадуємо на кшталт Переяславської 1654 року: «И собралося черкас в Корсуне з гетманом с Ондрюшком Деденком з 2000 человек, а были из городов лутчие люди: от Белые Церкви полковник Дацко, а с Чегрина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пивоваренков, из Переясловля полковник Олихвер, из лубен полковник Лавринко, ис Черкас войсковой судья Яцына, из Жолнина же войсковой судья Гиря, ис Киева сотник Кизим и изо всех городов. И приговорили в раде, что им от крестьянские [християнської. – *В. С.*] веры не отступить; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии, чтоб государ их пожаловал, велел принять под свою государскую руку...».

А ось противники московського православ'я в Україні не завжди можуть здобутися на належну пошану за свій державницький здвиг. Скажімо, у Рівному, де так ревно заопікувалися пам'яттю москвофіла Борецького, місцеві депутати довго не могли визначитися з найменуванням вулиці на честь одного із засновників Народного Руху України, народного депутата України кількох скликань, справжнього борця за українську національну церкву Василя Червонія. Бачите, священники московського патріархату були проти...

Також дивно спостерігати, як наполегливо проштовхується ідея надати площі Толстого в столиці ім'я гетьмана Павла Скоропадського, яке вже носить вулиця в самому центрі Києва. Так, під час його восьмимісячного правління було засновано Українську академію наук, відкрито два університети – на цьому найбільше акцентують увагу його прихильники. Але чи переважує це інші дії гетьмана?

Зокрема, у серпні 1918 року він погодився відступити Всевеликому Війську Донському терени Ростовського, Таганрозького й Олек-

сандрово-Грушівського повітів, які заселялися українцями й раніше входили до складу Катеринославської губернії.

Саме до Скоропадського наприкінці травня 1918 року звернулася делегація Кубані на чолі з головою її Ради Миколою Рябоволом щодо приєднання цього українського регіону до Української Держави – відповідної збройної допомоги Києвом не було надано, чим одразу ж скористалися денікінці для свого утвердження там.

У той же час для підтримки білого руху в Росії уряд Скоропадського знаходив кошти й можливості. Так, у додатковій таємній угоді до вже згаданої передачі трьох повітів Дону зазначається, що «Український Уряд зобов'язується в найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження з примірного розрахунку на три корпуси…».

Згодом цей же уряд виділить кошти на формування трьох дивізій Юденича, який мав наступати на Петроград. Тимчасом у Києві, де при гетьманаті знайшли прихисток від більшовиків найбільш реакційні російські політики, представник Денікіна генерал Ломновський оголосить мобілізацію до білої гвардії, у ході якої навіть формувався відділ імені «Союза возрождения России».

Звичайно, за таких умов сформований у придворних царських колах світогляд генерала «світи єго імператорскаго вєлічєства» Павла Скоропадського не міг не відбиватися й на державному житті Гетьманщини. Діловодство велося зазвичай російською, вона лунала в оточенні самого гетьмана, в усіх державних установах, де верховодили малороси або й відверті україножери, хіба що за винятком міністерства закордонних справ, очолюваного Дмитром Дорошенком. Особам, що зверталися до урядовців українською мовою, часто закидалося, аби вони не вживали «собачого язика».

Саме в такій атмосфері й готувалося проголошення сумнозвісної грамоти від 14 листопада 1918 року, в якій Скоропадський зазначав насамперед, що «ставлячись з великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась

допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку».

З цією метою Скоропадський закликав населення України виступити першими «в справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії». Тому українці мали об'єднатися навколо нього «і стати грудьми на захист України і Росії», бо, мовляв, наша «майбутність тісно зв'язана з будуччиною і щастям всієї Росії».

І після цього в Києві розпочинається справжня вакханалія московських великодержавників. Так, новопризначений Скоропадським «начальний вождь» усіх гетьманських сил генерал Келлер вивішує по місту накази й розпорядження, у яких стверджується, що ніякого українського народу немає, бо є тільки «один рускій народ», відтак тут може бути лише «одно вєлікоє Рускоє Государство».

У столиці ще нібито Української Держави, як свідчить згаданий Дмитро Дорошенко, тепер уже колишній міністр уряду Скоропадського, «реквізиція і погром помешкання Українського клубу на Прорізній вулиці, нищення бюстів і портретів Шевченка, зневаження українського прапору й вивішування трьохкольорового російського…безглузді арешти українців, навіть зовсім спокійних і лояльних».

А як відомий тоді німецький публіцист Пауль Шіман оцінив внесок царського генерала в розбудову власне Української державності: «В українських і приязних українцям колах багато говорилося про можливість того, що гетьман через утворення національного кабінету може стати провідником української думки та здійснити клич антимосковської політики. Та така політика для аристократичного петербурзько-гвардійського офіцера, який зріс в монархічних великоросійських колах, була психологічно виключена, помимо його особистого честолюбства. Дипломатичні зручні заяви хитрого генерала змогли лише тимчасово кинути заслону на його справжню ціль. Скоропадський був готовий дати тимчасову незалежність про-

тибільшовицькому державному організмові, але він хотів віддати першість впливам російської культури та увійти в тісний союз з відновленою Росією, не вважаючи цього за зраду власному народові».

То ж чи треба дивуватися тому, що генерал Скоропадський усіляко зволікав з українізацією свого корпусу, в тому числі ліквідував сформований українцями Поволжя полк імені Івана Мазепи, поіменувавши його як «саратовскоє пополнєніє»?

А тепер про українську культуру, про розвиток якої нібито так сумлінно піклувався Павло Скоропадський. Ось як він її характеризує: «Є багато людей, котрі гаряче люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі – то вони люди російської культури, і вони, турбуючись про українську культуру, аж ніяк не змінять російської. Це вузьке українство винятково продукт, привезений нам з Галичини, культуру якої цілком пересаджувати нам немає ніякого смислу: ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, оскільки там, власне, і культури немає».

Скоропадський хотів переконати українців і світ, що «великороси і наші українці створили спільними зусиллями російську науку, російську літературу, музику і мистецтво, і відмовлятися від цього свого високого і хорошого для того, щоб узяти те убожество, яке нам, українцям, так наївно люб'язно пропонують галичани, просто смішно й немислимо» .

Значить, для гетьмана Української Держави такі сучасні йому постаті української культури, як Іван Франко, Соломія Крушельницька, Іван Пулюй, Іван Горбачевський, не кажучи вже про ректора Болонського університету Юрія Дрогобича, президента Святійшого Синоду Стефана Яворського, «убожество»?

Зрештою, а чому це Павло Скоропадський кинувся засновувати Українську академію наук аж наприкінці листопада 1918 року, коли проти нього українці підняли повстання? Тому, що довго розшукував по Росії кандидатів до неї? Чи тому, що тільки тоді зрозумів: для великодержавних московських шовіністів він уже не потрібний – свою місію він виконав, зібравши їх усіх до Києва й підписавши гра-

моту про об'єднання з Росією? Тобто тоді, коли його росіяни просто кинули. Відтак у ході повстання українців проти нього хотів хоч таким чином виправдатися перед ними?

Можемо наламати дров і зі знесенням пам'ятників тим, хто в Другу світову воював проти гітлерівців під червоними прапорами. Так, вшановувати тих воєначальників, які гнали ненавчених і неозброєних наших сільських дядьків під ворожий вогонь, підписували накази про фільтрацію у спеціальних таборах українців, котрі перебували під окупацією, не маємо морального права. Але наш обов'язок – пам'ятати тих полеглих воїнів, чиї імена викарбувані на гранітних плитах на простих сільських чи міських меморіалах.

При цьому ми повинні зауважити й таке: ті, хто лежать у братських могилах, як союзники воювали проти гітлерівського нацизму спільно зі США, Великобританією... А ці країни сьогодні – наші союзники в боротьбі проти московського рашизму!

Справді, складні часи переживаємо, воістину історичні. Тому й не маємо права схибити в цивілізаційному поступі, не зганьбитися перед світовою спільнотою, своїми предками й нащадками в справі пошанування історичної пам'яті, вдавшись до невиправданого необільшовизму, коли все руйнується до основи. Можливо, тут треба прислухатися до рекомендацій Українського інституту національної пам'яті, як європейській цивілізованій нації визнати й оцінити всіх, хто поклав камінь на розбудову та підтримку національної ідеї: «**не допустити знищення пам'яті про значимі для України історичні постаті та події**. **Доцільно зберегти назви, пов'язані з людьми, які зробили важливий внесок в українську чи світову культуру, були прихильними до України, боролися з тоталітарними режимами чи зазнавали від них переслідувань**».

Залишаймося гідними пам'яті великих предків, які закликали нас бути мудрими. І передаваймо цю мудрість своїм нащадкам.

Олександр Тараненко
член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, завідувач відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, Україна)

СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ Й РОЗВИТКУ МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Якщо говорити про конкретне забезпечення нормативного стану функціонування й розвитку української мови як державної мови України, то в юридичному плані сьогодні мовна ситуація в Україні визначається, крім відповідних статей Конституції України та закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року, цілим рядом законів (від закону про громадянство України до закону про географічні назви) і підзаконних актів та відомою постановою Конституційного Суду України 1999 року; у регіонах країни мають також прийматися відповідні програми забезпечення функціонування й розвитку мов України на кожні п'ять років. Оновлювані редакції «Українського правопису», зокрема й нині чинна, затверджуються спеціальними постановами Кабінету Міністрів. На черзі – прийняття закону з робочою назвою «Про забезпечення функціонування і розвитку мов України».

Відповідно до названого мовного закону вже функціонують служба Уповноваженого із захисту державної мови при Кабінеті Міністрів і Національна комісія зі стандартів державної мови при МОН, за якими закріплено й розмежовано відповідні сфери діяльності та міри відповідальності за них, а саме: з одного боку, за забез-

печення належного функціонування української мови як державної в різних сферах суспільного життя, а з другого, – за забезпечення дотримання нормативних засад української мови та розвитку її структури й функціонально-стильового діапазону.

Однак не можна не бачити й того, що в юридичному плані нормальне функціонування української мови в суспільстві забезпечено значно краще, ніж у реальному мовному житті країни. Національна комісія зі стандартів державної мови в найкращому разі може забезпечувати лише загальне координування й загальний контроль у цій сфері.

Дуже важливе значення, з одного боку, для збереження й розвитку мовно-культурної спадщини українського народу, а з другого, – для забезпечення нормативного функціонування його мови мають мовні словники. Основну роль у розвитку української лексикографії відіграє і має відігравати й надалі діяльність мовознавчих інституцій НАН України в координації з мовознавчими кафедрами університетів.

Перспективи словникарської роботи в системі НАН України на найближчий період мають, очевидно, зосереджуватися насамперед навколо кількох основних лексикографічних проєктів.

Це, з одного боку, створення кілька- і багатотомних словників української загальнонаціональної мови. По-перше, тлумачних словників як основного лексикографічного жанру: поряд із продовженням і завершенням роботи над виданням «Словника української мови» у 20 томах слід уже розгортати роботу над готуванням тлумачного словника української мови на принципово нових методологічних засадах – словника активного типу (у 5–6 т., але з обсягом реєстру до 300 тис. слів). По-друге, це укладання зведеного словника української діалектної мови (такі словники – на різних етапах їх завершення – уже мають інші слов'янські мови). По-третє, це активізація роботи над історичними словниками української мови – доведення до кінця «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» і розгортання роботи над словниками мови інших історич-

них періодів (у цьому плані наша лексикографія також відстає від інших слов'янських мов).

З другого боку, це має бути робота над створенням на основі нової редакції «Українського правопису» та з урахуванням нових явищ у мовній практиці низки довідників з української мови власне нормативного характеру, таких як «Орфографічний словник української мови», побудований на оновлених засадах, великий «Довідник з українського правопису та літературного слововживання», «Довідник з літературної вимови для працівників телебачення і радіо» (з посиленою увагою, зокрема, до подання різних розрядів власних назв – як в Україні, так і особливо з-поза меж України – географічних назв, особових назв – імен і прізвищ, назв відомих інформаційних агентств і ЗМІ, промислових, торговельних та інших організацій і установ тощо), «Довідник відтопонімних назв жителів України».

Зрозуміло, що активізація лексикографічної роботи в країні обов'язково має передбачати посилення її у фінансовому, кадровому й технічному плані.

Василь Балушок
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)

«РУСЬ», «РУСИНИ»: ПОПЕРЕДНІ НАЗВИ УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦІВ ЯК ЧИННИК ВІДСІЧІ АГРЕСОРОВІ ТА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Путінська пропаганда, маніпулюючи фактами та не гребуючи прямим обманом, особливо останнім часом, оголошує Україну штучно створеною, чи то Леніним, чи то українськими «нацистами», країною, а українців – неіснуючим народом, з неіснуючою мовою тощо. За її словами, України не існує, адже це, мовляв, ні більше, ні менше, як частина Росії, де живуть ті ж росіяни, залякані українськими націоналістами. Себе ж вона неодмінно подає як пряму спадкоємицю Давньої Русі, з глибокими культурно-історичними коренями. Водночас, якщо розібратися з фактами, усе якраз навпаки: це Україна має безперервну культурно-етнічну тяглість від Києворуської держави. Проте деякі обставини сприяють згаданій пропаганді. Річ у тім, що топонім-політонім «Україна» та етнонім «українці», якщо вести мову про всю країну та весь народ, стали вживатися як самоназви і справді пізно, фактично з XIX–XX ст. А раніше наша країна і народ мали інші назви, які є значно давнішими за назви «Росія» та «росіяни». У дійсності це Україна віддавна звалася «Руссю», а українці похідним від цієї назви ендоетнонімом «русь» (збірна форма множини) і «русин» (в однині), пізніше «русини». Росія ж, користуючись своїм панівним імперським становищем, монополі-

зувала давньоруську спадщину, фактично приватизувавши її [1]. При цьому вона взагалі викрала величезний шмат нашої національної історії й культурно-історичної спадщини разом з назвою країни та народу (дещо видозмінивши етнонім). І українська інтелігенція в ході модерного націєтворення, щоб ефективно протистояти діям Росії, змушена була звернутися до славного козацького минулого, коли актуалізувалися назви «Україна» та «українці».

Про це вже писали різні науковці, включно з автором цих рядків [2]. Разом з тим сталося так, що факти з історії української етнонімії та хоронімії часто невідомі широкому загалові. Як наслідок, у пресі, в інших публікаціях, а також у суспільно-політичному житті нашої країни з'являються прикрі «ляпи», пов'язані з етнополітичними реаліями сьогодення. Так, можна почути, як журналісти й політики перекладають російський прикметних «русский» українським «руський» (наприклад, «Руський блок», «Руський світ» тощо), що просто неприпустимо. Адже означення «руський» у термінах попередньої української етнонімії й хоронімії означає фактично «український». Згадаймо в цьому зв'язку «Князівство Руське», яке хотів створити гетьман Іван Виговський, або відому «Руську трійцю» XIX ст. з Галичини. Те саме слід сказати й стосовно міфічного «русинського» етносу Закарпаття, що міг «з'явитися» лише в умовах незнання і широким загалом, і політиками, і навіть науковцями того факту, що «русинами» ще недавно звалися всі українці, а ця народоназва походить із Середньої Наддніпрянщини. Більше того, такі знакові фігури української історії, як Петро Конашевич-Сагай-

[1] Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1996. С. 37–38.

[2] Див., напр.: Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. 3-є, доп. і випр. вид. Львів, 2001. 400 с.; Балушок В. З історії української етнонімії (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал.* 2018. № 2 (539). С. 163–178; Чухліб Т. Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії: діахронно-семантичний аналіз (1490-ті рр. – середина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі.* 2018. Вип. 18. С. 13–58.

дачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа й навіть «батько української нації» Тарас Шевченко вважали себе «русинами». При цьому, якщо Т. Шевченко вже починав усвідомлювати себе не лише «русином», але також «українцем», то П. Сагайдачний, Б. Хмельницький та І. Мазепа називали себе лише «русинами».

Як доводять джерела, політонім «Росія», що походить від грецької форми називання Русі, утверджується як назва Московського князівства (згодом царства) лише в XVI–XVIII ст., а самоназва «русские» – в XVI–XVII ст., хоча зароджується дещо раніше (у XIII–XVI ст.). Назва ж Києворуської держави «Русь» та етнонім «русин» відома, за даними «Повісті временних літ» та інших джерел, з IX ст. і закріплюється вона, як довели самі російські вчені [3], за середньонаддніпрянською Руською землею. З кінця XII – початку XIV ст. цей хоронім-політонім та етнонім розповсюджуються на всі терени Південної Русі, тобто територію сучасної України і вживаються безперервно до XVIII ст. включно.

Після входження Лівобережної України до складу Росії в офіційному справочинстві терміни «Русь» і «русини» витісняються насаджуваними Москвою назвами «Мала Росія» й «малоросіяни», до виникнення яких, до речі, доклали руку українські книжники. Утім, етнонім «русини» продовжує вживатися й надалі. Так, Михайло Максимович зазначав 1841 року: «Незважаючи на обласні називання їх [українців. – *В. Б.*]: Галичанами, Подолянами, Волинянами, Українцями, Запоріжцями, Слобожанами, Чорноморцями – ім'я Русина залишається загальним, родовим ім'ям … ». Ця народоназва трапляється в записаних у 1850-х роках фольклористами на Полтавщині й Чернігівщині думах, де Богдана Хмельницького називають «русином» (дума «Богдан Хмельницький і Василій Молдавський» та ін.). Етнограф, фольклорист та лексикограф Михайло Левченко, наводячи різні земельно-крайові назви українського народу в журна-

[3] Див., напр.: Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. 260 с.

лі «Основа» (1861), назвав статтю «Місця проживання та місцеві назви русинів у наш час». Тобто для М. Максимовича й М. Левченка весь український народ ще виступав під назвою «русинів», хоча на сході нашої країни в їхній час уже розгорнувся процес поширення назв «Україна» та «українці». На заході ж України (не лише на Закарпатті, а й на Буковині та в Галичині) ця назва дожила до середини XX ст. [4]

Отже, для ефективного протистояння путінській пропаганді, а також для повернення історичної пам'яті нашому народові, щоб українці чітко усвідомили свій нерозривний зв'язок з Київською Руссю, слід активно ширити знання, що назви «Русь» і «русини» є попередніми назвами *всієї нашої країни й усього народу. Вони такі ж наші, як і «Україна» й «українці».*

[4] Детальніше див.: Балушок В. З історії української етнонімії (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал.* 2018. № 2 (539). С. 163–178.

Микола Бех
кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ПОЛІСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (на матеріалах Коростенського району Житомирської області)

Початок XXI ст. відзначився виникненням проблемних тенденцій, суть яких полягає в загостренні відносин у всіх сферах людського буття. У 2014 році для нас постала загроза – воєнна агресія Російської Федерації проти України. Здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування життєдіяльності зумовлена специфічними проявами етнокультурних процесів та етнічної ідентичності. Поширення в засобах масової інформації (російських або проросійських) ідеї про «нові етноси та народи» (так звані народи Донбасу, Луганська та ін.) також зумовлено культурною фрагментацією та послабленням етнічних цінностей. Однак, попри той факт, що етнокультурні процеси сьогодення характеризуються амбівалентністю, неоднозначністю, симбіозом сучасних норм та архаїки, усе-таки зберігається зв'язок поколінь і простежується стабільне функціонування суспільних відносин. Сучасні тренди, крім того, що впливають на формування нової моделі цивілізаційного розвитку з акцентом на посилення тенденцій протекціонізму й регіоналізму, зумовлюють

звернення до етнокультурних і традиційних цінностей. У таких умовах можемо вести мову про зростання етнічності в сучасному суспільстві та ролі етнокультурних чинників для національної безпеки України.

В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації проти України (з 24 лютого 2022 р.) категорії безпеки – одна з ключових проблем наукових досліджень, а запорука національної безпеки є пріоритетом управлінських практик не тільки на загальнодержавному, але й на регіональному рівнях. Сучасні українські дослідники зазначають багатоплановість змісту безпекового дискурсу. Відповідно типи безпеки почали класифікувати не лише за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна) та суб'єктами (особиста, суспільна, національна, колективна), але й за суспільними сферами: національна, політична, державна, економічна, соціальна, інформаційна тощо [1]. Як бачимо, проблемне поле поняття «безпека» поглиблюється та еволюціонує, набуваючи нових змістових проявів, серед яких важливе значення мають етнокультурні та історико-етнографічні аспекти.

Вивчення безпекових стратегій в етнокультурному просторі стало об'єктом українських гуманітаріїв наприкінці XX ст. Наукові дослідження в галузі безпеки актуалізуються в соціальній практиці, знаходячи відображення в нормативних документах, які регламентують державну діяльність у сфері національної безпеки України. Так, у «Стратегії національної безпеки України» від 14 вересня 2020 року етнокультурна безпека є однією з основних складових внутрішньополітичної діяльності держави (протистояти гуманітарній агресії, розвивати українську культуру як основу консолідації української нації та зміцнення її ідентичності) [2]. Етнокультурні

[1] Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: Наукова записка / Горбатенко В. П. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю. С., Кресіна І. О., Стойко О. М. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. С. 8.

[2] Стратегія національної безпеки України: затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. Сайт Президента України.

аспекти безпеки на практиці в регіонах проявляються в таких напрямах, як покращення соціального клімату (модернізація освіти й науки, охорони здоров'я, культури, соціального захисту), забезпечення етносоціальної стабільності (расова, етнічна та релігійна толерантність) та створення необхідних умов для культурного розвитку. У такому контексті безпека в етнокультурній сфері повинна сприяти суспільній солідарності, розбудові громадянського суспільства та укріпленню національного суверенітету України.

На думку українських етнологів, надмірна політизація етнічності є однією з головних проблем сучасної України й може спричинити процеси децентралізації. Також джерелом загрози національній безпеці в регіонах може бути бажання місцевих політико-бізнесових груп узяти під контроль окрему територію та перетворити її на своєрідну «феодальну вотчину». Задля своєї підтримки вони поширюють ідеї винятковості й окремішності, намагаючись ізолювати місцеве населення від решти українського культурно-інформаційного простору. Подібні процеси нам доводилося спостерігати у 2014 році на території Донецької та Луганської областей [3].

Політизація етнічності на південному сході України та пов'язані з нею проблеми національної безпеки давно перебувають у полі зору етнологів. Однак після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року російських військ на територію України стало зрозуміло, що поліське прикордоння має стратегічне значення для окупаційної армії. Поразка ворога під Києвом змусила військове й політичне керівництво держави-агресора переглянути і корегувати свої попередні плани, приміром оточити столицю України, перекривши шляхи сполучення та комунікації. Окрім того, російські окупанти, очевидно, і сьогодні ще мають у планах захопити широкий плацдарм

URL : https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення 01.09.2022).

[3] Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України : матеріали Круглого столу / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, м. Київ, 22 вересня 2015 року [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ, 2015. С. 5.

на захід від Києва. Одним з найбільш вірогідних напрямків можливого наступу армії РФ є захоплення дороги Овруч – Коростень – Житомир, що дасть можливість ворожим силам збільшити кількість шляхів сполучення через українсько-білоруський кордон [4]. Зокрема, в Інституті вивчення війни (*ISW*) зазначають про можливі спроби повторного вторгнення окупантів з білоруської території [5]. У таких умовах проблеми етнокультурної безпеки на півночі Житомирщини стають дедалі актуальнішими. Захист основних духовних цінностей спільноти (рідної мови, традиційних релігійних вірувань, моральних цінностей, історичної пам'яті, традиційного життя та побуту) є особливо важливим в умовах відкритого суспільства та процесів глобалізації, коли активно запозичуються культурні цінності й наративи сусідніх спільнот, а також зразки так званої масової культури, яка не завжди толерантна, а то й ворожа до місцевої культури. За таких умов потрібно запроваджувати дієві адміністративні та ідеологічні заходи для протидії культурній експансії «руского міра» на території півночі Житомирщини.

На нашу думку, етнічна складова сепаратистських настроїв на Коростенщині повністю відсутня, оскільки майже 90 % населення краю становлять етнічні українці. Народна культура й побут населення місцевості розвиваються в загальноукраїнському руслі, проте мають незначні локальні особливості. Водночас, на жаль, у роки державної незалежності стійко побутували, переважно серед міського населення, радянські культурні орієнтири та маніпуляції місцевих політиків з метою утримання влади, що сприяло поширенню проросійських наративів серед значної кількості населення регіону. Відтак у 2014 році серед населення Коростенського району пошире-

---

[4] Тривожно на Поліссі, або Звідки ще може вдарити Росія. АРМІЯ INFORM. URL : https://armyinform.com.ua/2022/03/21/tryvozhno-na-polissi-abo-zvidky-shhe-mozhe-vdaryty-rosiya/.

[5] Росія створює умови для повторного наступу з території Білорусі – ISW. *Українська правда*. 24 грудня 2022. URL : https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/24/7382172/.

ним був наратив, «що Україну поділять між собою сусідні держави. І нас [ідеться про північну частину Житомирщини. – *М. Б.*] забере Лукашенко [мається на увазі Білорусь. – *М. Б.*] і нехай забирає» [6]. Адже, на думку місцевого населення, білоруський президент утілював найкращі риси радянського управлінця, респонденти зазначали: «В Лукашенка порядок, і заводи роблять [працюють. – *М. Б.*], колгоспи, дороги і чистота кругом, всє при дєлє. А у нас усе розвалили, нечого немає, тики скачуть» [7]. Ставлення до росіян також не було однозначним, багато коростенців вірили в «інформаційні вкиди», що поширювала ворожа пропаганда, приміром про «агресивний Захід», який за допомогою українських націоналістів посварив «братні народи».

Збереження й побутування радянських стереотипів суспільної свідомості та ототожнення держави агресора – Росії та її союзника Білорусі – із Радянським Союзом є важливою складовою поширення відцентрових тенденцій серед населення Коростенщини. Значну частину культурного ландшафту регіону складають пам'ятники й меморіальні комплекси, присвячені радянським діячам. Саме ці локації обирали місцеві сепаратисти для реалізації антиукраїнських заходів, відтак ці меморіальні комплекси та пам'ятники поступово стали набувати колабораціоністського символізму. Місцеві сепаратистські сили активно поширювали створені російською пропагандою фейки, дискредитуючи українську законно обрану владу як «фашистську». Так, 9 травня 2021 року місцеві бізнесмени біля офісу своєї організації вивісили радянський прапор. Коростень фактично став єдиним містом у регіоні, де відкрито проігнорували заборону використовувати радянську символіку.

Після повномасштабного вторгнення російської армії на територію України 24 лютого 2022 року ставлення населення регіону до росіян та білорусів змінилося на негативне. Зараз коростенці дедалі частіше асоціюють «путінську Росію» із «гітлерівською Німеччи-

[6] Записав М. Бех 2014 р. у м. Коростені Житомирської обл.

[7] Записав М. Бех 2014 р. у м. Коростені Житомирської обл.

ною», армії яких напали підступно на світанку. Цілеспрямований обстріл російськими військами великих міст Житомирщини сприяв поширенню таких уподібнень. Показовою була ситуація з бомбардуванням військово-історичного комплексу «Скеля» в м. Коростень 6 березня 2022 року. Місцевий зрадник навів ворожий літак на «Скелю», де від російських бомб ховалися понад півтори сотні містян. Місцеві розповідають: «“Скеля” рятувала людей від фашизму у часи Другої світової війни і зараз знову врятувала від нових фашистів». Хоча раніше цей військово-історичний комплекс асоціювався з бункером Сталіна. Відтак нині доводиться спостерігати формування й поширення нових наративів, пов’язаних із подіями Другої світової війни.

Отже, етнокультурна складова безпекового дискурсу є важливою для існування суспільства та держави. У свою чергу маніпуляції з історико-етнографічними фактами часто призводять до соціальної маргіналізації, психологічної дезорієнтації та втрати етнічної ідентичності серед населення навіть у моноетнічних регіонах.

Олексій Дєдуш
кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)

ГАСЛО ЯК ЕЛЕМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКО-РЕЛІГІЙНОГО КУЛЬТУ В УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС МОСКОВИТСЬКОЇ НАВАЛИ

Гасло з давніх-давен відігравало потужну функцію донесення чітких і лаконічних афірмацій, закликів чи нагадувань. У часи національних потрясінь гасла набувають неабиякого значення. Нерідко одне вдале гасло отримувало надзвичайну популярність у всьому світі. Наприклад, у 1775 році одним з отців-засновників США була виголошена фраза: «Дайте мені свободу або дайте мені смерть». У більш скороченому вигляді гасло «Свобода або смерть» стало вербально-текстовим символом більшості національно-визвольних рухів, зокрема грецького, чеченського, вірменського, румунського та ін. В Україні це гасло запозичене або воно самовільно існувало з кінця XVIII ст. у формі за Жаном Бенуа-Шерером – «Перемогти або загинути», чи у XX ст. – «Воля або смерть», яким послуговувалися учасники суперечливого для історії України руху анархістів-махновців. Більш конкретизовану форму «Україна або смерть» використовував 1-й полк Чорних запорожців у боротьбі проти червоноармійських бандформувань. Показово, що вищезгадане гасло взяла собі за символіку 72-га ОМБр імені Чорних Запорожців з м. Біла Церква, яка наслідує чорношличників не лише зовнішніми атрибутами, але й метою – знищенням російських терористичних збройних формувань, як і в 1918–1920 роках.

Після 2014 року в Україні сталися важливі зміни в громадянсько-релігійному культі. Зокрема, підняли із забуття низку подій та історичних постатей. Участь у деяких подіях українців була інтегрована в загальносвітове бачення. Наприклад, вилучено ідеологічний штамп «Велика вітчизняна війна», а також широко представлено внесок українського народу у війні проти країн Осі у складі армій США, Канади та інших держав.

Помітне місце ще із часів Революції гідності займали гасла. Вислів «Слава Україні! Героям слава!», який еволюціонував від кличу бійців Холодного Яру до девізу Української повстанської армії у своєму закінченому варіанті, набув навіть офіційного статусу як привітання в усіх силових структурах України. З початком російської навали фраза «Слава Україні! Героям слава!» поширилася світом і стала символом підтримки українців.

Гасло українських націоналістичних організацій «Слава нації! Смерть ворогам!», яке виникло із часів здобуття незалежності, також було конкретизоване до «Слава нації – кінець російській федерації!» або її обсценних варіантів.

Після широкомасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року українці буквально того самого дня отримали девіз опору – «Рускій воєнний корабль, іді #####», який виголосив один із захисників острова Зміїний. Для ідеологічного протистояння в такі часи короткий і зрозумілий вислів має неабияке значення. Як виявилося, цей девіз став пророчим, оскільки об'єкт, якому було адресоване це ненормативне послання – крейсер «Москва», був відправлений на дно вітчизняним ПКРК «Нептун» і став експонатом № 2064 підводної культурної спадщини України.

Подібні гасла були і в інших країнах. У Великій Британії це – «Keep Calm and Carry On», який завбачливо був розроблений британцями в червні – липні 1939 року й у своїй суті має ментально-біхевіористичну особливість жителів Альбіону бути максимально організованими та спокійними. Радянське кліше «Отступать некуда – позади Москва» було вигадане журналістом Кривицьким у лис-

топаді 1941 року, однак, що характерно для СРСР, було приписане «мудрим» політрукам. Американське гасло «Join, or Die» виникло ще в 1754 році, але пережило навіть війну за незалежність.

Унікальність українського гасла в тому, що воно було чи не вперше в історії зафіксоване наживо й завдяки соціальним мережам поширилося як вірусне. Як і належить, гасло було модифіковане на такі вислови, як «Рускій танк, іді ####», чи «Рускій солдат, іді на ####», а також зазнало звичного скорочення, оскільки слово «воєнний» часто випадає. Парадоксально, але навіть додаток з надання державних послуг «Дія» містив цю фразу; її цитували іноземні депутати з трибун. Наявність ненормативної лексики підкреслює той факт, що Україна бореться з абсолютно акультурною державою, яка навіть у комунікації сприймає лише екстремальні прояви – нецензурщину, забарвлену сексуальним контекстом. Вищезгадана фраза загалом притаманна російській лайці, а також англомовній культурі, що зумовило відносно просту процедуру перекладу найпоширенішою мовою у світі, а відтак і розповсюдження за межі України.

Можна згадати також вислів «Чорнобаївка 12:0», який став символом не лише ефективної роботи наших артилеристів та операторів високоточної зброї, але й показовим фактом абсолютного знецінення власного людського ресурсу російським окупантом, що діє в радянському наступальному стилі так званого шапкозакидання разом зі святою незмінністю вказівок вищого командування. Це гасло ввібрало в себе і спортивний елемент, позаяк містить рахунок, що також відобразилося на його популярності. Сам процес зростання цього рахунку перетворився на потужну спонтанну інформаційно-психологічну спецоперацію проти ворога.

Схожим гасловим підрахунком став лік убитих російських окупантів, коли прості числа з трьома нулями стали математичним вираженням успіхів ЗСУ, НГУ та інших захисників України, а для найближчих сусідів росії – надією щодо остаточного її військового й демографічного виснаження.

Гасло «Покладіть насіння плодових дерев у кишені» поширилося в мережі ще в середині лютого 2022 року. Воно несе в собі складне сенсове навантаження, адже демонструє потребу хоч якоїсь користі від убитих окупантів, які фактично стануть органічним добривом. Як і інші, це гасло зазнало змін, зокрема, після вірусного відео з жінкою із Генічеська, яка радила російському солдатові покласти собі необсмажене насіння соняшника в кишені. Практика вищого командування збройних сил рф не забирати тіла вбитих своїх військовослужбовців, кількість яких, навіть за незалежними оцінками, швидко перетнула психологічну межу, сприяла популяризації гасла та появі численних його модифікацій.

«Доброго вечора, ми з України!»: за одними даними це авторське гасло очільника Миколаївщини В. Кіма, а за іншими – фраза з пісні PROBASS та HARDI авторства Марка Галаневича, яка була аранжована в остаточній версії наприкінці 2021 року. Вислів став культовим привітанням для територій, де велися чи ведуться активні бойові дії, та підкреслює той факт, що опір триває, і московські війська не контролюють цих теренів.

Гасло «Скажи "паляниця"» задовго до російського нападу стало символом значних лінгвістичних відмінностей російської мови від української, унаслідок чого через вокально-фонетичні особливості росіяни не можуть без певної підготовки вимовити це слово правильно. Як модифікації, виникла ціла низка скоромовок, що мають у своєму складі слова із закінченням «-иця», яке в російській вимові буде звучати в кращому разі як «-іца». Фактично це гасло є практичним спростуванням російського міфу про єдність східних слов'ян у мовному плані та наочно демонструє унікальність української фонетики, тоді як кремлівські наративи апелюють виключно до лексики, яка нібито стала результатом полонізації. Пізніше з'явилися модифікації-скоромовки зі словами, які римуються з вищезгаданим словом.

«Мені нравицця, як воно горить…» – фраза, яка стала символом опису спаленої російської техніки, живої сили та інших об'єктів окупантів. Попри наявність у згаданому вислові суржика,

позитивне емоційне забарвлення й чорний гумор зробили його надзвичайно популярним, оскільки в умовах стресу в період війни це гасло отримало фактично паліативні властивості. Ці слова належать так званому веселому палію Віталію Чепурку – людині з неоднозначною біографією та захопленнями, яку у 2010 році правоохоронці спіймали «на гарячому» при здійсненні низки підпалів у м. Полтаві.

У контексті опору російським загарбникам варто згадати гасла українських військових формувань, які мають честь носити військовослужбовці на своїх одностроях. Гасло 10-ї окремої гірсько-штурмової бригади «Зі щитом або на щиті» є пізнішою інтерпретацією фрази Плутарха, якою він описував бойовий чин воїнів давньої Спарти. За спартанською традицією, загиблого воїна несли до рідного дому на щиті – гоплоні, тоді як тримати щит – бути в строю і битися з ворогом. В українській інтернет-спільноті активно обговорювалася ідея замінити радянський канцеляризм «груз 200» на «in scuto» як данину пошани до українських полеглих бійців за волю нашої держави.

Цікавим з погляду посилання до давньої історії української державності є гасло 53-ї ОМБр ім. Володимира Мономаха – «Оружжя не знімайте». Це цитата з твору вищезгаданого так званого оборонця цього військового формування – «Повчання дітям» за Лаврентіївським списком. У повному уривку йдеться про те, що на війні треба покладатися не лише на вище керівництво, уникати тілесних радощів та працювати щосили. У нашому сучасному контексті гасло означає, що, маючи такого сусіда, треба бути готовим до війни повсякчас і зброю потрібно мати під рукою завжди.

Подібне гасло, взяте з твору оборонця військового формування, має 54-та механізована бригада імені Івана Мазепи – «През шаблю маєм право». Рядок з «Думи» видатного гетьмана означає те, що маючи в руках зброю і честь, козаки володіють правом на вольності. На жаль, як показує практика, лише «право сили» дозволяє існувати певним державам і чинити опір зовні потужнішим противникам.

Не обійшлося без використання гасел із класики української літератури. Зокрема, 44-та ОАБр взяла собі за слоган «Вогонь запеклих не пече», що є легендарною фразою Тараса Григоровича Шевченка з поеми «Гамалія». Геніальна гра слів, що описувала героїзм запорозьких козаків, які робили глибокі рейди по османських тилах, тепер спадкоємно перейшла до українських артилеристів, які знищують окупаційні сили іноді далеко від лінії боєзіткнення.

Артилеристи з 45-ї бригади використовують скорочену фразу видатного військового діяча та фундатора Організації українських націоналістів Євгена Коновальця – «Залізо у сталь – народ у націю». Попри значне скорочення, основна есенція збережена, оскільки народ є радше культурно-територіальним поняттям, а нація – це політично свідома стадія розвитку населення певної держави.

Хоча це не весь перелік гасел, але їхня роль у процесі інформаційно-психологічного опору московитській агресії надзвичайно важлива, і вони стають інтегрованим елементом новітнього громадянсько-релігійного культу та вітчизняних меморативних практик.

Наукове видання

Вітчизняна гуманітаристика
в контексті повоєнного відновлення України
та актуальних питань реформування НАН України

Частина 1

Редакторка-координаторка
Олена Щербак

Редакторки
Надія Ващенко, Людмила Тарасенко

Операторка
Ірина Матвєєва

Верстка та дизайн обкладинки
Людмила Настенко

Формат 60 × 84/16
Обл.-вид. арк. 11,49
Ум. друк. арк. 12,55

Адреса редакції:
01001 Київ-1
вул. Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06 2004